

84 (2000 = кард) 6-4 Кар: 5154
КЪАГЪЫЙЛАНЫ
НАЗИФА

к12

19

КЪАГЪЫЙЛАНЫ

НАЗИФА

КЪАРЧА

РОМАН

П-чи китаб

Къарачай-Черкес республика

китаб басма

Черкесск 1994

*Поведи меня к глубинам твоего
молчания, чтобы сердцу моему за-
черпнуть в нём песен.*

РАБИНДРАНАТ ТАГОР

*Человек без памяти прошлого, по-
ставленный перед необходимостью
заново определить свое место в мире,
человек, лишенный исторического
опыта своего народа и других наро-
дов, оказывается вне исторической
перспективы и способен жить только
сегодняшним днём.*

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

* * *

Къарча деген алан къаллай киши эди?
Къарча деген алан аллай киши эди:
Къыркъ байталны терисинден джамчысы бар эди
Къандагъайны къуйругъундан къамчиси бар эди,
Ой, тай-тай, джаным, къандагъайны къуйругъундан
къамчиси
бар эди.

Къарча деген алан къаллай киши эди?
Къарча деген алан аллай киши эди:
Сослан ташдан къалалары бар эди,
Тогуз улан баласы бар эди,
Джангкъылычдан джаясы бар эди,
Ой, тай-тай, джаным, джангкъылычдан джаясы бар эди.
Къарча деген алан къаллай киши эди?
Къарча деген алан аллай киши эди:
Кюн таякъдан садагъы бар эди,
Ийилген къурчдан кубеси бар эди,
Ой, тай-тай, джаным, ийилген къурчдан кубеси бар эди.
Тақья киймегенд Къарча башына,
Чыбыкъ урмаед атына бошуна,
Арпа сюреед ашына-суууна,
Ой, тай-тай, джаным, арпа сюреед ашына-суууна.
Къарча деген алан къаллай киши эди?
Къарча деген алан аллай киши эди,—

деб зангырдайдыла Къарачайда нарт къаяла, шуулдайдыла къара къалын чегетле, ёхтем суула шоркъулдайла. Къарча-Къарча деб, таш джагъаларын талай, кюнтурушлада огъурлу къартла да унутмайдыла Къарча деген алан кишини хапарын. Туудукъларыны башларын сылай, «ата-бабабыз Къарча деген алан аллай киши эди,» деб, нарт хапарны нарт туудукълагъа ашыкъмай айтадыла. Сейир-

ди тулпар Къарчаны хапары. Къобан кѣм-кѣк сюзюлюб, юсюне акъ кѣрпе тонун атыб ашыгъыб келгенича, ашыгъыб айтылмайды быллай сейир адамны хапары. Мен да ашыкъмайма. Къарча бир сейир дунияды. Ашыгъыб аны несин айтырыкъса?.. Хапары кѣбдю.

Къуру бирин айтайым, сен да бирин айтырса, олда бирин...

Къарча деген алан аллай киши эди.

* * *

Къарча бла Мансур, Къарчаны сюрюучю тенгчиги, араб джашчыкъ, Мукъаттам тауну башындан Мисирге¹ сейирсиниб къарайдыла. Кѣллери къанмайды, кѣзлери талмайды. Кѣргенлери ангыларына сыйынмайды.

Мисир, Ал-Къахир² сабийлени эслерин кесине алыб, бир къарасала, джюреклерин аугъа тюшген къуш джюрекча, тыпырдатдырады, бир къарасала, кѣзлерин чыракъ ийдириб, сагъышландырады. Не этсе да, адам эсни кесинден башха джары кийдирмейди. Ал-Къахир, джерде суу, кѣкде тух джаратылгъанлы ма ол деб аты айтылыб тургъан тахсалы Мисир, кѣзбаулу дюн-дуния...

— Аяз³, — дейди Мансур, кѣзюн Хапиден⁴ алмагъанлайына, къарачы, Хапиде ненча кеме барды. Отуз минг кеме бир кюннге аны юсю бла ары бла бери джарыб ѳтедиле. Эх, мен аланы бири болсам!

— Айтма алай! — деб аны сѣзюн хыны бѣлдю Къарча — айтма. Мен сенден ненча кере тилегенме? Мен азатма, азат! Хар адам да азатды. Дуния — азатды. Сен а аяз де да тур! Мен аланма, азатма. Дунияны азатландырыр ючюн кюреширикме мен. Сен да кюреш. Ол да кюрешсин! Кеси азатланган башханы азатландырсын!

— О-о, сен аллах тюлсе да, аллахны да келмейди кюнчонден аллай зат, сен а...

— Адам кесиди аллах. Адам азатланган адам! — деб сууну юсю бла узакъгъа сагъышлы къарай.

— Айтма алай, аязса сен, бир къуу бутакъса. Аллахны

¹ М и с и р — Мисир деб Египетни кесине да Каирге да айтадыла.

² Ал - Къахир, Каир, Мисир. Хорлаучу деген магъанада, лунный раб.

³ А я з — Мисирде Кавказдан сатылыб баргъан къыбчакълагъа, лунный раб

⁴ Х а п и — Нил, суу, къобан деген магъанада, арабча.

уа — билмеймисе, — кѣкню эки джаргъан кылычы да барды? От кылычы... Биз не, биз бирер чѣб башы. Адам къарыусузду, аяз, сен да къарыусузса, мен да, барыбыз да...

— Огъай! — деди Къарча, тамагын джара, — Огъай! Дуняда къарыусуз джокъду! Сен къарыусуз болургъа сюесе да, аны ючюн къарыусузса. Къарыулу болургъа кюрешчи. Аллах — сени джюрегингди! Аны учуз этме! Кеси кесинги аякъ тюбге быргъасанг а минг аллахынг да болушаллыкъ тюлдю. Адам кеси кесине тейриди. Сен а башынгы отха сугъуб, аллах, болуш деб тураса. Сенсе аллах! Кеси кесинге болуш, кеси кесинги ангыла, ол сагъатда мени да ангыларса.

— Айтма алай, айтма. Сен ассыса, ассы! Айтма алай, кѣк кюкюреб, сени ичине джутуб къоярыкъды! Айтма, аяз, алай! Мен сени бек сюеме, айтма алай...

— Аяз тюлме мен! Аланма мен! Азатма. Тѣрт санымы темир бугъоу буууб турса да, мен азатма. Азатлана, дуняны да азатландырма. Кѣрюрсе! Санда тюлдю, джюрекдеди азатлыкъ. Санынга биреу къолу салгъан бугъоу чачылыр, юзюлюр. Кеси-кесинги джюрегинге салгъан бугъоу а тот болмайды. Кюнден-кюннге бекден-бек кючлейди! Джокъ этеди. Джаны болмагъанны саны салды. Елюкдю. Джаным азат эсе, саным да азатды!..

— Сен таджалса, аяз, джукъдан къоркъа билмейсе!..

Мен а омдадан¹ да къоркъама, базарлада джаллатланы къан джугъу къолларындан да къоркъама, мен джерде къумну иссилигинден да къоркъама. Сен а кѣкден къараб тургъан кюн бла демлешесе. Бойсуна билмейсе, дунягъа, туугъан ёлюб джерге кирген адет барды, сен аны унамайса. Сен таджалса. Мен сени сюеме, алай а мен сенден омдадан къоркъгъанымдан башха тюрлю къоркъама... Сен кѣкню чамландырлыкъса... Олсагъатда кѣкден къан ичген гыбыла, сарыубекле, джыланла джаууб адам инсанны тарарыкъдыла... Аллахны чамландырма, аяз, — деб тамам кѣлоу бла джалынды Мансур Къарчагъа.

Къарчаны джюреги эриб, бир кесек тынгылады. Ойлашыб, быллай джууаб этди:

— Мансур, сен иги джашса. Алай а башынга ургъанлары сайын, чѣгелеб, табыныб турмай, ала керилселе, къайырыла, башынгы туюдюрме. Туююлюб, кесин туюдю-

¹. Ом да — тамада.

рюб тургъан адам ёмюрю джесирди. Джесирге уа ким да эркинди.

— Айтханларын этсенг, алай бек ачытыб урмайдыла. Сен хайыуанса деселе, не этериксе да? Ала сенден кючлю-дюле сора, суйселе урадыла, суйселе, бетинге тюкюредиле...

— Сен хайыуанса деб ийнандыргъандыла да, адамма деб адамлыгъынгы джакъларгъа излемейсе.

Адамма де да сингдирчи джюрегинге. Кеси-кесинге аллах болуб къаллыкъса. Кесинги сыйынгы сакълай билсенг, башхада да къуру адамлыкъгъа бюгюллюксе. Адамлыгъынгы джюрек кючюнг бла сезсенг, адамлыкъ ючюн кюреширинг да келликди. Олсагъатда аякъ тубюнде чырмалыргъа излерик тюлсе,— деб, тамам джаны-къаны бла сингдирирге дыгалас этди Къарча. Алай а тенгчиги джыйырылыб, бир мискин джоппучукъ болуб, кёкден, джерден, кюн жарыкъдан да бирча къоркъа, Къарча энтда бир зат айтыб, аллахны чамландырады деб, ичинде джаны болмай, мадар табса, джерни бир тешикчигине сугъулуб кетиб, анда бугъунурлай болуб, дыгалас эте, Къарчагъа сукъланнганы бла бирге, аны ёхтемлигинден сескекли юрке эди.

Къарча уа, тишлерин къаты къыса:

«Санларымы къара бугъоу бууса да, джаным ичимде болуб, азатлыкъдан тюнгюллюк тюлме. Эсимде азатлыкъ санымда болгъунчу къан къазауат этерикме. Адамма мен! Адам а анасындан азат тууады. Аны санына бугъоуну залимлик салады. Залимликни, адамлыкъ хорларгъа керекди.

«Кюн таякъ бла Асыл бёрюден
Джаратылгъан ул
Болмазма ёмюрте къул!» —

деб ёхтем джюрек ауаз бла шыбырдай, кеси-кесине кёл эте эди... Къарчаны ол къарамын кёрсе, Мансур тириледи. Башха болуб къалады. Несин да унутуб, ойнай-кюле башлайды. Къарча къачан да бирча сагъышлыды. Мансур а, дженгил джана, дженгил джукълана, сезе да ачий, унута да суйюне турады. Къарчаны мыдах кёрсе, не бла кюлдюрюге билмей:

— О Даххакъ! Кюйюб турма. Елмеген къул алтын аякъ бла суу ичер дейсе да кесинг, мен санга башха затны

юсюнден айтыргъа излейме. Билемисе, Хапине юсю бла ненча кеме ары-бери джюзеди?

— Ненча?— деб сейирсинеди Къарча.

— Отуз минг кеме барды Мисирде. Ала бири ёрге, бири энишге джюк ташыйдыла, Хапине юсю бла, эслеймисе?!

Къарча бауурун кемеле джыра тургъан суугъа къараб ахсынды: «Ол малланы ызындан айлана кесибиз да хайыуан болуб къалабыз. Кюнюбюз да кетиб барады, бир кюн бирин унутдура, джыл седирейди да кетеди. Тюеге миниб сюркелеме десенг, ызынгдан джетиб, башынгы юздюрлюкдюле... Кеме бла къачаргъа керекди, кеме бла бу деу сууну юсю бла тенгизге кириб кетсенг, джеталмазма»,— деб, кёзюне суу дунияны кёргюзюб, джюзюб баргъанча таукел бола, Мансур таба бурулду:

— Кел, Мансур, кемеле ишге джарашайыкъ. Суу юсюнде, не десенг да, салкъынды, не?

— Кемеге? Ары бизни ким аллыкъды? Анда юйюр-юйюр ишлейдиле. Къарнашларынга айт, унасала, бирден барайыкъ.

— Огъай, ала, Адурхай, Будуян, унарыкъ тюлдюле. Сен джукъ айтма. Болсунму?— деб, сёзюн башха джарыбура, сорду:

— Суу да къалай кёлтюреди ол къадар затны?

— Суу? Мисирде суугъа ёлче джокъду. Бютеу Мисирде суугъа айтмайма, Мисир шахарда Хапиге айтама.

— Хапи? Хапи кёкден саркъады, Даххакъ.

Къарча, ышарыб, джууаб этмеди. Мансур Къарчадан тамадады. Узун сюекли, кенг джауорунлу, уллу тегерек бети, иги танг дуппукъ буруну, къаб-къара кёзлери, къундуз къара чачы, къара къашлары, эки эли чакълы кенглиги болгъан мангылайы, къалын къара кирпичлери, эти саргъылдым бла къызылдым къатышыб, кюнде кюйгенди да, тюз тюрсюню былайды деб тынч тюлдю. Башында акъ сархы, юсюнде акъ абасы, аякъларында — инджиклерине байланыб тургъан олтанла. Сол къулагъында мазаллы тегерек кююш сыргъасы, эки бууунунда да бууунлукълары. Ала бла джасаныргъа бек сюеди.

Къарча сюеги бла андан узунду, бет тюрсюню бла уа талай джылгъа тамада кёрюнеди. Къарчаны къалын джохар чачына чал ургъанды. Ол себебденди аны тенглеринден тамада кёрюнгени. Ала кёзлю Къарча ышарса, алкъынчы сабий болгъаны чыммакъ акъ джумрут тишлеринден белгили болуб къалады. Аны ючюн атагъандыла араб са-

бийле Қъарчагъа Даххакъ деб. Емюрлюк сабий, акъылман, билгич деб жанларыннан юлюш этедиле Қъарчагъа тенгчиклери.

— Даххакъ, онэки минг тую эртденден ингирге дери Мисирге, шахаргъа, суу ташыйды билемисе?

— Быргъыла бла баргъан суу а?

— О-о, Мисирде суугъа ёлче джокъду дедим да? Суу не? Ол сейирмиди. Бизде джер байды. Хапи къобса, тегюлген джерине зыгыт джайыб саркъады, ол а джерни къутуртуб къояды. Зыгыт джерни ашыды. Арлакъда уа, араб къумлада, гыбырны ауузундача, джашау джокъду. Кюн аланы кюйдюрюб турады. Алай а суу болса, алагъа да аллах джан салдырады. Билемисе, бир солтан, аты да не эди, хы-ы, Ан-Насир Солтан. Аны бир аягъы асхакъ болгъанды, бир кезю сокъур. Кеси уа бек джигит адам болгъанды. Ма ол, къум тюзле бла Қябагъа бара, къыркъ тюени сыртында тахтала этиб, джолну джол узуну салкъын джашилчаланы ашаб баргъанды.

— Ан-Насир?— деб Қъарча Мансур таба бурулду, алай а сейир Мисир сансыз-санаусуз межгитлери, кез алдагъан минаретлери, сейир кериуан-сарайлары, базарлары, кече-кюн да арымай-талмай деу кемелеге бауурун джол этиб тургъан Хапи, кегет тереклери, медреселери бла Мисир бютеулей Мансурну бетини юсюне сыйынды. Мисир, тахсалы Мисир, кезбаулу Мисир...

— Хо.

— Ол 1303 джыл,— атам айтады, деб биреулен айтханды, анга да атасы айтханды, анга да аны атасы, ийнан,— деди Мансур, Қъарча ишекли болады деб къоркъгъанча,— Шамда манголлары къырыб къайытханында, аскерини ызы бла джети минг джесир келгенди. Хар джесирни бойнунда да бир кесилген адам баш тыбына бла тагъылыб. Аланы ызы бла мамлюкле, минг адам башны муджуралагъа чанчыб келгендиле. Э-эй, шохум, Мисир кермеген не барды, Мисир кергюзмеген не къалды?— деб ахсынды бир затны сынагъан адамча.

Қъарча аны айтханына тынгылаб тургъанлыгъына, эсине сабийлигинде керген затлары тюшюб, кезлерин къаты къысты: анасы джаллатлары бетлерине тюкюренин кердю. Мурдарны бычагъы кюнде джылтырады...

— Қъой!— деб къычырды Қъарча, секириб ёрге къоба-къой! Мурдар!

— Даххакъ!— деб сейирсинди Мансур,— не дейсе?

Санга не болду? Кёк джарылгъанча, бир ачы кычырдынг.

Къарча ызына чёгюб, бетин эки тобугъуна салыб, джер тарс деб эки джарылырча, сабий болуб, джылады.

Мансур, дыгалас этиб, инджилди. Тенгини джарсыууна не бла болушургъа билмей:

— Къарча, кел сархларыбызны аууштурайыкъ,— деди.

— Огъай,— деб башын силкди Къарча,— сен муслиманса, санга кёк сархны кысаргъа боллукъ тюлдю, мен а джахилме...

— Даххакъ, мен ким болгъанымы да билмейме, бу сархны да харбызларын ташыргъа болушханымда, мыйынг къайнаб къалады деб бир киши берген эди. Сен ким эсенг, мен да олма.

— Да сора Муссаны джашыма деб нек айтаса да?— деб сорду Къарча.

— Э-э, шохум, джашау деген ахуюлду. Ексюз болгъанынгы билселе, тые чыгъананы орнуна да сени кемирликдиле. Сен, суу тамчыча, кирсизсе. Хар ким да алайды деб тураса. Мен а Мансур ибн Мусса десем, кесими да кёлюм кёлтюрюледи, адамла да, ол кимди деб, сакъ боладыла. Мансур ибн Мусса,— деб бойнун тюзетди, бети джарый, сослан ташха таянганча, кёл таба.

— Атангы тюз аты уа неди?

— Даххакъ, аллай затланы сорма. Мен да сатылыб келген эсем а. Кесими атымы да билмейме. Тюени эмчегин эмизиб ёсдюргендиле деб а эшитген эдим. Тые бала дей эдиле гитче заманымда,— деб ахсынды, бети джыйрылыб гитчечик бола. Сизни джаныгъыздан эсем да билмейме, атам, анам да туюди деб а къалай айтайым.

— Огъай, Мансур, сен былайладанса,— деди Къарча, джумушакъ ауаз бла. Бизни кыйынлыкъ тюбешдиргенди.

— Э-э, Даххакъ, адамны атасы болмаса, джулдузу да ёге болуб къалады. Олсагъатда уа атылгъан таш келиб анга тиеди, калак ит да аны къабады. Былай олтуруб саргыш этеме да, бир-бирде: «О-о, ёксюз, дуня санга кёргюзмеген не барды, сен дуняда кёрмеген да не къалды?»— деб дыгалас этсем, шо, мен адам болуб дунягъа джаратылмагъа эдим да ма ол кюйген къаракъум тюзледе бир чыгъана болуб да ёсге эдим дейме. Чыгъана манга сукълана эсе да билмейме, мен а,— деб, джарсыуу тамагъына тыгъылыб, селешелмей тохтады Мансур.

— Къарнашым,— деди Къарча, джашны сол имбашына къолун сала, хар адам кёре билгенин, юреннгенин кёре-

ди. Андан атларгъа излемесенг, бечел болуб къаллыкъса. Сууну эринчеги мырды болады, адамны болумсузу бечел болгъанча. Дуня босагъангдан башланады. Сени босагъангдан. Андан арысы сеники боллугъу къуру кесинги къолунгдады. Тьююлюб турсанг, онгарыкъ тюлсе. Кеси-кесинге кёл этиб, таукел болуб тур.

— О-о, Даххакъ, сен ёзюр улан бла сёлешгенча сёлешесе мени бла. Мен сени къатынгда джигит болама. Ийнана эсенг, аркъам тюзелиб, кёлюм атха миниб, къылычыма узалгъанча кёкге джетеди. Башха джерде уа мууал болуб къалама... Джашау джаллатды. Хаман джюрегинги тилимдеб турады. Сен къайнайса, ма ол минаретлеча, къаллай ариу къарнашларынг барды сени, бары да сенден уллу, къарнашларынгдан туугъанла уа. Мен а джангызма. Алгъын сени сёзюнгден да къоркъа эдим. Бир эркин сёлеше, солтанла сёлешгенча.

— Бизге къарнаш болургъа сюемисе?— деб ышангылы сорду Къарча, джашны кёзюне суююмлю къарай.

— Мен?— деб, сейирсинди Мансур. — Сиз аязла, мен а... Мен кимме?

— Аязла деб мында айталла бизге, анда уа — аланла дейдиле бизге. Биз бир-бирибизге да алан дейбиз. Аланлабыз биз.

— А-а, билеме, сен манга да алан деб иесе. Алай а... мен сизге ушамайма. Сиз алакёзлюлесиз, этигиз мамукъча акъды. Сиз ариуласыз, мен а...

— Сен кесинги кёзлеринги кёрмейсе да?

— Нек кёрмейме? Кюзюге къарасам, кёреме.

— Кел, юйге къайытсакъ, мен къарнашларыма айтырма, тилерме, кел, бизге къарнаш бол. Кёбню насыбы да кёбдю.

— Огъай, ала унамасала, мен ёлюб къаллыкъма, Огъай, огъай,— деб джунчуду Мансур,— ышаныб тургъанлайыма тюртселе, ауур тиерикди, андан эсе тенглеча къалайыкъ.

Къарча, бир кесек сагъыш этиб туруб, ёрге къобуб, къолунда таягъын кёлтюрюб, кенделен турду.

— Бу таякъны тюбю бла чыкъ!— деб буюрду Мансурга.

— Нек?— деб сейирсинди джаш.

— Чыкъ. Бизде аллай адет барды. Таякъны тюбю бла чыкъсанг, таякъ-къарнаш боласа. Туугъан къарнашдан башхасы джокъду.

— Огъай, мен джан къарнаш болургъа сюеме. Таякъ не? Огъай,— деб, кѣлкъалды болду Мансур.

— Э-э, сен ангыламайса. Таякъ-къарнаш аты болгъан-лыкъгъа, бюгюнден ары Адурхай, Будуян, Науруз, сен, мен бирчала боллукъбуз, не джаны бла да.

— Аланы бири унамаса уа?

— Аллай адет джокъду бизде. Къарнаш болама дегенге огъай демейдиле.

— Да сора,— деб, айтырын айталмай, Къарчаны кѣзюне ышангылы къарады Мансур.

Тум къара кѣзлеринде мыдахлыкъ бла бюсюреу кѣрюндюле. Къара кѣзлеге ала кѣзле суююмлю къарагъанларында, экиси да дунияда бизден насыблы болмаз дегенча тирилдиле...

* * *

Мансур бла Къарча къынгыр-мынгыр тыгъырыкъчыкъла бла джортуб баргъан эшекчикни ызындан Хан-ал-халил базаргъа ашыгъыб барадыла. Эшекчикни бойнунда къонгураучугъу аланы экисин да сабий этиб, нелерин да унутдурады. Сейирди Хан-ал-халил базар, сау бир дуния. Тенгиз киби бир кериуан-сарай ачыкъ арбазы. Тѣгерегинде кюпесле джашагъан эркин юле, арбазны арасында мазаллы сейир фонтан, джер тюбюнден кюмюш быргъыла бла кѣкге ѳтгюр ургъан кѣзбаулу суу, тѣгеречи дуния сейири гокга хансла, кѣгет терекле...

Эшекчикле ары кеслери алларына баргъанча, джортуб барадыла. Бир къауумларыны юслеринде ауур джюклери, иелери — ызларындан джѣбелей, бир къауумларыны уа юслеринде — иелери, тоханада чѣкгенча, омакъ олтуруб барадыла.

Мисирде базардан кѣб джукъ джокъду дерсе. Къарча бла Мансур аланы кѣбюсюн кѣргендиле. Онбир кериуан-сарай, джыйырмадан артыкъ бек уллу базар, джюз джарым тюз базар, ол кюн сайын, сатыу-алыу джюрютген базарла, онбир да ат чабыучу майдан... Ат чабыучу майдан бла уллу базарланы айырыб сюедиле экиси да. Артыкъсыз да Хан-ал-халил базарны. Аны къабакъ эшиклерини къатында уа, джюреклерни титирейди. Хар баргъанлары сайын энди былайы бла кирмезбиз деб ант этиб кетедиле, алай а алайгъа барыб, башха джол бла ѳтмей, Баб аз-Зубейла деген къабакъ эшиклери бла кириб кетедиле дагъыда сейир Хан-ал халилни ичине. Тюз къабакъ эшиклени къатында топракъ юйчюкде мазаллы къара джаллат джашайды.

Ол Асхакъ Темирге ушагъанча кѣрюнеди Къарчаны кѣзюне. Джаллатны аты Амерди. Темир дегенча эшитиледи Къарчагъа. Ол таймаздан гудучулары онг къолларын мазаллы кынгыракъ бла юздюрюб, базыкъ быдырында джары хотасына къан чачдырыб турады. Къоллары кесилген гудучулары кѣбюсюню кѣллерине чаба эди. Ала джыгъылгъанлары сайын джаллат мангылайында къан чачылгъан терин сюрте, сол мыйыгъын къаба эди...

— Ай, Темир къазыкъ башынгы тешерик, алай хомух эсенг, биреуню хакъына мыллыгынгы нек ата эдинг?— деб, джазыкъсына эди, алай а оmda ийген гудучулары, ит кючюклени къуйрукъларын кесгенча, къолларын юздюрюб бара эди.

Хаким джашчыкълары бу къабакъ эшиклеге келирин суймей эди, алай а ала бери мыллыкларын атсала, ызларындан, не да биргелерине келиб къала эди. Къарчагъа бир зат болады деб къоркъгъандан этегинден тутуб айланганча айлана, кѣбюсюне ол бирлерин унутуб, Къарчаны ызындан сюрюб айланады, Мансурну да, экеулен болсала, бир-бирлерин джакъларла деб иеди. Мал кыйырында тыялмайды энди ол Къарчаны. Бир джаны бла да алайда турса, мышау болуб, муратына джеталмай къаллыкъды деб къоркъады. «Азатлыкъ ючюн кюрешден уллу кюреш джокъду. Аяз деселе, унама. Мен аяз тюлме, мен аланма. Азатма де»,— деб юретгени эсине тюшюб, терен ахсынды.

Ууакъ джумуш этиу, кюпселеге болушуу сабийни сындырыр деб да къоркъа эди, алай а уллу дуняны уллу джолуна чыгъар ючюн сатыла айланган, биреу джерден юлюшлери болмагъан онгсузла тыгъырыкълары азабларын сынамай, башха мадар табаллыкъ тюл эдиле. Ала тенгли сабийден кѣб Мисирде джукъ да джокъ эди. Мисир болгъанлы базарла да сабий джумуш да бек кѣб эди. Джур эчкилеча, терк кымылдагъан сабийле къараб къарагъынчы эл бла бир джумушну этиб ата эдиле, бай сатыучула уа алагъа не тепси тюблерин, неда ит ашамаз бир затларын бериб, башларын ала эдиле.

Мисирни мисирлигин билмеген адам эки джолну къайсысы бла барырын билген къой, атасы-анасы атагъанатын эсинде тута да билмей эди. Мисир, терк-тенгиз Мисир дунягъа чыкълан адамгъа джашау мектеб эди. Къарча бла Мансур ол мектебден кѣб дерс ала эдиле...

Асыры узун, арыкъ, узун къол, узун ашыкълыды Къарча. Акъылы терен болгъанлыкългъа, алкъын сабий акъыллыды. Къуру ахсыннганды юсюнде акъыл-балыкъ

болгъан заты. Бир-бирде уа Хаким сейирсиндирген, къоркъутхан да этген бир затны эслей эди джашчыкъны юсюнде. Ол аны кѣзбауу болур деб ишек эте: бар эсе деб къууана эди, бир затына джарар джарлы ёксюзно ким биледи, кѣзбау болмай, бир инджиу эсе уа деб да эзиле эди. Бир джолда этегинден тутуб, базарны къюрледен толгъан джеринде бир мюйюшчюкге къысылыб тургъанлайларына, къараса, Къарча джокъ. Къолундагъы кесини сархыны учу.

— Ай медет! Не болду деб, тѣрт джанына чабды. Базарны ичи дуниядан толу, къычырыкъдан толу, алдауукъ хазнадан толу. Бир затха кѣзю къараб узалса, ай ол джаллат бир къарамай башын юздюрлюкдю. Сатылгъан къул сабий алай эркин нек айланады деб, къалгъанларына да заран джетмеге эди. Ай, алай оюмсуз эрке этиб бу джаханымге нек бошладым джарлы сабийни деб, джанын къолуна алгъанча, тѣрт джанына чабды, бир да табсанг а.

— Ай, ол нѣгери уа не болду? Ол да былайда эди?— деб дыгалас эте, къайры чабаргъа билмей, симсиреди. Ары барса да, къюпес, бери чабса да, къюпес. Сатыучула, алыучула, алай бошуна айланнганны уа учу-къыйыры дж джокъ. Суу ичемисиз? Кѣкден тамгъан зем-зем суу! Перс дарийле шам лауданла! Джандет терекледе битген хурмала, къызыл къозла, шапталла! Ёлюр джарагъа балхамла!— деб къычыра эдиле сатыучула. Аланы къычырыкъларына ат кишнеген, тјое джекирген, тууар ёкюрген, ууакъ аякълыла макъыргъан тауушла къошулуб, Хакимни башын сасыта эдиле, алай а ол базарны кѣб тюрлю ариу ийиси бла зауукълана, чауул ташла къююлгъанча дауурун кѣбюсюне эшитмей эди. Сапынла, тюрлю-тюрлю ариу ийис этген джаула, чѣртлеуюкле, къозла, кѣгетле, сезам джаула, индию бояула, татлы ашарыкъла, тюрлю-тюрлю кийимле, къюрле бла алтын-къюмюш, накъут-налмаз! Дуняда не сейирлик бар эсе, бары да Хан-ал-халилде сатылады. Сабийни уа кѣзю неге да къарар деб, къуру аны сагъышын эте эди Хаким. Табсанг къойма. Джерге кирдилеми, кѣкге учдуламы. Табылмадыла. Хаким хайуанла сатылгъан джерге чабыб кетди. Бир кюн алайда тјое балачыкъны къучакълаб тургъанлайына табхан эди. Чабыб джетиб:

— Узун ариу алакѣз джашчыкъны кѣрмегенмисиз, биргесине да араб джашчыкъ?— деб сорду.

— Даххакънымы? Огъай, бюгюн былайгъа келмегенди. Кѣрмегенбиз,— деб сууутдула, аны таныгъанла. «Къайдады экен? Ай, бир хата этдириб къояма. Думп бо-

лады да къалады. Бир ишексиз, аны кѣзбаулугъу барды. Бюгюн хыянатсыз табалсам, экинчи аны кѣлегини ичине кирirme да айланырма. Ол бирлери бла малланы ызьндан айланырсыз. Аманнга юретиб барама, мазаллы киши болгъанды, артыкъсыз да сюеги бла, алай бла фидийлагъа къошулуб, хашишичи² болуб къалса, не этерме?— деб Хасан солтанны межгити таба мыллыгын атды Хаким.

Адурхай, Будуйан малда эдиле. Науруз чабакъ туртаргъа кетиб тура. Ала бары да бирге межгитни малына къарай эдиле: Джашагъанлары да бирге, бир эркин джерде, адам кѣзден ташада. Бош заманларында кеслерине джумуш эте, азатлача джашай эдиле. Къарча уа шахарда айлана, алайда медреседе окъугъан сабийле бла танышыб, окъургъа да тырмаша, кесин сохталаны бирича этген эди. Устаз сабийни манга бер, хаджи этейим, диннге къайтарайым, башына да ол кѣк сархны къысыб, ол ариу сабийни джоюб къояса. Бер. Аууз мардангы айт, сатыб алайым. Тилими учундан тиллерини учуна салыб кюрешгенлерими башларына джукъ кирмейди. Ол а, анга киши окъу демегенлейине, эрлай къуранны азбар этиб атды. Талай тилни биледи. Кесигизча биледи, арабча биледи, урум тилде сѣлешеди... Сат, Хурма терекча, ол сейир баланы тилсиз хайыуан этиб турасыз. Диннге къайтарайым. Сиз джахил дин бла бадил динни арасында бир затлагъа ийнанасыз. Лаилаха иллаллах, Мухаммаду Расул уллах десе аны аузу, ол къалай баргъан затды?! Сат, джахил, сат баланы»,— деб тилегени эсине тюшюб, андан бир заран джетмеге эди деб къайгъылы болду.

— Бир ишексиз, биягъы сохтала бла болур,— деб, талагъы тура, ары чабыб келди сора Хаким. Джюреги гыгып эте, межгитге джетиб, сирелди. Дуния кибиб бир мекям. Пирамидлени джонулгъан ташларындан этилген сейир мекям, тышындан къарасанг, эслемейсе, арбазына барыб кирсенг а, къач маталлы ишленген бир алапат затды. Кѣзюню, кѣлюнго да бирденми алдайды, огъесе кертиси бла да алаймыды. Аны къудретлиги кимни да терилте болур, Хакимни да тагъаландырыб, эсинде къайгъысын бир такъыйкъагъа чачды. Бир такъыйкъагъа унутдурду. Ол такъыйкъа не джаны бла да ёмюрге тенг бир зат эди:

¹. Ф и д а й — финатик (арабча)

². Х а ш и ш — наркотик (арабча)

— Тоба аста, Мисирни, букъу басхан, кѳгет терекли сахарны узунлугъу бир айды, кенглиги уа — он кюн, — дейдиле мисирчиле, эртден салкъында аны ичинде аилансанг, ол акъ джаухарды, сары накъутду, джашил джумрутду, ингир салкъында чыкъсанг а, джулдузлу джабыу, ала кюйюз. Къалай хурметлиди эртден, ингир да сейир Мисир! Межгит а, бу таурухлу межгит а? Сыйдам ташларыны юсюнде кюн тылпыу, суу толкъунлача, саркъа, джюз бла онюч фут мийклигин эркетиб бай эте, арбазыны арасында фантаннга кѳмюлюб кете да, андан нюр джилтинле болуб, суу тамчыла къатыш тѳрт джанына чачыла. Эшиги бир мазаллы къаяны аллында дорбун тешикке ушайды. Арбазыны арасына барсанг, башха дуняда болгъанча кѳрюнеди. Башында ачыкъ джеринден, къайда эсе да бир мийикден, тейри эшик ачылгъанча, джерге алтын багъана кибик, жарыкъ урады. Алайгъа барсанг, санынг дженгил, кѳлюнг кирсиз болуб, учуб кетерча бола са. Джашау дыгаласла бир мискин, бир адаргы болуб кѳрюнедиле ол заманда. Сейир межамны тѳгерегинде букъу кѳб болса да, юсю кирсизлей турады. Акъсыл учхун букъу, ауурлукъ этиб, аны сыйдам къабыргъаларына чѳгалмайды, сыбдырылыб агъыб кетеди. Бѳлюмлерине кирсенг, джюрегинг бир тукъум бир тюрленеди: хар бѳлюмню, аланы уа саны-санауу джокъ дерсе, башларындан энишге сынджырла салыныб, алагъа да мияла, неда джез джаусаутла тагъылыб турадыла, кече кирсенг, шыр-шыр-шыр деб чыракъ май джанады. Аланы тюрлеринде чѳкген адамла уа бир адаргыла болуб кѳрюнедиле.

Хакимге ол учларында джау аякъла джана тургъан сынджырла, от тиллерин энишге узатыб тургъан джыланлача кѳрюндюле. Не этерге билмей, чабыб, Хасан солтаны мермер къабырына барды. Алайда да табады Къарчаны. «Хы, бир ишексиз, ол сабийле къырылгъан джердеди»,— деб, межгитни 1360 джыл бир минарасы ичинде юч джюз сабий олтуруб тургъан медресени юсюне аууб, барын да бирден ѳлтурген джерине барды, сескеклениб, асыры къайгъылы болгъандан:

— Мен былайгъа нек келдим?— деб ырыслады, былайда ким да адам къолундан аджал табады: Хасан кеси да, тогъуз джашы да. О аллах, былайда къуру сенсе, болуш, мен да джерде джаратылгъан бир инсанма...

Арлакъ барыб, къолларын кѳкге тутуб, межгитни ишлетген Хасаннга ол ючджюз сабийге багъышлаб, дууа этиб, эсин джыя, межгитни арбазындан чыкъды...

Межгитден чыгыб келе кьараса, хурма терекни тюбюнде юйчюкде таш джонуучу уста кьарт бла олтуруб тургъан Кьарчаны бла Мансурну кёрдю Хаким. Кьарт ала бла сюрюу кютген кьул араб джашчыкьны атасы Убада ибн ас-Самит эди.

— О-о, айтханем да, ол джарлы сизни излеб айлана болур, — деб кьууанды Хакимни кёрген Убада, — эшитемисиз, Хаким? Бу улан менден кёб хапар излейди. Мени эсим а энди юсюн кьум басхан кьабырчады, — деб, тишсиз ауузун кенг ачыб кюлдю, — алай болса да мен билгенни билсинле. Мисир таурухлуду. Емюрю Хапини ёмюрюне тенгди. Неден башлайым? — деб, Кьарчагъа кьарагъанлайына, Мансур:

— Сохметден! — деди.

— Ай сарыубек джумтазлыкь, аны уа кьайдан билесе? Мансур, башны энишге этиб, джунчуду.

— Джерибизни юсюнден айтайым, Сохмет сени юлюшюнг болсун. Аны сен айтырса. Болсунму?

— Болсун, — дедиле джашчыкьла бир ауаздан.

— Алай эсе, Мисирчиледе бош тургъандан уллу бедих джокьду. Магъыз, бу ташланы хыршылай туругъуз. Ма бу таш бла, — деб акъ, кёк сингирли сыйы ташланы бериб, орнуна тынчыкьлы чёкдю.

Мисир манга Мухаттам таудан башланады. Ол кюнчыкьгъандады, Арабияны чинг кьыйыры. Бу тау сынджыр Чыннга дери барады, бютеу Азияны юсю бла созуллуб. Мисир а, сахаргъа айтама, Ал-Кьахирге, ол Африка Мисир бла Азиягъа, Арабия, Европагъа джолукьгъан джерде орналады Ал-Кьахир.

Мисир джети тюрлюдю. Ким биледи. Мен былайда туугъанма, былайда ёсгенме. Хапини ары джанына уа ётмегенме. Атам да таш уста эди, ма былайда чёгюб ишлей эди. Мен да блайдан кьобмагъанлай, кьарт болдум, — деб кюлдю кьарт.

Хаким ышарыб:

— Билемисе, джети, огъай, тогъуз да дейдиле, — деди Хаким.

— Ауузларына келгенни айта бердиле, он эсе да билмейбиз. Ал-Кьахираны Гаухар деб бир кьул аскер башчы болгъанында, ишлетгенди. 969 джыл кьачда Фатимид аскерлени киши танывагъан бир кёзбаулу кьара ит Мисирге алыб келеди. Гаухар эки джылны ичинде, ашыкьмай, Мисирни алыргъа хазырланыб тургъаны себебли, атлар джерин билиб баргъанды. Мисирни аскери асыры кьатылмай,

Гаухарны шахаргъа бошлаб кьойгъанды, эски Мисирге. Гаухар кесине ара сахар ишлерге излегенинде, эски Мисирни юсюнде орналыргъа суймегенди...

— Нек сора?— деб сейирсинди Къарча.— Алайда хар не да хап-хазырды. Ишлеб кыйналмаса уа? Хорлаб алгъаны аныкъы тюлмеди да?

— О-о, балам, хазыр кзуруда биреунюкюдю. Хар мекямда аны тылпыуу, хар илипинде аны джыламугъу, хар къабырда аны ахлусу, хар адамында — аны кылыгъы, аны адети. Хорлагъаннга уа кесиники керекди: адети да, джоругъу да, ангы да. Неси да. Ол себебден Гаухар гёбел шахардан тышында букъу басхан тюзде шатырла кзуруб, алайда къонады, эски Мисирни шимал джанында.

Гаухар алайда сахар орун сайлайды, кеси ёлчелеб къазыкъла, багъанала урдуруб, джыджымла бла тартдырыб, ишленник сахарны тегерегин бегитген хуна орунланы ачады. Къазыкъланы арасында тартхан джыджымларыны къатына джюзле, мингле бла адамланы салады. Ала, къолларында кюреклери, гетменлери бла буйрукъну сакълаб сюелгендиле. Багъаналаны арасында джыджымлагъа ууакъ кюмюш къонгураучукъла тагъыб ала зынгырдагъанлайларына, адамла эрлай къазыб, башларла деб бегитгендиле.

Буйрукъну толтурур ючюн а аламчыла кёкде джулдузлагъа къараб, алагъа кёре огъур сагъатны излегендиле. Алай а къонгураучукъла, киши да билмей тургъанлайына, бирден зынгырдайдыла. Алайда джыйылган тул-тубан дуня, мыллыкларын атыб, къазыб башлайдыла. Аны кёрген аламчыла, шашаргъа джетиб, ингирни джулдуз, къан джулдуз Ал-Къахира, чыгъады! Не этесиз?! Аман ышанды, джаула келиб, кюйдюрлюк болурла, тохтагъыз!— деб кюрешгендиле, алай а, учу-къыйыры болмагъан адам сюрюу, сахарны тыркыгын этиб атады. Ма ол себебден аталыб къалгъанды. Ал-Къахира, Хорлаучу деб, ал-Мансурия атаргъа деб оноулашыб тургъанлайларына.

— Да не башхасы барды? Ал-Мансурия-Хорламлы, ал-Къахира-хорлаучу.

— Башхалыкъ джокъду. Фатимитле ол заманда аламчыла айтханнга кёре чючюргендиле, ал-Мансурия деб да атагъандыла, халиф муиз а ал-Къахира деб ататханды.

Таб джерде ишленгенди ал-Къахира: эски шахардан мийикде, Мукъаттамгъа джууукъ, Къызыл тенгизни илипини бурулган джерде порт, ал-Макс Ал-Къахирни сунитле ишлетмей, шийитле ишлетгенлери хакъ муслиманла-

ны джанларын кыйнагъанлай тургъанды. Алай болса да Фатимидле Мисирде эки джюз джылны халифмек тутхандыла. Шахарны тегерегинде хунасыны кенглиги аллай бир болгъанды — эки атлы бирге эркин джюрюрча, сегиз къабакъ эшик ачылгъанды, къаладача, алай а къуру халиф бла анга керек адамла джашагъандыла анда. Шахарны арасында уллу шаркъ къала ишленгенди, артда кюн батхан джанында да Гитче къала. Экисини арасында — Бейнал-Касрейн арбаз ишленгенди. Уллу къаланы кюн чыкыгъан джанында — ал-Асхар межгит, кюнбатхан джанында илипин бла мазаллы терек бачха, ичинде да Лули, Накъутналмазлы, деген сейир межямы бла.

Не кёрдю, не кёрмеди зауаллы ал-Къахира, Къара Мисир. Биз да кёрдюк. Э-эй, джашла, саулукъ болмаса, Мисир сеники болгъандан да хайыр джокъду. Мисирни къара топрагъыны тюбюнде ненча солтан ёлюк джатады. Межгитледе, Медреселеде, Накъут-Налмаз, алтын сандыкълада, нюр мазарлада.¹ Джашауунг не къадар алакат болса, ёмюрюнг ол къадар къысха кёрюнеди. Джашагъыз. Араб да, аяз да, тюрк да, урум да башха тюрлю джашагъанлыкъларына, джашаудан бирча кетеди. Аджал, Хاپини суууча, хар инсаннга да бир татыулуду.

— Хاپини юсюнден да бир зат айт, акка,— деди Къарча.

— Хاپини? Хاپини солтанла ишлемегендиле. Аллах джаратханды. Суу, кюн, къара семиз топуракъ — ма Мисирни байлыгъы. Кюн кёкню киндиги бла джюрюб башласа, Хапи къобады. Дунияны суу алады, тёрт айны суу тюбюнде тургъан джер семиреди, суу уруб келмегени, джайылыб сингени себебли ол тюбюне чёкген зылды тылданы, джерге алакат азыкъ болуб, ёсюмню къутуртханы анданды.

Ичинде джюзге джууукъ тюрлю-тюрлю чабакъ барды. Джерден бир адам кёлтюрюб алалмагъан чабакъла бардыла. Сарыубекле да аз тюлдюле. Суу тонгузла, балыкъла, бир хамхотлу, ийисли джийиргеншли затла, джаханим тууарлача...

— Ала бары да сууну ичине къалай сыйнадыла да? — деб сейирсинди Мансур.

— Суу кёбдю, балам. Хاپини кенглиги бир къычырым, теренлиги он къулач болур. Ары сау дуня да сыйынырыкъды. Джагъаларында — джыбчыкъ дуня, къум тюзлеге джетген джеринде уа — асланла, къабланла, джаз

киштикле, страула, доммайла, барсла, бёрюле, не айтийм? Анда да бир дуня.

— Хапи бла барыб, башха джерге тюшерге боллукъмуду?— деб сорду, джюрегинде эм бек джашырған тахсасны кыйырын чимдей Къарча.

— Айхайда, балам Хапи — Мисирни дуня эшигиди. Къайры сюйсенг, ары элтирикди, Тюзде тюеча, анда да кеменг болса. Ашы, сууу да кеси болуб, къарыуунг джетсе, муратынг толлукъду,— деди.

«Нек сорду, алай нек сорду?»— деб къайгыра, Хаким джашха сёзюн джудуругъа излей, ёрге къобду.

«Хапи — мени муратымы тейри эшигиди. Танымагъан джолумда джол устамды, сокъмакъды»,— деб ахсынды Къарча.

«Бу уланны джюрегин асланла кемиредиле. Неда болсун, джашлыкъ этиб къоймасын. Бир сынса, мен аны къайдан табарма? Аякъ юсюне минсе, кесим умут этген да олду. Олду мени да ахыр муратым»,— деб, эслетмей, Къарчагъа къарады биягъы Хаким. Ол Хапи таба сагъышлы къараб тура эди. Алай а кёюреги, къозгъалгъаны, энди анга тыйгъыч болмазлыгъын ёхтем къарама билдире эди. Суудан башын алмагъанлай, биягъы къартха:

— Акка, Хapidен Къара тенгизге къалай чыгъаргъа боллукъду?— деб кесгин сорду.

«О кърманынг болайым, манга сор, бала, майга сор. Къолунгдан тартыб элтирме. Бир кесекчик чыда. Алкъын саябийсе...»— деб, ичинден къозгъалды Хаким.

— Къара тенгизге? Къара тенгизге уа, балам, узакъды. Хapidен илипин бла Александриягъа чыгъаса, Джерарасы тенгизге, андан Эгей тенгизге киресе, андан онгуна тутуб, Босфор бла чыгъа, Къара тенгизге киресе. Айтыб эшитгенме, кесим бармагъанма,— деб, айтханына кеси да асыры базмай, сёзюн бошаргъа ашыкъды къарт.

Хаким бла Къарчаны кёзлери джолугъуб, бир-бирлерине ышангылы къарадыла, сынгар бир сёз айтмасала да, бир-бири ичлерин билиб, разы болдула.

Къарт, Къарча таба бурулуб.

— Э-э, джууугъум, сен тирмен ташны хыршылагъанча, ашаб бошаб къойгъанса да. Бу сыйлы ташды. Къарачы, ма бу акъ ёзегинден мен маймулну кесин этеме, бурну бла аякъларын а бу къараууз сингирледен. Кёрдюнгмю?

— Хо,— деди Къарча, эси тенгизледен айырылмай тургъанлай.

— Хо, хо, сени асыры уллу къолларынг барды. Быллай

назик затны эталлыкъ тюлсе. Майна, ол къалаланы ташларын джонсанг эди уа. Бир-эки джылдан сен аланы мюйюшлеринден тюртсенг, ала аууб кетмейдиле дермисе?

— Биз сюрюучюлебиз, уста, таш джона билмейбиз,— деб, сёзню унутдуругъа кюрешди Хаким.

— Сюрюуню къартла, онгсуз сабийле кютедиле. Быллай палапанла уа боюнлары бла таш ташыргъа, кеме къалакъланы къолларында ойнатыргъа керекдиле. Чабакъ этлери мермер ташлача, кёрмеймисе? Сюрюуню ызындан айланыб турса уа, хыбыл, гёбел болады, адам, эринчек болады. Бар, Солтан Межгит ишлетеди. Муайат, майна, былайдан да кёрюнеди. Баб ал-Зувейла къабакъ эшикклени къатында. Ары джарашсын. Дуня бары алайдады. Аязладан а бармакъ басар джер да джокъду,— деб, къараб къарагъынчы къолунда джашилдим ташдан къамжакъчыкъ этиб, кёз орунларында акъ ёзекни арасына къара таш тамчычыкъланы салыб, къолун узатыб, арлакъдан къараб, джетишмеген джерин кёрдю болур эди, бурху темир къысхашчыкъ бла кёз гинджичикни ызына алыб, кёз орунну теренирек этиб, уф деб юрюб, кёз гинджичикни балхам бетли бир джелимчикге тийириб, орнуна салды.

— Ма, улан, мен тёнгегин этдим, сен джан сал!— деб Къарчагъа узата, Мансурну къолунда къара ташха кёз джетдирди. — Не этеме дейсе сен а?

— Сохметни этеме.

— Сохметни? О-о, балам, Сохметни башы аслан башды. Ол тиширыу тюлдю. Тиширыу санлы джаныуарды. Аслан башлы Сохметни чамландырыргъа болмайды. Ол адам улуну артын этиб къоярыкъды, аллах сакъласын. Сен а билемисе Сохметни, улан?— деб Къарчагъа бурулду къарт.

— Огъай,— деди, хырха тамагъын джыра Къарча. Со-ра сабыр болугъуз,— деб, балаузча бир джелим топракъланы къолуна алды къарт. Чемер бармакълары бла эрлай ийлеб, узун таянчакъла шиндикде олтургъан, узун тиширыу кийимли, аслан башлы бир затны этиб атды къараб-къарагъынчы. Ешюнюнде джассы мынчакъ джасаммасы, бууунларында, инчиклеринде — джассы бууун-лукълары. Сол къолунда акъ белги — джашау. Эки къолун да тобукъларына салыб, аркъасын тохана шиндигини мийик таянчагъына сир къатдырыб тургъан аслан башлы тиширыу Къарчагъа Асхакъ Темирни тюрсюнюнде кёрюндю. Кёзлерин ачитхынчы къысыб ачды. Джюреги

илешмеген затла анга энди Асхакъ Темирни сыфатында кёрюне эдиле.

— Э-э, шохум, Сохметден кьоркьдунг. Джарсыма, ол бурунгу Мисирни джахил аллахларыны бири болгъанды. Ала сакъалларында тюкleri сайын бир джахил аллахха джалыннгандыла. Биз а, шукур болсун ланлаха иллалах, Мухаммаду расул уллах. Шукур алхамдулюлах, аллах, бирди, файгъамбар хакъды...

Алай болса да, джахиллик этмеге джарамаз, ол затланы да айгъакъламайкь. Бурунгу мисирчиле айтханнга кёре, Сохмет кёкню-джерни да баш аллахлары Ранн суйген сыйлы кызы болгъанды. Атасы кьарт, сер бола башлагъанында, адамла аны унутуб, джорукъларын бузуб, кеслери суйгенча этиб тебрегендиле. Сора Ра, чамланыб, адам улуну артын эт деб буюрады кызына. Огъурсуз Сохмет адамланы кырыб сылыт болса, кыруу кече кьарангыда тохтагъанды, танг атхынчы солуб, дагыда жангыдан башлаб кыргъанды. Хапи адам кьандан кыб-кызыл кызарыб баргъанды...

— Аны бир аягъы асхакъмы эди?— деб керти кёлю бла сорду Къарча, кьартны сёзюн бёле.

— Огъай, ма, кьамишлеча, аякъларына къара; башы джаныуар, джюреги да джаныуар болгъан болур эди.

— Болду. Къой энди!— деб буйрукъ береди Ра кызына, алай а Сохмет, тамам кёлю кызыб, тохтаялмайды. Сора атасы хыйлалыкъ бла онгун алыргъа излеб. Кече кызыл ички этиб, ол эртденбла барлыкъ джерге кыуб кызыртхандыла.

Сохмет, танг атмай кьобуб, биягъы адамланы кырайым да артларын этейим деб чыкъса, джер юсю кьаннга боялыб тура. Эрлай бауурланыб, адам кьанды деб, ол ичкини ичиб, эсиреди да джугъун да билмей къалады. Ма алай бла кьутхарадыла, ансы бюгюн биз былайда селеше турмаз эдик. Энди ма бу мыйыбызны кьайнатхан иссилик, кёк элени кыууруб, кьум тюзле этген да Сохметни чамланганыды,— деб сёзюн бошаргъа, Къарча:

— Огъай, ол Асхакъ болгъанды. Асхакъ Темир!— деб, бети агъарды,— ол да дунияны кьаннга боягъанды.

— Темир энди кёмюр болгъанды, тын, тын, бала,— деб, Хаким кетер къайгыгъа кирди...

* * *

Уста Къарчаны битигин¹ алыб, бетлерин ача да мычый, окъуб башлады.

«Джолгъа чыкъсанг, джоюлмаз зат алыб чыкъ биргенге».

«Кеси-кесинг бла эсебли оноулаша бил. Кесин хорлагъан сау аскерни хорлагъандан кыйынды».

«Кыйын джолгъа чыкъсанг, ётгюрле бла тюз кишилен ал биргенге».

«Джашауда меники — узакъда атамы джуртуна термилиу».

«Сууда джюзюб, джерде бауурум бла сюркелиб, кёкде учуб барырма ары».

«Къурч бугъоу бууб турса да санымы, кюрешде азат этерме башымы»..

— Бу аяз акъылман балады. Ауазы Гяусар шоркъулдагъаныча, сёзю — джара джуугъан кызыл отну суууча, акъылы — терк тенгиз, ётю — ма ол тау тёббе... Ай медет, бошуна ёлюб кетсе, джерде бир джарыкъ чыракъ джукъланыр... Тоба аста, артыкны джазыуу адаргы нек болады? Бу сабийни акъылына бир къара!

Къарчаны битигин къайтарыб-къайтарыб окъуду:

«Дунияда эм сылыкъ адам: кеси джангыз тепсиге олтургъан, биреуге болушургъа унутхан, къулун табаны бла ургъан, биреуден къоркъуб неда джан басыб, ётюрюк айтхан...»

«Дунияда эм учуз адам — адамла учуз этген адам, дуняда эм сыйлы адам — адамла сыйлагъан адам...»

«Он тюрюк адамны он тюрюк болуму къалгъан адамланы джетишмегенлеринден эсе аманды: башчыланы джарлылыкълары, асылланы эки бетлиликлери, алимлини джалангачлылыкълары, сюдюлени ётюрюкчюлюклери, акъылманланы услулукълары, акъыл-балыкъ болгъан адамны акъылсызлыгъы, хахимлени саулукъсузлары, насыбсызланы сыйсызлыкълары, джарлы, борбайсызланы махтанчакълыкълары, байланы кыызгъанчлыкълары...»

— Хы... Абу Осман амр иби Бахр аль-Басри аль Джализ... Тоба-тоба... Къайдан да табханды муну уа? Керти айта болурла, китаб сатханлагъа болушса, кыйынына хакъ излемей, кече тюкенинге кый деб тилейди деб, Тоба-тоба... Бу зат Мисирге солтан боллукъду, ма кёрюсюз... Огъай, унарыкъ тюлдю. Терк-тенгиз акъылы барды,— деб кеси-кеси бла сёлеше тургъанлайына, Адурхай кириб келди.

— Уста, сенден бир тилерим барды,— деб кёзюне мыдах къарады.

— Олтур, ауруунгу алайым, олтур,— деди устаз, Къарчагъа этген бюсюреуонден джумушай.— Бери олтур,— деб, тепсиде шаптал къатханла бла джыйрыкъ хурмаланы Адурхайны аллына этди.

Адурхай, тобукъларын эки джанына этиб, табанларыны юсюне чёгюб олтурду.

— Айт, джаным, айт, мен кесим да аязладанма. Къаным сизге тартыб, илешиб турама. Мени атамы атасы бери сатылыб келгенди. Кёрчю, кёгет адамны джюрегин ачады. Узал,— деб, тепсиде къошун табакъны аны аллына тюрдю.

— Устаз, биз сени атабызча кёребиз. Тилегим олду. Бир бек ышаныб келгенме. Биз азбыз. Бир ууч туз. Тёгерегибиз — терк-тенгиз. Сакъ болмасакъ, ары тыюб, эриб тас болуб къаллыкъбыз. Биз мал къыйырда турсакъ, бирге, хар кюн сайын ма сен, ма мен деб, небизни да билиб, кёрюб, рахат турабыз, джюзден артыкъ барбыз. Динибиз, тилибиз да биргебизге. Къарча уа, сюеги пелиуан болгъанлыкъгъа, сабийди. Баб-ал-Зувейланы къазыкълары адам башладан бююле турадыла. Алайда межгитни ишлегенлеге тагъылгъанды. Кюнде кюйюб, сау кюнню ит болуб ишлеб тургъанлыгъына, кесин аяй билмейди. Кече да барыб, китабчыланы тюкенлеринде къалады. Алай бла юзюлюб, башына бир хата этеди деб къоркъама, ол гитчебизди,— деб, устазны бетине джалынчакъ къарады Адурхай.

— Манга келирге да табады заман... Дагъыда ма,— деб Къарчаны битигин ачды устаз, бети джарый,— сабий тюлду ол, сен айтханча, пелиуанды. Аллах анга нени да эки къолу бла бергенди. Къарачы, аль-Джахизни биледи. Аперим, аперим,— деб суйюндю къарт устаз.

— Бусагъатда уа, сыртындан териси къобуб, къаб-къара кюйюб, аркъасы бла таш ташыйды, межгитни экинчи, ючюнчю къатына. Минаретни башына,— деб инджилди Адурхай.

— Солтан кесине межгит ишлетеди, улан, анга ишлеген адам керекди. Кёбюсю аязладанды. Ырысхымы бериб, сатыб алырем, ой медет, алайгъа баргъанны, башсыз этиб ишге уруб къоядыла, бир инсанны да джаны саулай джибермейдиле. Межгитни ишлеб бошайдыла, къыйын иши къалмагъанды. айырылыргъа суймей эсегиз, барынг да алайгъа джыйылыгъыз,— деб, Къарчаны битигин кёкюрегине къысты устаз.

— Ючюбюз биргесинеди. Аны амалтын юйдегиси,

ууакъ сабийлери болгъан Будуян, несин да къюуб, аны бла бирге таш ташыйды, ит болуб айланады, бу уа бир затны да истемейди. Ары-бери да чабаргъа заман табады. Бир термилиую. Олду анга къанат бериб тургъан. Бери къарачы: «Джашауда меники — узакъда атамы джуртуна термилиу. Сууда джюзюб, джерде бауурум бла сюркелиб, кёкде учуб барырма ары...»

Ма. Ол сизге айтханын этдирликди, кёрюрге. Сиз умут этгенча, сабий тюлдю ол. Дюлдюрдю. Онюч-онтёрт джыл болгъан кишиди. Къоркъмагъыз.

Адурхайны бети агъарды, санлары хыбыл болуб, сырты мугур болду.

— Биз былайда бир иги тура эдик! Юйюр болуб. Ад-жалны ауузундан ычхыныб келген эдик. Энди ол кеси ад-жал излейди. Не этейик? Хаким да къарыусузду. Кимге таянайыкъ?

— Сыйлы муратыгъызгъа. Бу улан бла мен да сёлешиб кёрейим. Эрши бла кюрешме. Чыртда къарыу эталлыкъ тюлсе. Муратын бил да, кемесине бир къалакъ бол, эриш-дирме.

— Алай дегенигиз?— деб ангыламады Адурхай.

— Къарнашынга болуш дейме. Тамбла джума кюндю, келлик болур. Сёлеш да кёр.

— Биз тейричилебиз. Джума кюн къуру муслиманланы бош этедиле.

— Къарчаны башында акъ сархы барды. Иерикдиле. Мен анга кесими сархымы бергенме.

— Огъай!— деди Адурхай,— биз Тейриге табынабыз, огъай.

— Сизге башхасы джокъду. Акъ бла кёк муслиманла бла христианланы арасын айырады. А-а, не башхасы барды? Адамны дини — джюрек кирсизлигиди. Ол не динни да баш шарты болургъа керекди. Сабыр бол, улан. Ашыкъ-май эсенг, бир кесек олтур, Къарча кеси билдирир бизге, не этерге керек болгъанын. Ансы биз акъ деб, ол да къара деб тохтаса, амалсыз боллукъбуз,— деди, устаз, азгъын кёзлерин ууа..

* * *

Къарча, аякъларында темир бугъоулары бла, юсюн къара тер басыб Муайат солтанны межгитин ишлерге сырты бла таш ташыйды. Огъурсуз къараулла артха къалгъаны, мурукгу этгенни, джетиб, от къамчиле бла ургъанча,

къмыжа санларына къамиш чыбыкъланы сылайдыла. Ишни ауурлугъун, къараулланы къатылыкъларын кѣлтюралмай, кеслери кеслерин ѳлтюргенле, къамчи тюбюнде ѳлгенле, ачдан-къыйынлыкъдан ѳлгенле, эминадан ѳлгенледен аз тюлдюле. Аланы къайры эсе да алыб кетедиле, суу джагъаны энишге. Бирле, суугъа, сарыубеклеге атадыла дейдиле, бирле да кюйдюредиле, кимин да, элтиб къум тюздеде басдырадыла деб, ант этедиле. Тюсюн киши да билмейди. Биле эсе да былайда таш ташыгъан, сатылыб алыннган аяусуз адамлагъа аны ким айтырыкъды, ала бла былайда къуру бир тилде сѣлешедиле — зорлукъну тилинде. Анга бойсунмагъаннга — бугъоула, Қъарчаны аякъларындагъылача...

Башха адам болса, эртде соярыкъ болур эдиле, Қъарчаны уа, суюмлюлюгюне бойсуна болурла, къатылыкъ эталмайдыла.

— Бизни аямай эсенг да кесинги бир джазыкъсын. Кюн сайын сабийден сабий бола, бир хатанг бир хатангы унутдура, тѳрт санынгы бугъоулай, талай не табаса. Айтханларын эт да тур,— деб, гурушха этди Будуян, дагъыда, джазыкъсыныб, айтханына сокъурана, Қъарчаны деу санларына къараб, эзилди.

— Қъачар деб къоркъуб салгъандыла ол темир зынгырдауукъну. Не хата этгенди? Сен урушурча бир заты джокъду,— деб орчагъа кирди Мансур,— къарачы, аякълары байланыб тургъанлайына да бизден ауур ташны бизден алгъа элтеди. Кемеди, кеме,— деб сукълана, Будуяны джюрегин басды.

Кюн асыры къыздыргъандан, кѣзлеринг экили кѳре, тѳббенги тешиб, ичине от къуйгъанча бола, не этгенинги, къайры баргъанынгы билмейсе. Чырт-чырт-чырт деб, джерни джети къатын тырнакълагъанча, аркъаларын таш басыб, ауур атлай, ѳрге-ѳрге чыгъадыла. Ызларына тюше, джызылдагъан аякъларына, таш эзген сыртларына, кюнде кюйген азгъын билеклерине — нелерине сеbeb этерге билмейдиле. Қъарауулла, къамиш чыбыкъларын чакъдыра:

— Чийбыдырла! Атлай киригиз! Отоугъа киргенча, къошакълана турмай, аллыгъызгъа таукел атлагъыз!— деб бири анда, бири мында къычырадыла.

— Эй, ма бу бугъоулугъа сакъ бол!— деди Қъарчаны чыбыгъыны учу бла кѳргюзе къара хуртда къарауул, аны ауушдурургъа келген джаш адамгъа — Ибрахимге.

Ибрахим, Қъарчаны башындан аягъына дери джугтланыб къараб, ичинден сукъланды. Хуртда къарауул аны эс-

лемей — чыртда бюгюле билмейди. Эти ачымай эте болурму? Джюреги да сынмайды. Ашхы тюелгенибизни туююб, аякъларына да бугъоула салыб, алыб бара тургъанлайыкъгъа, эки джанында экеуленни тутуб, башларын бир-бирлерине уруб, мыйыларын бузуб къойду. Таджалды, таджалды.

— Деудю!— деди, сейирсиниб, Ибрахим,— Деудю.

— Огъай, фыргъаунду,— деди хуртда,— мурдарды. Омда тиймегиз демесе, мен аны чегилерин эртде белине байларыкъ эдим. Ол а, кесине да эшитдире:

— Бу адамны башындан бир туюю тюшсе, ызы бла сизни башларыгъыз да джерге тѣнгереб тюшерикдиле деб, башыбызгъа миндириб къойгъанды.

Ибрагим, сукъланыб, Къарчагъа къарады. Джалан аякъ, джалан инчиклерини темир бугъоула ашаб, алкъын сакълалы-мыйыгъы чыгъыб бошамагъан бир мазаллы алакѣз деу: узун джаякълы, къаб-къара къара къалын къашлары, ариу тюз бурну, кюн кюйдюрюб тургъан ачыкъ мангылайы, бишген балийлеча, сабий эринлери, ачыкъ къарамы аны джумушакъ, алай а бек ѣтгюр джюреги болгъанын черте эдиле, халаллыгъы, адамлыкъ эте билгени санларын тутханындан, мыдах кѣзлеринден да таныла эди.

— Ариулугъу ючюн аяй болурму аны, ѣмюрюнде джюреги эзиле билмеген омда?— деди Ибрахим.

— Аяй эсе, юйюне элтсин, къызмыды ол ариулугъу ючюн аярча? Алай эсе былайдан къоратсын. Ол ташны къолуна алса, мен бир къычырымдан джууукъгъа аны къатына бармайма, ызына айланыб, эзиб къояргъа уялыкъ тюлдю. Ол бетин кѣремисе? Асланны бетича, юрке билмейди. Джюрегинги джарады, сатылыб алыннган къара къулд дерик тюлсе. Былай солтан улуча джюрютеди кесин да, аркъасы бла къара ташла ташымай, нюрджаухар аркъалыгъын къаблаб айланнганча. Кѣремисе, къарамы кѣк кюкюрегенча. Ай, анда бир кѣкюрек барды, анасыны.

— Сынмагъан адам. Аламатды, алай эсе. Аллай адамны кѣрсенг, кѣлюнг кѣнге джетеди.

— Сынмагъан, эркинлик берселе, мен аны къан къустурур эдим, сындыргъан къой. Ма бу тюени да сындырады, бир ач аязны къой эсенг,— деб чыбыкъны кѣргюздю.

— Андан санга не барды?

— О-о, эмилик атны юретгенча, джюрегим бир къанар эди, мен аллайланы орунларын табдырыргъа бек сюеме.

— Тоба-тоба, алай дертли къалай боласа? Адам тюлюсе сен? Ол да сени кибик бир инсанды. Қъарачы, къаллай ариу тюрсюню барды,— деди Ибрагим, Қъарчаны суйюмюне бойсуна.

— Ариулугъундан къала ишлетмезсе. Солтан Зийдан да олтургъан заманында, былайдан сау-эсен къутулуб Солтан, межгит ишлетирме деб ант этгенди. Саулугъу джокъду, ашыгъады, бу уа кериуан башчы туюча, бойнун ёрге этиб, кишини истемейди, джюрегими джарады. Ма, мен кетдим. Қъатларына джууукъ барма. Ма ол да,— деб Қъарчаны тенгин кёргозе,— итди. Ол экиси уа тынчладыла, кютюле,— деб эки орта бойлу джашны кёргозду.

Сакъ бол,— деб, туюле таба, юсюн-башын къагъыб, кетди.

Ибрахим орта бойлу бедун, Қъарчадан алты джылгъа уллуду, къарамы бла уа андан джаш кёрюнеди.

«Джаралы къабланча, къалай ёхтемди... Қъаллай бир джарсыу, къаллай бир ачыу барды аны кёзлеринде... Гёджебди. Бугъоула уа аны ол ётгюр джюрегин сындырадыла. Аякъларында джараларын ол истемейди. Қъаблан кёллюдю. Эх, ол мени къарнашым болса, мен къайыкъ этиб, тенгизге кетиб къаллыкъ эдим... Тенгизде ачдан ёллюк тюлсе... Балыкъ джутса уа?.. Огъай, быллай адамны балыкъ базыб, джуталлыкъ тюлдю»,— деб, Қъарчагъа къараб сейирсиниб тургъанлайына, тамада къарауул келиб:

— Эй, Хурма терекни тюбюнден къарагъанча, неге сирелиб тураса? Хар бирини къатына барыб, бутларына чыбыкъны джетдирсенг, джортуб ишлерикдиле, ауузунгу ачыб, къараб турсанг а, марти къуш узалыб, тилиниги алыб кетерикди,— деди.

— Кечигиз, Саид, ол адамгъа сейирсиниб къарайма. Ма ол юч джашны кичисиди дейдиле, кертимиди? Ол межгитни, Баб-ал-Зувейланы малларына къарагъанланы?

— Кертиди, ала да былайда бир кесек ишлеб кетген эдиле.

— Қъайдандыла?

— Сатылыб алыннган къайданды деб сейирсинмегенме ёмюрде. Атыла-сатыла айланнган бир башсыз джесирле, не башхасы барды?

— Толкъунча, бир ётгюр къарамы барды...

— Тюз айтаса, келиб ёшюнюн ташха ургъанлай туралы. Алай эте келиб, бауурун бузарыкъды. Андан сора уа... бир-эки кере къан къусту. Сууда сарыубеклеге аш бол-

лукъду... Харамды, темир бугъоулагъа да сыйыныргъа унамайды. Къарачы, темир ашаб, джараларындан къан тама турады. Балхан берсенг а, аллыкъ тюлдю,— деб, кеси да сукъланыб къарай келиб, илгенди. Шайтанды, огъай, иблис. Къатына келсенг, эсинги кесине буруб къояды, онгуну алыб. Анга кѣб къарай турма,— деб, Ибрахимге хыны эте да бир башлады, дагъыда, кѣзю Къарчагъа илиниб, джукъ айталмады.

— Аланы да халал ана табханды да, ала да инсандыла да?— деди Ибрахим.

— Огъай, ала инсан тюлдюле. Джин юзюкдюле. Ассы Таудан. Нух фйгъамбарны къайыгъын теппеси бла уруб, умур-чумур этиб къойгъан скиф Таудандыла... Аллах да аны башын эки джаргъанды,— деди, кѣл кенгдире.

— Ма бу джесирле кеслери кѣргенмидиле аны?

— Ассы Тауну?

— Хо!

— Эй!— деди, къамчисин Къарчаны тенги таба тутуб, чакъдыра, тамада къарауул,— былай кел!

Сары сакъаллы, кѣк кѣз джаш, имбашында ташын бир джанына атыб, аны аллына келиб сюелди.

— Ассы Тауну кѣргенмисе?

Джаш ангыламайма деген халда, имбашларын ѳрге эте, бармагъы бла Къарчаны кѣргюздю.

— А-а, быланы тилкъау тиллери къуру чибин къорургъа джаратылгъанды. Ол таджал а бизнича ариу сѣлеше биледи, джесирди демезсе. Эй, бугъоулу! Былай келчи!— деди, Къарчагъа,— урум тилге да устады. Шайтан тилни да билликди, суйсе.

Джашны балтырлары къалтырадыла, биягъыгъа бир зат этелле деб къоркъа, тѳрт джанына къарады. Бир чорт сынган ташны эслеб, аны таба тебжилледи: «Эрлай алырма да, ол джарлыгъа хата этеме десе, итни джелкесинден урум»,— дегенлейине, къатындагъы Саид сойланыб, къан джугъу болуб кѣрюндю кѣзюне. Санлары бирден титиредиле...

Къарча, бугъоулары жыгъар-жугъур эте, къатларына келди.

— Джесирни бети къалай суююмлюдю. Ариулукъ бла ол кишиге хата этерик тюлдю, бугъоуларын тешигиз,— деди Ибрахим Къарчаны тамам кѣлю бла джазыкъсыныб,— къаллай огъурлу тюрсюню барды, кѣремисе?

— Аллахха ышан, къадырынгы тагъаргъа уа унутма,— легенди фйгъамбар,— деди тамада къарауул.

«О-о, мен бу зат муслиманды деб тура эдим. Иблис улу кёреме»,— деб сокъуранды Ибрахим, тамадасыны кёзюне къараб,— файгъамбар айтхан эсе да, ол бюгюн аны несин айтыб айланады?»

— Эй, сен Ассы Тауну кёргенмисе?

— Сени кёре тургъанымча, кёргенме,— деди базыкъ ауаз бла Къарча, аны бетине къарамагъанлайына.

Кёрдюнгю? Ма алай дордукъду, чимдемей, сёлешмейди. Ай, сени ол монголлары чибин тулукъларына атыб бир кёрюр эди иги сагъан, неда, кёлюм къаннгынчы бир тюер эди. Ах, дуня, ма быллайла бойсунмасала, джюрегинг джарылмай, не этгин?

— Мен а аны кёрсем, чабар атха сейирсиннгенча, кзууаныб къарайма. Ол мени джюрегиме бир тюрю бир асыл сезим береди. Эх, мен солтан болсам, аны визир этерик эдим,— деб тамам кёлю бла айтды Ибрахим,— тюеча, къаллай сейир уланды. Ол мыдахлыгъына да бир къара! Акъылманды, асланды...

* * *

Кюн исси адамны онгун алыб, мыйысын къайнатады. Баб ал-Зувейла къабакъ эшикле бла бир джанны не ары, не бери иймейдиле. Муайатны межгити ишлениб бошалады. Бетлери кюнде къаб-къара кюйген кзулла сыртлары бла таш ташыйдыла, къарауулла, къамчилерин чакъдыра, аланы ашыкъдырадыла, дуня чыбыкъ ургъан, юркютген тауушладан толуду.

— Дженгил, шайтан юзюк, тамбла джума кюндю. Тамбла этеригизни бююн этмесегиз, бир джангызыгъызны иерик тюлме! Хайдагъыз!— деб кычыра, аркъасында ташны алыб келген Мансурну къатына джетиб, джалан бутларына чыбыкъны джетдирди.

— Бара кир, аштапир! Эки кёзюнгю агъартыб, не излейсе? Бара кир!— деб, аны ызындан келген Къарчагъа керилиб, тобукъ башындан джетдирди. Къарчаны бутлары бычакъ бла сылгъанча ачыдыла. Кёзлерине джыламукъла урдула. Аркъасында сюрмеленнген сыйдам ташны аны юсюне атарча болду. Эринлери титиреб, такъыйкъаны ичинде джюреги тарс деб атылырлай болду. Кесинден эсе да Мансургъа бек кыйнала. Алай а титирей тургъан эринлерин къабыб, кеси-кесине Будуйан айтыучу сёзлени айтды:

«Сабыр бол. Сен бир итни ёлтюрсенг, экиси сени бууар. Сабыр бол. Этинг ачыды, кёк чартлагъанча, бир кесекден

думп болду. Сабыр бол. Азатлыкъ ючюн аллай бош затлагъа тѣзерге керексе. Тѣзмесенг, ёмюрюнг туююлгенлей турлукъса. Бюгюн сен сатылыб алыннган къулса. Бир хайыуан чакълы багъанг джокъду. Тѣз...»

— Аллыгъызгъа атлагъыз. Кеси ёлюгюзню алыб баргъанча. Терк болугъуз!— деб къычыра эди арлакъда, ауазы межгитни таш къабыргъаларын зангырдата.

Ашыгъыш, неси да бирден ишленнген межгит сейирлиги бла къарагъанны кѣлюн ала, кѣзюн алдай башлагъан эди. Ангылагъан адам а несин да кѣре эди: алгъын былайда зийдан бар эди. Ол зийданда Муайатны Баркъукъ улу фаракъ¹ кѣб инджитген эди. Былайдан ычхынсам, бу джерде межгит ишлерме деб ант этген Муайат энди кеси Мисирге солтан болуб ишлетеди бу алаамат межамны: Мисирде андан ариу, андан алаамат межгит джокъду. Михрабы тюшча сейир, кѣз алдагъан минарети, тоханасы тюрю-тюрю сыйлы мермерден, алтын ёзекле бла джасалыб. Межам кеси, кѣк тылпыуданча, назик багъанала бла башланады, мазаллы джез къабакъ эшиклери, арбазыны башы, ариу уллу багъаналаны юсюне джанкъылыч джабыу атылгъанча, джабылыб, кюн иссиден сакълайдыла. Арбазны арасында, фонтан, кѣгет терекле. Кѣзю кѣрген джандет деген бу болур дерикди, алай а алкъын бу бары ишлене турады, джангы туугъан айда толгъанын кѣргенчады. Алкъын арбазында таш умурла, джангы орнатылгъан терекчиклени тѣгерекчиклерин ханс басыбды. Фантанны орнунда да суусуз быргъыла ауузларын ачыб турадыла. Кѣзюнгю джумуб ойлашыб къарасанг, кѣресе барысын да... Науруз, ташын минаретни башына чыгъарыб ызына къайтыб келе, эрлай Къарчаны джетиб, билегине тие:

— Эй, мен ол итни башын эземе. Тѣзгенибиз болгъанды. Ол бизни бедиш этиб этеди. Кеси да бизнича сатылыб келгенди. Эки сѣлешсе, бирин сатылыб келген, сатылыб алыннган дейди. Аны ёлтюрмей ёлсем, ит болайым,— деб, аллына таукел атлады. Мансур Къарчагъа, сескекли болуб къарады.

— О Даххакъ! Ол не дейди? Этибиз ачыгъанлыкъгъа, джаныбыз сауду. Ол бизни муратыбызны юзерикди. Чаб ызындан,— деб джалынды.

Къарча, джетиб, Наурузну тохтата:

— Эсинги джый. Сен анга тийсенг, ала бизни артыбызны этерикдиле. Алай тюл эсе, мен ол минаретден секирликме. Сабыр бол,— деб тиледи. Будуйннга эслетме. Ол юйдегисин атыб, бизни амалтын келиб турады бери.

— Сени амалтын биз кәрмеген не кьалды? Мал кютюб, акь ичиб, ох деб турмай, ауузунга чибин кьозлаб, сыртынгдан кьан теринг барыб турсамы сюесе? Аны юсюне да бутларында кьамиш чыбыкьла сызгыра!

— Науруз, анамы сютю бла тилейме, бош ачыуланма. Тёз, бизге да келир бир кюн. Ашыкьма,— деб, дженгил-дженгил аллына атлаб, таш кьалаудан эм мазаллы ташны алыб, ызына айланды.

«Адурхай да не деб турады? Былайда артыбыз бол-лукьду. Ол кьадар ётгюрлюгю бла кеси-кесин туйдюре, кьалай да тёзеди? Адурхай джумушакьлыгы бла да тёзаллыкь тюл эди... Ай ит а, шо, сен мени кьолума бир тюшге эдинг, тенгден тенгнге. Сени ол кьара теринги союб, юсюме киер эдим...» — деб, барыб ташны алыб ызына кьайытды Науруз да.

Кьарча чабыб чыкьгьанча, минараны башына чыгыб, андан Хапиге кьараб ышарды:

«Энди ол кьадар кемеден бизге бири джетмезми? Джетер. Джетмесе, алырбыз, джетсе, джетсе уа!» — деб, андан арысын кеси-кесинден джашыра, ызына бурулду. Эрлай тюбюне тюшюб, ташлагьа джетиб, энишге ийилгенлей, биягы кьарауул кьатына келиб:

— Аяз! — деб Кьарчаны кесине бурду, — кьарайма да, кьамчи тийсе, санга кьанат битиб кьалады. Башха тилде сёлеше биле эсенг, келишейик. Кьалайса!

— Не дейсе? — деди Кьарча, кеси-кесин тыя, ташны кёлтюрюб, аркьасына сала.

— Эй, Даххакь! Былай бир сабыр болчу, — деб, Кьарчаны башындан аягына кьарай, чыбыгьын джерге тиреб, кёзюне битди. Алаша, шатыкь бурун, догьра кёз. Кёзлери, чартлаб чыгьабыз деб агьара, ичин ургьан тууарны кьарныча, ёрге бла энишге бола тургьан бурун кьанатларында тер тамчылары ала кьымылдагьанлары сайын джерге акьгьанлыкьларына, тюгенмей, кёбден кёб болуб бара эдиле. Кьысха базыкь шатыкь баймакь аякьлары, бутларында чабакь этлери, джумдурукьча, бир джерге джыйылыб, гуммосча кёрюне эдиле. Билеклери да, кьолу ауузуна кьалай джетеди дер эдинг, бутларындан башхалыкь джокь эди. Башында мазаллы тегерек боз сархы аны шылаблыгьын черте, алайсыз да эрши джапысын джийиргешли эте эдиле.

Кьарчагьа сукьланыб кьарай:

— Даххакь, сен мутазил¹ болурмуса? — деб, джалынчакь ауаз бла сорду, ышара-ышара.

— Огъай!— деди Къарча, башындан энишге къараб.

— Хы-ы, мен а сен пилча мазаллы болгъанлайынга, тюеча джууаш нексе деб тура эдим. Мутазилле боладыла аллай огъурлу.

— Мен Тейричиме. Аланма, алан.

— Да сора кѣк сарх нек киймейсе? Гяурла бютеу кѣк сархла кьерге керекдиле,— деди, энди уа къолума тюш-дюнг дегенча.

— Мен гяур тюлме. Тейричиме. Сиз а гяур деб христи-анлагъа айтасыз,— деб кесгин чертди.

— Эй, сени кѣрсем, Хапиде джууунганча болама: зау-укъланганым бла бирге къоркъгъан да этеме. Суу, сал-къын джандет суу этинги сылай тургъанлайына, сарыубек келиб, балтырынгдан тартса, алхамдулилла де да къой.

— Да сора мен санга не аманлыкъ этген болурма да, аллай бир джийиргенирча?— деди, къозгъаргъа скойюб Къарча.

— Эй, атлай киригиз, эсирген къамжакълача, джайра-ла турмагъыз да!— деб, чыбыгъын ойната, Къарчагъа,— кел, арлакъгъа туракълайыкъ, бу ийисли шайтанла, эки къулакъларын да бизни таба тутуб, кѣремисе, ол сакъ джебелеб баргъанларын?

— Эй, меникиле болсала, ол ташны юсуне да кесим ми-ниб сюрлюк эдим аланы. Таягъынгы энишге ийдинг, баш-ларын ёрге этиб, сен кимсе деб тохтайдыла,— деб, эрнин бурнун джалады.

— Сени атынг кимди?— деб сорду Къарча.

— Мени? Алий ибн Исхакъ,— деб, башын кѣлтюрдю къарауул.

— Али ибн Исхакъ, бир такъыйкъагъа кесинги аланы орнуна бир салчы. Ала да сени кибик инсандыла.

— О Даххакъ, сени джюрегинг мамукъданды. Мен да сынагъанма ала сынагъанны. Джорт деселе, чабыб, олтур деселе, чѣгелеб, аякъларыны тюбюн джалаб табханма бу кюнюю. Къылыгъыма къурман болайым, джууаш адам-ма да, къарагъан да джазыкъсынады, багъамы чыгъара-ды. Мен да айтханларын ат багъасы этиб айланама.

Къарчаны бети агъарыб, бойнун буууб къояйым бу таш макъаны дерча бола, кесин тыя:

— Адамны адамлыгъы адамлагъа адамлыкъ эте билге-ниндеди. Бизде чегетде тонгуздан семиз джокъду дейдиле. Адамлыкъдан сора дуняда керти зат джокъду. Ханнга да келеди хариблик дейдиле. Юйюнге от тюшсе да, адамлы-

гъынг отда кюерик тюлдю, кеменг суугъа батса да, адам-
лыгъынг тунчугъурукъ тюлдю.

— Э-э, Даххакъ, сен къуранны окъуб чыкъгъан кёреме.
Джашау башхады. Майна, солтан болабыз деб, къарнаш
къарнашны башын юздюре турады да,— деб таш ташы-
гъанлагъа къараб силкине, кычырыкъ эте, чыбыгъын
хауада сызгъыртды.

— Игими этедиле да?

— Ы-ы, солтан болур ючюн, атангы башын да юздю-
рюрсе. Дуния аякъ тюбюнде болса, гюнахынг болмайды.
Алай тюлдю дей эсенг а, садакъа бер да джуудур.

— Огъай, садакъа джюрегинги джазгъандан ары баш-
ха затха болуша болмаз.

— О Даххакъ алай айтма, сен тамам да джахил кёре-
ме. Гяурла да бередиле садакъа. Аманлыкъ этгенинги хз-
лаллыгъынг бла джуудур деб, аллах кеси буюргъанды.

— Садакъаны кесинги аманлыгъынги джуудургъа бер-
мей, джарлыгъа болушлукъ излеб берсенг, ма олсагъатда
садакъады. Ансы биреуню башын кесиб, къазыкъгъа чан-
чыб, артда уа тепси тюбюнгю чачханлыгъынга, аны ючюн
аллах бюсюреу эте болмаз.

— Даххакъ, мен сени башха зат ючюн чакъыргъан
эдим. Сен кертиси бла да тюесе, тюе баласыса. Сенича
болсам, мен фидай болуб, дуняны чыбыкъ тюбюнде тити-
ретирик эдим. Э-э, мен аллах деб, мангылайымы джерге
уруб тургъанлыгъыма, аллах манга бир къарыш ёсом
къошмайды. Ма бу сархны да ёре этиб кюрешеме, бир эли
чакълы мийик болалмайма,— деб, башында сархын алыб
джерге быргъады. Тёббеси тёгерек кзутукъ болуб, юсюне
да кызыл чирчикле чыгъыб тургъан башындан мытчы тер
ийис урду. Къарча джийиргениб башын бир джанына бур-
ду.

Э-э Даххакъ, санга кёзюм къарагъандан джюрегим
джарылса, хыны этеме, санга къой, башхалагъа да. Шо,
аллахха не бола эди, эркишилени барысы да бирча этсе?
Неси къорарыкъ эди? Бет тюрсюнлерин, хо, къалай суюсе,
алай этсин, ма бу санланы уа, э-э, Даххакъ, сыфаты бол-
магъанны насыбы да болмайды. Къара, сени ариу кийин-
дириб, джулдузлу сархны башынга кысыб, окъа аркъа-
лыкъны сыртынга атсала, солтанды деб къоярыкъдыла.
Санга термилмеген тиширыу дуняда табыллыкъ тюлдю...
Сен а бир къум тюзню кийигича, джукъ сезмей, тюз айла-
наса. Сен солтанса, солтан! Мени уа, Даххакъ, бир тиши-
рыу да унарыкъ тюлдю... Евнух этиб гаремлеге къарау-

улгъа да саллыкъ тюдюле мени... Акъыл не? Телиме деб киши да айтмайды. Акъылны сыфаты джокъду, тюрсюнюнг а кимге да ачыкъды. Аны не акъыл, не байлыкъ, не кюч джашыралмайды. Ол, толгъан айча, хар кимге да кёрюнюб турады. Кеси джанымдан чыгъарыб айтмайма. Акъыллыладан эшитгеними айтама.

— Алий, сен алай тели адам тюзсе. Мен алгъын сени аманлыгъынгы юсюне телилигинг да барды деб тура эдим. Бираз джумушакъ болсанг, сыфатынг да сойюмлю болукъду,— деди Къарча,— алай къаты болма. Кишини аяй билмейсе.

— О, сыфатынг аллах бергенден ары тюрленмейди. Джумушакъ болсам а, ма муну тас этерикме,— деб чыбыгъын кёргюздю.— Джашауумда мен иелик этген да буду. Къарнымы токъ этеди. Мени сенден бир тилерим барды. Аркъанг къотур болуб, таш ташымай, менича джашаргъа излей эсенг, манга бир уууч хашиш табыб бер. Мен ол зуккугъа джалатсам, олсагъатда солтанма дейди да, не тилесем, аны этеди. Сени да менича этдирirme. Башынга бош болсанг, сени аскер тамада да этерле. Таш тубюнде киши эслемей турады. Кимге болса да оноу этсенг, къалай игиди, билемисе?

Къарча бу джийиргеншли адамны тилегинден джийиргенсе да, «башынга бош болсанг?»— дегени джюрегине тюрреле, «башыма бош болсам, кемеде ишге джарашыр эдим, анда уа»,— деб бети джарыды.

Къарчаны бети джарыгъанын хо этдирдим деб ангылай, къатындагъы:

— Даххакъ, мен сени кюнортадан ингирге базарлагъа ие турурма. Хан-ал-халилге бара турсанг, анда иблисни тиши да сатылады дейдиле. Бир зат табарса, не?

— Кёрюрюз. Сагъыш этерге керекди,— деди Къарча, кеси излеген затны юсюнден ойлаша.

— Сагъыш этиб, башынгы нек къыйнайса, сенича пелиуанны къоллары ишлесе, болду?— деб сёзюн бошаргъа, къатларына Мансур келди.

— Эй, сен а не айланаса?— деб къыджырады. Къарарул, аны келгенин онгсунмай,— къораб кет!

— Мен Мансур Осман амр ибн Муса ал-Мисире,— деди Мансур.

— Ийманынг алай джоппу болсун, ауузунга келген атланы барын джыйыб, солтан улу болуб къаласа. Не керекди?— деб, кёзлерин джандырды.— Бар, ишинги эт! Сен ха-

ман төрт джанынга къарай, джумдуругъунг чаклы бир ташны кѣлтюресе.

— Даххакъ мени къарнашымды,— деб кесгин айтды Мансур.

— Нечик? Тенгимди десенг, ийнаныр эдим. Хаман бир сархны тюбюнде айланасыз.

— Нечик тюл, экибиз къарнашлабыз.

— Солтан Муайат да сени къарнашынг болурму?

— Аны уа эсгералмайма, аллах биледи,— деб ышарды Мансур.

— Бар, джумушунгу эт!— деб чыбыкыны джетдирге тебрегенлейине, Къарча сермеб билегинден тутуб, бир джанына этди. Алийни билек кыошу чыктырдады.

— Ай аллах урлукъ пилтабан, билегими ууатдын!— деб кычырды. Кюнде кяб-къара кюйюб, юсюне зыгыр себилгенча эрши бети агъарды.

— Кеч, къарнашлыкъ джорукъну этдим. Биз ёлсек, бирден ёллюкбюз, джашасакъ да — тенгле, къарнашла болуб. Алайчыгын эсгере тур. Биз кѣббюз.

— Къарнашлыкъ! Ол бир ийисли мискин мисирчи, неден къарнаш болду санга?! Ол къара, сен акъ? Къарнашла! Сокъур да кѣрлюкдю,— деб Мансурга хыны къарады, билек кыошундан тутта.

— Ант этгенбиз. Бизде адет алайды. Ант къарнашлабыз.

— Бар-бар-бар, Даххакъны хатери болмаса, мен сени ол къара башынгы юздюрю эдим.

— Алий, къой, Мансур иги джашды,— деб ышарды Къарча, эсине башха затны келтире.— Биз кетдик. Ишлейик, кѣлкъалдынгы унут.

— Айтханымы унутуб къойма! Элтеме десенг, бу къараны да алырса биргенге!— деб кычырды, ташла кѣлтюрюб баргъан джашланы ызындан. Бери айланыб къараса, узакъда, кѣкге букъу чыгыб келгенин кѣрдю.

— О аллах, джаумуду, тосмуду? Солтан кесимиди? О, солтан джаудан да огурусуду. Ким болса да, башынгы бир кере тюшериги тюлмюдю?— деб, къургъакъсыгъан эринлерин джалай, дыгалас этиб төрт джанына къарады. Джерде тешик болса, кириб кетерлей къоркъду. Букъуну джууукълашыб келгени юсюне ауар къаяча кѣрюнюб, алджаб, амалсыз бола:

«О аллах, ма ол джонулгъан ташланы бири этиб къойсанг мени, межгитни кябыргъасында сыйым бла турлукъ эдим. Адам не бу дуняда? Солтанны атыны туягъы чы-

гъаргъан букъуну багъасы да джокъду,— деб, таш ташыгъанланы тегереклерине чабыб, къычырыкъ-хахай этди Алий.

— Даххакъ, ары къара, ол гюхбашха, джолда букъуну керюб джаны чыкъгъанды да, не этерин билмейди. Солтандан къоркъуб къансыды,— деди Мансур.

— Солтан тюл эсе уа?

— Огъай, Даххакъ, солтанды. Омда солтан келликди дегенин эшитгенем. Михрабны тюбюн джылтырата тургъан устагъа айтыб ашыкъдыра эди. Бизни да ары къуууб, алайын ариулатхан эди. Тоханасын а бир керге эдинг!.. Джим-джим джылтырыгъан тюрлю-тюрлю мермер ташланы юсюне алтын-кюмюш, накъутналмаз къакъма салыныб, алтын ёзекле бла къыйылыб, тюшдю деб къоярса, Даххакъ. Шо сен аны бир керге эдинг. О-о, майна, байракъларына къарачы, солтанды! Ай, аны кёзюне чёб болуб тюшмеге эдик,— деб тыхсыды Мансур. Солтан алай ашыгъыб келсе, бир зат болмай къалмайды. Баб аз-Зувейла къабакъ эшикlege джууукълашыргъа, солтанны аллына омда, мудир¹, талай белгили адам да биргелерине, джыйын болуб, чыкъдыла. Дуниягъа небиз деб тургъан адамла сархлы башларын энишге ийиб, солтанны аллында симсиредиле. Аланы къатларына джууукълашхан Муайат, атын тохтатыб, онг къолун узатды.

— Салам алейкум, кюн джарыгъы солтаныбыз,— деб, тобукълары титирей, кёзюу-кёзюу бир-экиси солтанны къолун бай этдиле.

Артыракъ туруб, Баб-аз-Зувейланы кенг эшиклери таба къолларын узата, белин тюзетмегенлейине, солтаннга джол кергюздю мудир.

Муайат, атындан тюшюб, бир джанына туракълай, кёзлерин джумуб, межгитине къараб, ахсынды. Сол джаягъыны узунуна баргъан джара таб, кёзюню юсю бла ётюб, къашын эки бёлюб, сархыны тюбюне ташая эди. Аглагъаны сайын, баууру бла ашхыныны арасында сыныб ичине къайнагъан онг къабыргъа ичегилерини бири, ичинде бир затына чанчылгъанча, инджите эди. Алай болса, аркъасын мугур бюгюб, ачыуун джазар мадар излей, кёбюсюне орнундан тебмей тохтай эди солтан. Эсгериб, сыртын тюзетсе, ачыуу сёл бола эди.

Былайда да Баб аз-Зувейланы босагъасындан атлагъанлайына, сакъат негиси ичинде джарасына чанчылды.

Къатында эмирге тохта деб билдире, бети къаралды. Кёзлерине джыламукъ урду.

«О Баркъукъ улу къара шайтан, сен сындыргъан сюеклерим кече-кюн да ичими талаб турадыла... Муратыма джеталмай къалама... Джаным ичимде болуб, межгитни кёзюм бла кёрсем, былайда зийданда тургъанымы унутур эдим», — деб, межгит ишлене тургъан джерде тюремде инджилгенине кюйдю. Тишлерин къаты кысыб, бетине ургъан терни сюрте:

— Дарман, — деди, атдан секириб тюшгенине ачулана. «Джюрегинг бла санынг бир-бирин тутмаса, бечел болуб къаласа», — дей. Къатында хахим анга бир затны ичириб, ызындан суу уртлатыб, неле эсе да айтды. Солтан кёзлерин кенг ачды. Тёгерегиндегиле беллерин мугур бюлюб, башларын энишге этиб, хар бири бет тюрсюню бла сени ючюн мен ёлейим деген болумну кёргюзюрге дыгалас этиб сюеле эди. Алай а солтан, фахмулу джырчы, уста макъамчы, ол къадар къабылыгъы чакълы акъылманлыгъы да бар эди. Ол былайда ёлюб къалгъанлыгъына аланы бири ичинден кюймезин биле эди:

«Адам джюзю джюз тюрлюдю,
Ышанма, къулунг ышарса,» —

деди солтан, бу акъ сархла аны зийданда унукъдургъанлагъа да алай баш уруб тургъанларын эсине тюшюре.

Ачыу сёнгюб, белин тюзетген Муайатны бети джарыды. Сол джаягъында кёгериб тургъан табы агъарды. Солтан акъыртын башын ёрге этиб, аллына атлады. Симсиреб тургъанланы бир къауумлары, кёзлерин кысыб тургъанлары себебли солтанны атланнганын эслемей, джюрюген тауушдан илгениб, эслерин ташларлай болдула. Къууанганча, кеслерин тирилтиб, солтанны ызындан, чырмауукъ хансча, бири-бирин тюрте, созулдула.

Солтан кёрюб, кёлю чыгъыб, бир хата салады деб къоркъандан, Алий таш къалауну артында бугъунуб, джюреги гып-гып эте тургъанлайына, сынджыр салгъанча тизилиб, таш ташыгъанланы бири:

— Эй, къарауул! Кёрмеймисе, солтан келгенди? Нек тобукъланмайса?! — деб кычырды.

«Ай ичегинг юзюллюк, санга уа не солтан керекди?» — деб орнундан тебмеди Алий.

— Эй, солтан келгенди, — деб биягъы таууш чыкъды.

— Асыры джууукъ барма. Кёзлеринги къаматыр, — деб шыбырады Алий.

Солтан, таукел бурулуб, межгитни михрабы таба тебреди. Джыйыны, джел ургъанча, ызындан ашыкъдыла.

— Устаны бери чакъыр! — деди мудирге солтан.

Омда бла мудир, алджаргъа джетиб, къатларында узун къуу кишиге солтанны буйругъун билдирдиле. Бир такъыйкъаны ичинде солтанны аллына эки къарт урумлуну алыб келдиле.

Устала, беллерин бюгюб, солтанны аллында, «не боллукъду экен?» деб сюелдиле.

— Михрабны ишлеген къайсыды? — деб, салкъын ауаз бла сорду солтан.

— Экиси да, кюннге тенг солтаныбыз, — деди омда, болур болду деб, тобукълары къалтырай.

Муайат алагъа къолун узатды. Устала кёзю-кёзю аны накъутналмаз джюзюкю сууукъ бармакъларындан эки къоллары бла сый бериб тутта, энишге ийилиб, бай этдиле.

Леонидге, тамада къарнашха солтан кесини юсюнден алыб, къызыл аркъалыгъын къаблады, кичи къарнашха, уа къатында сюелгенден алыб алтын ачха хызенчикни узатды.

— Сыйлы солтан, сени бу къадар ачыкълыгъынги биз не бла къайтарыбыз? — деб, баш урдула къарнашла, артарына тура.

— Алтын бармакъларыгъыздан тамгъан усталыгъыгъыз бла, — деб, михрабны ичинде алтын тышлы къуранны кёзюне кёргюздю. Дуу джана тургъан михрабда алтын мыдыхча джарыгъан сыйлы келам аны джюрегин андан да бек джумушатды, кёзюне кёрюннген затла былай бусагъатда бола тургъанча.

Солтанны алай болгъанын аны къатында кёб болуучула суймей эдиле. Джарый келиб джанса, биреуню кюйдюрмей къоймай эди. Ишлениб бошалмагъан межгитде уа дуняа неси менме деб тургъан солтанны терс тиегин басар зат алайда огъуна чыгъыб къалыргъа боллукъ эди.

— Осман ибн Мухаммат, — деб къатында сюелгенлени бирине бурулуб, — Быйыл къайсы джылды? — деб сорду.

— 1419 джыл, кюнча джарыкъ солтаным, — деб сейирсинди Осман ибн Мухаммат.

— Хеопсны къаласы ненча ташдан ишленгенди? — деб сорду дагъыда, кёзлерин къысаракъ эте.

— Эки миллиондан артыкъ ташдан, сыйлы солтаным,— деб баш урду, энди уа не сорлукъду, нек сорады экен деб сескекли бола.

— Бир ташны ауурлугъу неди, Хеопсны къаласыны ташларыны дейме?— деди къургъакъсыгъан тамагъы бла солтан.

— О солтаным, хар бири эки тюеге джюк!

— Ол ташланы ким кёлтюрюб салгъанды?— деди солтан, биягъы къургъакъсыгъан ауаз бла.

— Джинле ишлегендиле, солтаным,— деди, не айтыргъа билмей, Осман ибн Мухаммат.

— Джинле... Межгитни уа? Аланы да аллахны асыллары, джинле, ишлей болурламы?

— Сени къуллаарынг, солтаным, сени къуллаарынг,— деб, белин энишге бюкдю, тобукълары къалтырай.

— Аланы чинг къарыулусун бери чакъырт!— деди Солтан, сыфаты, чырайы да болгъанны. Дженгил!

Осман ибн Мухамматны бети чыммакъ акъ учхун болуб, биягъы тобукълары титиредиле.

Тамагъын ариулай, бир джанына бурулуб, мудирге:

— Хасан ибн Ахмат, туюе джюкню кёлтюрген бир алакёз аяз барды, аны чакъырт,— деб, буйрукъ бериб, кёремисе, солтаным, мен билмеген не барды дегенча, симсиреди, башын солтан таба бурургъа къоркъа.

Бири-бирине буйрукъ бере, таш къалауну артында бугъунуб тургъан Алийге джетдиле. Ол томала-томала, таш алыб баргъан Къарчаны ызындан джетиб:

— Аяз, Даххакъ! Сени солтан излейди, ташынгы мени сыртыма сал. Солтан излейди!— деб, ауур солуй, кёзюне битди.

— Солтан?— деб сейирсинди Къарча, ийнанмай.

— Хо, Солтан! Мычыма, къараб турадыла.

— Ташны мени сыртыма сал.

— Эзерикди!— деб, аллына атлады Къарча, бу джийиргеншли мени къозуй турады деб ачыулана.

— Къайры бараса? Сени солтан чакъырады!— деб Къарчаны ызындан джортду Алий.

— Ойнама! Алайсызда бир кёб заманымы алгъанса бюгюн,— деб, гыртгыныгы бла аны бир джанына тюрюб, аллына таукел атлады,— кеселекгеча, ташланы тюбюне кириб туруб, энди мени къозуйду!— деб, кёзлерин джилтинлете, кетди.

— Оюмсуз! Солтан излейди сени! Теринги соярыкъла-

рын билмейсе, сатылыб алыннган кяфыр аяз!— деб ызын-дан джетди.

Къарча, ташын джерге быргъаб, кымыжа билеги бла мангылайында терин сюрте:

— Нек шашаса? Солтан мени къайдан биледи? Излей эсе, сени излей болур,— деди, кёкюреги, гюрбеджини кёрюгюча, ёрге бла энишге бола.— Кесинг къоркъуб, мени джиберирге излейсе.

Алий, ачыулануб, чыбыгы бла сермеб, Къарчаны урама дегенлейине, керилгени бла къарышыб къалгъанча, симсиреди. Эрши догъура кёзлери гакгылача, агъара, тышына чыгыб кетейик дегенча, ачыулу джана эдиле, алай а джыламукъ уруб мутхузланнгандан ёзге къарыулары болмагъанын сезген болур эдиле, ёлген джаныууарныкылача, ачыулары ичлеринде уюду. Бир кесекден санлары бошлана тебрегенлейине, тили чала, кычырды:

— Хайырсыз! Хар атламынг сайын аллынгда аджаджалынг с-сюелиб т-тургъанын кёрмеймисе?! Н-не деб бойсунмайса? Аны къ-къуру бир къарамы пирамидаланы титиретеди, къралланы тюб этеди, сен а сен несе, насыбсыз! Сен аны къой, мени да къулумса!— деб, биягы чыбыгы бла кериле башлагъанлайына, Къарча табаны бла уруб, басыхчладан чёмелтаякъ айландырыб ийди. Мазаллы тегерек мелте сархы энишге тёнгерек кетди, кеси да, чий тулукъча, бир джанына чартлады. Аны аллына къараб тургъанла, эрлай джетиб, Къарчаны къолларын артына байлаб, кёзюне-къашына джетдире, солтанны аллына элтдиле.

— Аяз?— деб, бойнун Къарча таба созуб, сорду солтан,— алакёз аяз.

— Алан!— деди Къарча, байланыб тургъан къолларын тарта.

— Аперим! Ет барды джашда!— деб ышарды солтан, бетинде табы агъара. Къарча аны бетине хыны къараб, кеси-кесине:

«Энди манга болур болду... Ненча зорлукъгъа тёзген эдим, бу кюннге джетмез ючюн... Ах анасыны уа, ай самыр а, андан эсе мен аны бу затла къараб тургъанлайларына минаретден атыб ийге эдим, кёлюм бир къанар эди... Аны не гюнахы барды? Ол да бир джарлы... Аман инсан эди ансы, къарыуу уа джокъ эди...»,— деб кеси-кесине къаршчы сёлеше тургъанлайына, солтанны ауазын эшитиб, кёзюне джити къарады.

— Аяз, башынгы алай нек этесе? Отха тюшсе да, адам

джанын сакъларгъа керекди. Кесинг аямагъан башынгы ким аяр. Елмеген къул алтын аякъдан суу ичер дейдиле,— деди, кеси кѣб болмай бу межгит ишлене тургъан джерде, зийданда тургъанын эсине тюшюре, солтан.

— Сизде адамны башындан эсе бир таш багъалыды!— деб озгъун джууаб этди Къарча.

— О, Аяз, сен оюмсуз кѣреме. Ташдан къала, межгит ишлерге боллукъду, адам баш а — бир артыкъ аууз. Анга азыкъ керекди,— деди солтан, кѣзлеринде огъурсуз джилтинле къозгъала, алай а джюрегини теренинде Къарчагъа бир илешмекликни, бир джылъуну да сезе. Къарча да аны ангылагъанча, солтаннга зыбыр джууаб этиб тургъан болмаса, баш иймеди.

— Къарачы, аяз, ма ол суу, ма ол кемелени чайкъай тургъан суу, мурдарды, Ненча оюмсузну джуханды ол ичине. Анда къаллай сарыубекле болгъанларын билемисе?— деб, кѣзюне сынаб къарады.

«Бу итлени кѣллерин кенгдире турмай, аякъларым эркиндиле, уруб биринден къанымы алыб ёлейим»— деб, ичинден къанай тургъан эрнин имбашына сюртдю.

Солтан Къарчаны джашлыгъына, санларына, саулугъуна сукълана: «Бу башына бош болса, Мисирге солтан боллукъду... Деудю, деу, сыфаты да мѣлекле сукъланырчады. Ол къадар хазнаны аллах да бир сатыла айланган башсыз къулгъа бермей, манга берсе, не бола эди?» — деб аркъасын тюз этеме дегенлейине, бели чанчыб кѣзлери мутхузланды. Бети тюрлениб, табы кѣгерди. Солтанны халисин билгенле, аны бетинде табы кѣгергенин суймей эдиле. Чархы инджилген Муайат солтан болгъунчусуна чекген азабларыны дертин алама дегенча, аллай кѣзююнде кишини аямай эди. Кѣлюн къандырса уа, сабийча, джарашыб къала эди.

Солтанны джыйыны, не этерге билмей, джунчуду. Уйт дегенлейине, джашны пара-чара этиб да атарыкъ эдиле, алай а солтан аны бла, тенги бла сѣлешгенча сѣлешгенин кѣрюб, акылында не болгъанын ангылаялмадыла.

«Тоба аста, сейирди бу адам, баш токъмагъымы юздюр деб бетине къадалыб тургъанланы башларын сылайды, бир хатасы болмагъанны уа мыйыкъларындан терекге тагъыб къояргъа артына бармайды. Къалай тюрлю инсанды бу, астагъа фируллах?»— деб, джашыртын солтан таба къарады оmda. Солтан сагъышлы эди. Ол баштѣбенден Къарчагъа къараб, аны джашлыгъына, аны чырайына сукълана эди:

«Ары бир къара, ол эки ала кѣзге, эки кѣм-кѣк кѣк тенгиз, тѣгеречи къара чегет. Чабар атча, эмилик тюеча, ол санлагъа да бир къара!»— деб сейирсиниб сукълана эди солтан къоллары байланыб тургъан джашха. Онда, эслетмей, башын ызына этди. «Аллах айтса, къутурмай къалыр. Алына тебресе, алгъа кукаланыб, артда алай шашады.»

— Къолларын тешигиз!— деди солтан, башын дигизалары таба хыны бура.

Бири-бири аллына чабыб, эрлай тыбынаны тешиб, энди уа не дейсе дегенча симсиредиле. Солтан Къарчаны къатына барыб:

— Улан, тюнене зийданда умутсуз инджилген бюгюн сен Мисирге солтан къалай бодалдынг деб сорлугъу келмеген дунияда бир адам бар эсе, ол сенсе. Тынгыла!

Къарыуунг, махтауунг да асланны ауузунда болсала да,
Эс ташлама, джаякъларын эки джар да сермеб ал!
Эл иеси сен болсанг да, шукур эт аллахха,
Аджал аллынга келсе уа, эр кибик тюбе анга!..

— Таш ташыгъаным кѣб да игиди,— деди Къарча, тегине джууаб — этгенча, ким бла сѣлешгенни унутубму къойгъан эди, огъесе, не болса да болсун дебми эте эди.

— Алай дегенинг?— деб, кѣзлерин джилтинлендирди солтан. Бети кѣгериб, биягъы табы кѣк сингир болуб тюшдю джаягъына. Накъырда этеринг келе болурму, аяз?— деди Солтан, не айтырыкъ эсе да бир тынгылайым деб, хыны этмейди.

Не?— деб, Къарчаны сагъышландырды солтан. Кеси да сагъышлы эди, эки тюрлю сезим джюрегин талай, Къарчаны кѣзюне къараб:

-- Аяз, сен джашса. Етгюрсе, сифатынг-чырайынг да бар. Мен сени кесими джыйыныма алама,— деб, джети джукълаб тюшонгде кѣрмеген насыбынга не дейсе дегенча къарады джашха.

«О хадаус аяз, джаллатны къолуна тюшесе. Атангы арбазында сѣлеше турурса алай эркин»,— деди ома, Къарча солтанны ачууландырады деб къоркъа.

— Къолунда аллай уллу къарыуу, кючу болгъан бир игилик этиб, дуняны къуандырыр орнуна, тоханагъа чѣкгенлей, кимни ѳлтюрейм деб тебрейди.

Алайсыз да адам ѳмюрден къысха дунияда джукъ болмагъанлайына.

— Тоба аста. Тохананы табыуун бир кере сезген, андан айырылмаз ючюн, не да этеди.

— Сен, фахмулу джырчы, кьаллай сейир назмуларынг барды. Санга — адам джюрекле.

Ма, ма бу межгитни да ёлсенг, алтын сандыракъда джатар ючюн ишлетесе. Кюн сайын былайда ненча адам ёледи. Ачдан, ауруудан, ишни кыйынлыгындан... Къарынлары ачдан тоймагъан адамла, кеслери тенгли бир ташны кызыл джара болгъан аркъаларына салыб, ёрге чыгъабыз деселе, джыгъылыб таш юслеринден басыб ёлдиле. Тохананы арты къан бла бошалады.

Солтанны къулагъындан Къарчаны «сен, фахмулу джырчыны, кьаллай сейир назмуларынг барды» деген сёзлери кёрмей, башха айтханларыны магъанасын иги айырмады, алай а тохана деген сёз, эсине илинди.

«Тохана, тохана. Айгъа миннген кибик, тохананы татыуун башха зат унутдурлукъ тюлдю Нерон¹, джырчы, оюнчу, патчах тоханасы ючюн а анасын да ёлтюргенди...

Тохана, сени татыуунгу билмеген адам сёгерикди сени ючюн къазауат ачханланы...», — деб, кеси-кеси бла ушагъын бошаб, Къарчагъа къарады.

— Сен мени назмуларымы билемисе? — деди солтан, бети джарыб. Назму, къуру назмуду, джырды, адамны муратына джетдирген. Кёлюн къандыргъан. Сен адамны кёзюне къараб, аны ичинде не болгъанын билаллыкъмыса?

— Огъай, — деди Къарча, — мен къуру бир затны кёреме адам кёзледе.

— Не затны? — деб, Къарчагъа кесгин бурулду солтан.

— Термилиу. Ез тыбырына, ата джуртуна термилиуню кёреме...

— Хы-ы, — деди, андан да бек джумушай, кыбыламача дженгил тюрлениб кьалыучу солтан.

Мен аланланы ол мыдах ала кёзлеринден танийма...

— Аязланы?

— Огъай, аланланы, джуртуму адамларын.

— О, сен да джырчы болурмуса? Солтан бла алай ёхтем къуру джырчы сёлешаллыкъды. Джырчыла файгъамбарланы да къозгъагъандыла.

Джырчы, ма ол тенгизча, чексизди, барсча ётгюрдю... Анга аллах эм уллу, эм джити кылычын бергенди — сёзюн! — деди солтан тенги бла сёлешгенча. — Билемисе, ол, ол къадар джылны ма былайда, ма бу джерде зийданда ит болуб, бугъоулада олтургъанымда, назму манга кюч бериб, ёлюрге кыймады. Меничаланы битле къанларын

ичиб, кеслери алларына ёлгенлени кёргенме. Мен а хар кюн сайын сёзден кьала ишлей, сёзден аскерле джыя, сёзден от кьылычланы билей, муратыма джууукъдан-джууукъ келе, о аллах, былайдан тышына сау-эсен чыкьсам, манга берген саугъанг ючюн, Мисирде эм сейир межгитни ма бу зийданны юсюнде ишлетирме деб ант этгенем. Шукур болсун, сёзюм ётдю. Энди уа, кьарачы, кюн туугъанча, кьаллай сейир зат ишлетеме!— деб, кёлю кёлтюрюлюб, ишлене тургъан межгит таба кьарады.

Бир кесекден биягъынлай ахсынды. Бети агъарды. Ичинде бир кюе тургъан заты джюрек тамырларын мукъут этгени таныла эди.

Кьарча солтанны джазыкьсынды. Не дерге билмей, анга иги этеме деб, халал джюрегинден:

— О солтан, мен сенича фахмулу болсам, джырдан башха затха кесими алдатырыкь тюл эдим. Сени кьаллай назмуларынг барды...

— О сабий, мен солтан болмасам, мени фахмуму ким билир эди? Ол менден ёзгеге кьуллукь эталлыкьмы эди? Акъылманнга ким тенг болур, ким билир аны багъасын? Акъыл адамны тюрсююн да тюзетеди, сыфатын джумушатыб асыл этеди,— деб, мюсеуюк¹ бла джаякь тишлерин чучхуду.

Кьарча бла, тенги бла сёлешгенича сёлеше, солтан, бир кесек ойлашыб туруб:

— Аяз! Сен, пил кирик, бир пелиуан, тыбыр ташча, былайда кюйюб турма. Мени аскерчим бол!— деди, суйюмлю ышара.

— Огъай,— деди Кьарча, солтан бла сёлешгенине эс бёлмей, аяз дегени джюрегин джара.

— Нечик!— деб бети агъарды солтанны. Мен, аллах тёрю Мисирни солтаны Муайат, санга аскерчим бол десем, кьонкьанга джауму кьозларыкьды?

Солтанны кёзлери агъарыб, бети кьызарды. Бетинде бычакъ табы агъарды. Кёзлери тегерек-тегерек айлана, олсагъатлай кьартыкь этмеселе, ала орунларындан чартлаб чыгъарча кёрюндюле.

Алтын ангырчакьлы джоргъагъа миниб, солтанны этек тюбуне кьысылгъандан эсе, кьул болуб, бу джаханим отда кьаб-кьара кюйгенними сайлайса?— деб ачуулана, сархыны гыламларын кьолу бла тюзетирге кюрешди.

— Бир гелетоудан бир гелетоугъа бара айланнгандан эсе, былайда эзилгеним ашхыды.

— Сен ишленмеген адамса, Аяз,— деб джаякь сингир-

лерин кѳуруштурду солтан. Эрнин кѳыйыкъ этиб, кѳутура башлагъанын кеси да сизди. Мен санга хазыр тахтагъа урлукъ себ дейме, сен а хычыуунну¹ сюрейим деб кюрешесе, насыбсыз!

— Насыбым болса, сени бал кѳетлерингден эсе джуртуму кѳаяларында ѳсген шанкѳылланы ашаб айланырем. Солтанны тѳрунден атангы кѳашпакъ тюбю да ашхыды...,— деб сѳзюн бошагъынчы, солтан алыныб:

— Оюмсуз! Сен неле дейсе?— деб кѳычырды.

— Сен кесинг кѳул болуб, зийданда инджилгенинги унутуб, бюгюн мингле бла адамланы кѳыраса. Ач, джаланнгач, ташны кѳлтюреме деб, чегилерин юзе, сен а, ѳлсем алтын сандыкъда джатарма деб ишлетесе ма бу межгитни.

— Алай а ѳхтемсе, оюмсуз, ѳхтемсе, сатылгъандан сатылыб алыннган Аяз,— деди солтан,— сен мени кѳулла-рымы кѳулла-рыны кѳулуса, билемисе? Джерден чыкѳгъан бир кѳуртса, оюмсуз Аяз!

— Мен аланма. Алан!— деб, башында кѳысыб сархын мангылайына басды Кѳарча.

«Тоба, тоба, мен бу макѳарибни¹ бойнун юздюрюб нек кѳоймайма?»— деб, Кѳарчаны бетине джити кѳарады.

Мыдах ала кѳзлери бушуудан толуб, сагъышлы тюрсюню джюрегин бир уллу джарсыу талагъанын таныта эдиле.

«Кѳалай ариу джанды. Мѳелекле бла бир кюн джаратылгъан болур эди. Сынгар бир башха джаннга ушамайды, кѳоз терекча»,— деб сукѳлана джангыдан джумушады солтан.

— Алан, — деди солтан, Кѳарчагъа бурулуб, сууугъанын таныта,— сен кимни баласыса?

Кѳарча ахсынды. Башын энишге этиб, сарх тюбюнден тѳнгереб, кѳалын кѳашларына сингиб баргъан тер тамчысын сюртдю.

— Атангы атын билемисе?— деб кѳайтарыб сорду.

— Батырбий!— деди Кѳарча.

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!— деб кюлдю солтан. Алан патчах! Сизни бир кѳарыш джеригизде джюз патчах болгъанды. Алан патчахла кѳадырлагъа миниб, сюрюулерин кютюб айланнгандыла дейдиле. Э-эй дуня, кѳайыкъ да минеди кемеге, кеме да минеди кѳайыкъгъа.

— Огъай, мени атам кѳазауатчы эди. Кѳазауатчы. Алай а кѳылычы бла кѳан тѳкгенден эсе, бичен чалыргъа бек сюе эди,— деб, башын энишге ийди Кѳарча.

— Билемисе, Аяз, огъай, Алан, адам кеси-кесини болумун билмесе, джаууна да багъа бере билмейди. Аланла оюмсуз джюрюгендиле: джаугъа джау, шохха шох болабыз деб, башларын отха атхандыла. Хазарла да, монголла да тюйген эдиле, Алтын Орда да тюйген эди, Асхакъ Темир а...,— деб сѣзюн бошагъынчысына, Къарчаны кѣзюнден джыламукъ акъгъанын эследи. Дязыккъсынды. Кеси чекген къыйынлыкъланы кѣзюне кѣргюздю. «Бизде чагъар терек тюдю. Термилиб турады, бугъоугъа тагъылгъан асланча, ёкюнюб, кеси-кесин талаб турады... Алай а оюмсузду, къалай ётгюр оюмсузду. Кюл-кѣмюр болгъан тыбырына ёкюнмей, башын джараштырыб турса, къалай къарамлы аскер башчы боллукъ эди... Огъай, огъай, быллай адамгъа ышансанг, тоханангдан биягъы зийданнга къампайырса. Къапланнга къуру узакъдан къараб, ол бугъоуда, сен башынга эркин, къуру алай сейирсинирге боллукъду»,— деб, кеси-кеси бла ойлаша, башын кѣлтюргенинде, хамамдача, солууун алалмай, у-уф деб, кѣкюрегинде исси тылпыуну тышына атды. Тышында да хауа да арауунда къызгъанча, адамны этинден исси эди. Бетинге отдан ургъан тылпыуча ура эди. Кюн энишге тюшюб, мыдыхын къуру Мисирге теджеб, нечиксе, къуууруб къояйыммы, ол боз къобанынгы да тылпыуу этиб, думп этиб кѣкге чыгъарайыммы дегенча къыздыра эди. Кѣкде бир булут ышан да болсанг а, хауа уюб, дыфсыз болуб, солугъанынг сайын андан зор этиб, ауузунг бла юзюб алгъанча, кеси ичинге кирмейди. Мисирни тѣгерегинден, джау аскерча, кюнде къызгъан къум тюзле къуршалаб, болду джашнагъанынг, сен да бизнича бир тѣзюб кѣр дегенча, сахарны бойнундан бууаргъа хазырланыб, кюнню энишге алай ийгенча кѣрюндю Муайатны кѣзюне.

«О аллах, бу кюнню да, ол мурдар эминаны да мен зийдан да термилген заманда къайда тута эдинг? Манга не юкюн чамланаса, Баркъукъ улугъа чамлансанг а, ай итден туугъан Фараг, саулугъуму джаным саулай джер тюбюне сен кѣмген эдинг... Муратыма уа джетген эдим, саным азгъын болду ансы... Хей, аллах, ёмюрюме бир он джыл къошсанг, ахыратда да санга табыныб турур эдим. Не да барды; умут азды ансы. Умут бер, умут бер, аллахым,— деб, къатында хурма терекге таяныб»,— исси хауаны кѣлтюралмай шыбырдады:

«Тамчы, тамчы джаннанг джерге,
Умутуму юзме мени, тилейме.
Джюрегимде къалсын умут,

Мен джазыудан бир кеб затны излейме,
Тамчы, джаным, кюйюб баргъан джюрегиме,
Тамчы, тамчы, къайгъыларымы къурут...»

Джаны кыйналса, назму этиб, джюрегин джаза, се-
беб таба эди Солтан, Бу джолда алай этди, алай а къатын-
да сюелиб тургъан деу уланна эсин биягъы къайгъылары-
на бурду.

— Эй, аяз, бу джаханим дуняда, бу отда, бу эминада
сен ойлаша билмейсе. Алай оюмсуз нексе?— деб кесгин
сорду.

Къарча, джунчуду. Джууаб эталмады. Солтанны не де-
генин ангыламай, арсар болду ол.

— Э-эй, адамны къарны тойса, ол джанууар болуб кё-
реди. Къарны тойгъанында, атхан эди мени таш зийданнга
итден туугъан ит Фараг да. Адам — ач къабланды. Хамхо-
ту къан болса, къарны мыллыкдан тойса, ол адамлыгъын
унутуб къояды!— деб, кёзлерин джилтинлетди солтан.

— Сора сиз ол къадар джанны ма бу таш къала ючюн
нек инджитесиз да? Мисирде хар къабыр сайын бир меж-
гит барды. Къарачыгъыз, кюн да, эмина да аланы урады.
Таш ташый, сабийлени джон этлери юзюлюб, бастырыл-
май, ташла тюбюне тюшюб, къртур болуб джайыладыла.
Кёрмеймисиз?— деб, солтанны аллына джууукъ келиб,
бетине джити къарагъанында, ол алджаяракъ болду. Бир
кесекден, аллына силкиниб:

— О хатерли! Джумушакъ. Румда от къусуучу Евн¹ де-
ген шам патчах сен болурмуса?!— деб Къарчаны бетине
битди,— сени ол ётгюр, сынмагъан кёлюнгю Моргантин
зийданда битлеге ашатырмы эдик? Огъесе сен бизни тели-
геми санайса, сатылыб алыннган къул?

— Мен къул тюлме! Сенсе къул! Сатылгъанла бары да
къул болмайдыла! Сенича, адам къандан тоймагъанлагъа
айтадыла къул деб!— дей, былай бойнундан буууб къояй-
ым деб тебгенлейине, солтанны дигизалары джетиб буу-
дула. Къарча ёрге силкиниб, аланы юсюнден атды. Тёрт
къат кёб болуб, къумурсхала татлы затха джабышханча,
джабышыб, джашны тегерегин къруршаладыла. Эрлай эки
билегин шыгъырдатыб артына эте, къолун аягъын да бу-
гъоулаб, энди уа не этейик дегенча, солтаннга къарадыла.

Ешюнюнде кийимин сермеб, джулуб алгъан солтан,
ачуулу солуй:

— Баб аз-Зувейланы къабакъ эшиклеринде эки мыйы-
гъындан ёрге тагъыгъыз! Адам — деб буйрукъ берди
солтан,— кеси аллына ёлме къююгъуз!

Омда аллына атлаб, къамасыны джассысы бла Къарчаны башына уруб, кёзлерин къарангы этди. Эсин джыя, анасы кёрюне:

— Тюю!— деб аны бетине тюкюрдю Къарча.

— О таджал!— деб, омда джангыдан керилгенлейине, солтан:

— Тийме! Ол мени джесиримди! Солтанны джесири сени бийингди!— деб къыджырады эс ташлай тургъан омда.

Омда салпыланыб, сархыны учу бла бетинде Къарчаны тюкюрюгюн сюртдю.

— Солтанны душманы не зийданда джюреги джарылыб, чыкъмагъан джаны ичинде, кёб термилиб ёлюрге, не-да бир такъыйкъасы минг джыл болуб, джаны чыгъаргъа керекди,— деди солтан.

Элтигиз! Сархын кийдиригиз! Урмагъыз. Къолларын, аякъларын бошлаб элтигиз!— деб, Къарчаны ызындан къараб:

«О залим, солтан, сени башынгы сыласа, къарнынгмы бура эди? Энди уа бар... башынг юзюлсе, насыбынг, алай болмаса, ачыуунг да кесинг тенгли бир боллукъду»,— деб кёзю бла сокъурана, джесирни ызындан къарады.

Къолу-аягъы бош болгъан Къарчаны къатына джууукъ барыргъа базалмай, бири-бирине ышанмай, тегерегин юч къат алыб барадыла.

«Ай зауаллы... Сени бла мени бир ана табхан болурму эди? Мен да кишиге бойсуналмай эдим... Ма ол ит Фарагга ариу айтыб, бир кесек айтханын этсем, ол зийданнга тюшмей къаллыкъ эдим. Зийдан, къара уу джылан, мени къанымы эмиб ичди... Энди уа ауанамдан сора джугъум къалмагъанды...-О аллах!»— деб кёзлерин къысханлайына, тилекчи тауушну эшитди.

— О кюнча джарыкъ, халал Солтан! Кеч, кеч аязны. Ол сени сыйлы къулунгду. Ол бир сейир джанды. Къурешди, къурешди ол, фыйгъамбарны хатери ючюн, юзме аны джашауун! Мени астыр ол тагъыллыкъ асмакъгъа, мени башымы кестир, ётгюр джырчы Солтан! Сенсе, дунияда къуру сенсе джумушакъ джюрекли, онгсузну кече билген нюр Солтан! Уллу джырчы, кеч, кеч оюмсуз аязны!— деб, Мансур Солтанны аякъ тюбюнде джерге башын ура, эки къолу бла аны башмакъларын сылады.

Солтан, джунчуб, санлары бирден титирей, башын энишге этиб:

— Кимсе сен?— деб сорду.

— Мен сени ёмюрлюк къулунгма, кюн Солтаным, мен

сени амалтын джаным саулай джаханимге да кирейим. Кеч, кеч ол сени назмуларынгы къуранны суураларын окъугъанча, багъалатыб окъуйду, ол мени суйген тенгимди, къарнашымды, аны киндигин мѣлекле кесгендиле, кеч, Солтаным!— деб джалыныб тиледи Мансур.

— О шайтан! Сен къайдан чыкъдынг?!— деб Осман ибн Мухаммат, табаны бла сермеб ура, ачдан тентирей тургъан Мансурну бир джанына быргъады.— Ары къоратыгъыз! Солтанны миссилетине силегейлерин чача,— деб, Солтаннга кука къарады. Ол аны эслемеди.

— Даххакъ! Къарнашым!— деб къычырды Мансур. Къарча, ызына кесгин бурулуб, таууш чыкъгъан таба къарады. Бауурундан джерге къабланыб, къычырыкъ этиб джылай тургъан Мансурну кѣралады. Къарамы Солтанны къарамына тирелди. Солтан джунчуду. Къарча, башын ѳрге этиб, Солтанны назмусун къычырыб айтды:

Кѣл кенгдирме, махтанчакъ уучу!
Джерден чыгъыб бууарма бойнунгу,
Антымы къылычы аллына атланыб,
Узалаб башынгы юздюрю.
Тоханангда къзынг бла чѳгерме,
Кѳгюрчюнле юсюбюз бла учарла,
Джесир бийченг, насыбына къууана,
Отоуума кириб келир, къубула!

— О халек аяз! Сен неле дейсе? Ол Солтанны къаракюнлеринде джазгъан назмусуду. Ауузунгу джаб, джарлы! Ауузунгу тый, джумушай башлагъан эди,— деб шыбырдады, Солтан Къарчаны аяусуз этерге кѳзю къыймагъанын сезген Мудир.

Солтан, аллына силкиниб, Къарчаны ызындан тебреди.

«Къарнашымды. Ант этеме, экибиз бир анадан туугъанбыз. Мени джанымы къутхаргъан назмуларымы ол къайдан биледи?

«Тоба-тоба»,— деб джунчуду Солтан.

— Баб ал-Зувейлагъа элтигиз!— деб буйрукъ бере, ызыларындан джетди. Алайда бюгюн Хасан Аминни инджитиб ѳлтюрюрге джыйылгъан эдиле. Ол кѳб болмай орамда келе тургъан аскер башчыны къарнына бычакъны тыгъыб ѳлтюрген эди. Къарчаны алыб барыб, тюз джаллатны къатына суюдиле. Джаллат эрлай тѳрт адамны башын юздюрюб, къасаб этгенча, рахат, башларын Баб аз-Зувейланы къазыкъларына чанчдырды. Хасан Аминни онг къолун отхатутуб кюйдюрдю. Ол дыб деб, ауузундан сѳз чыгъарма-

ды. Тютюнлей тургъан къолуну тюрбюнден мазаллы багъыр джалгъауушда джана таргъан отну бир джанына эте, джаллат, кѣзю башы бла къатындагъылагъа неле эсе да билдирди. Ала эрлай, тѣртеулен болуб, Хасан Аминни тѣбен джанындан кийимлерин тешиб, ёрге кѣлтюрюб, кесилген башланы араларында мазаллы джити багъанагъа къуйругъундан чанчдыла.

— Ы-ы-ы,— деб, ёкюргенча, ачы къычырыкъ этди джаннган отха тѣзген Хасан Амин.

Къарча, кѣзлерин къысыб, тюрб эрнини ичин къанатхынчы къабыб ачытды.

«Итле. Адам джаныуаргъа эталлыкъ тюрдю аллай адамсызлыкъны... Итле»,— деб кѣзюн ачханымда, джерни титиретген биягъы къычырыкъны эшитди...

— Кѣрдюнгмю? Кюннге тюркюреме деген къалай кюргеннин?— деди Мудир Къарчагъа. Къарча энди джукъ айталмады.

Солтан къатындагъыгъа неле эсе да айтды. Ол омда бла мудирге билдирди. Олсагъатлай, Къарчаны алайдан сол джанына айландырдыла. Джолдан кенделен ётебиз дегенлейлерине ёлюкню межгитге алыб келгенлени кѣрюб, аллары бла ёталмай, мычыдыла.

Къарчаны кѣзюнден кесилген башла, ш-ш-ш деб адам боюладан уруб чыкъгъан къызыл къан, ол къолун отда кюрген джити къазыкъгъа чанчылгъан адамны ынгычхагъаны кетмей эди. Бурнуна къан ийис ура, къулагъына адам къычырыкъ келе, башы тѣгерек айланыб, кѣзлерин джумуб, ёлюкню алыб келген джол таба къараялмады. Бир кесекден, таш джолда габашлары шыбырдагъанын эшитиб, кѣзлерин ачханлайына, тюз юсюне ёлюкню алыб келгенлерин кѣрюб, не эсе да айтама деб, ауузун эки-юч ачды. Тили тутулуб, джукъ айталмай, кѣзлеринден зыр деб, джыламукълары къуюлду. Башха мадар табмай, къоллары бла аякъларын бирден титирете, бугъоуларын зынгырдатханлайына, тили ачылды:

— Сау адамны нек басдырасыз? Сау адамны нек бастырасыз?!— деб къычырды Къарча, тамагъын джыра. Ёлюкню тѣгерегинде дыфсыз болуб келгенле бары бирден эшитдиле.

— Ол кимди? Не дейди ол?!— деб къайгъылы болду салагъачдагъыны атасы солтанла оноу соруучу бай кюпес Сулейман ибн Хамид.— Не дейди бу алакѣз улан?— деб мудирге джалынчакъ къарады Сулеймен ибн Хамид.

— Ол шашхынлды, эс бѣлмегиз, шейх. Сиз умутчу бо-

луб, кѳулакѳ саласыз анга. Ол аджалгѳа бара тургѳанын кѳрмеймисиз? Кесин булджута, сизге кѳзю кѳараб, не дегенин да билмейди ол.

— Огѳай! Салагѳачдагѳы сауду! Сауну, ичинде джаны болгѳанны нек басдырасыз дейме?!— деб, андан да бек кѳычырды Кѳарча — о аллах, кѳкде, джерде эсенг да, былагѳа бир айт. Ол инсанны джаны ичиндеди! Аны бир киши нек кѳрмейди?

— Кимди бу огѳурлу улан? Нек алыб барасыз?— деди Сулейман ибн Хамид, аны сѳзюнде бир себеб излей.

— О шейх, бу солтанны кѳаллысыды. Ол кѳараб тургѳанлайына, Хасан Аминни кѳазыкѳгѳа чанчандыла, тѳрт джѳнгерини да башларын юзюб, алайда кѳазыкѳлагѳа чанчханларын кѳрюб, эси тайыб турады, кесине боллугѳун кѳрген аяз. Бара киригиз, солтан кеси сакѳлаб турады. Ызыбыздан келеди,— деб, кѳаты айталмагѳанлыгѳына, кесгин ауаз бла тѳшюндюрюрге кюрешди.

— Кѳайда, кѳайдады Солтан?! Мен Мисирни эм бай кюпесиме! Бу мени джангыз уланымды. Кѳайдады Солтан?— деб, тѳрт джанына кѳайгѳылы кѳарай, сал агѳачны джерге салдыртды Сулейман ибн Хамид.

— Бу сакѳынджюге кѳайдан да джолукѳдукѳ? Солтанны шашдырабыз,— деб шыбырдады мудир омдагѳа.

— Аллах кѳереди. Бу пил ѳкюрмей бир тохтаса, ары озар эселе уа,— деб, сѳзюн бошагѳынчы, биягѳы Кѳарча:

— Сауду ол адам, сауду! Ызыгѳызгѳа кѳайтыгѳыз!— деб кѳычырды.

— Балам, не дейсе? аны сау болгѳанын кѳайдан билдинг?— деб Кѳарчаны бетине джалынчакѳ кѳарады кюпес,— ол мени джангыз балам эди. Ол ѳлмей, мен отда да кюйге эдим.

— Майна, кѳрмеймисиз, тобукѳлары бюгюлюб турадыла. Елгенни санлары уа узунуна кѳурушуб, сир кѳатыб кѳаладыла. Кѳарачыгѳыз,— деб, санларын бирден силкиндириди Кѳарча.

— Ия!— деб, атасы сал агѳач таба мыллыгын атды. Эрлай джетиб, тобукѳларына эки кѳолу бла бирден тийди. Джашны тобукѳлары акѳыртын энишге ийилдиле.

Эрлай башын ачыб, бетине бетин салды. Джаш башын бир джанына эте, терен солуду. Сулейман ибн Хамид.

— Сауду! Сауду балам!— деб кѳычырды.

О аллах, кѳурманынг болайым! Мени бу инсаннга джо-

лукъдургъан къудретинге къор болайым!— деб, бетин джыламукъла джууа,

— Солтан! Кюн джарыкъ Солтаным! Мен сени ёмюрлюк къулунгма, бу уланны манга сат! Башы багъасы биралтын берейим! Кесим аны орнуна ёлейим, о Солтан!— деб, Солтанны аякъларына ваш урду Сулейман ибн Хамид, энишге ийиле.

— Аязны? Аны багъасы джокъду,— деди Солтан, не айтханын кесгин сездирмей.

— Не дей эсенг да, этейим, нюр Солтаным. Джюрюген джеринге олтан болайым, ырысхымы аякъ тюбюнге атайым, башымы кес, тилегими къабыл эт, Солтаным, кюном!

— Ал. Сеники болсун. Алай а юч кюнню Баб аз-Зувейланы къабакъ эшиклеринде багъанагъа чанчылгъан мурдар юч кюн бла юч кечени ёлалмай турлукъду. Хар кюн сайын алайгъа элтиб, аны инджилгенин кёргюз. Олду аязны багъасы!— деб, бир джанына бурулуб кетди Солтан. Кюпес башын энишге этиб, Солтаннга табына тургъанлайына, омда Къарчагъа:

— Бар, аллах сени джанынгы къойнунда тута болур. Санга бир заран да джетерге унамайды,— деб, джалынганча, сукълана айтды.

Кюпес не этерге билмей, мангылайында мазаллы накъут-налмаз ташы бла чакъ сархын алыб, Къарчагъа кийдирди.

— Мен кёк сархлыма, сеид¹. Акъ сарх киерге болмайды манга,— деб, сархын ызына узатды Къарча.

— Огъай, балам, сен аллахны уланыса. Сен кёкден тюшгенсе, сен мёлексе, балам, алтын балам, нюр балам,— деб, асыры разы болгъандан не этерге билмей, кёлю къууанчлы такъыр болуб, кёзлерине джыламукъ ура, Къарчаны къойнуна къысды.

* * *

— Шейда Саида! Сюйюмчю! Шейда Саида! Умар ибн Сулейман, сизни джашыгъыз сауду! Джашыгъыз сауду! Ол ёлмегенди. Межгитге элтмей, ызына, юйюгюзге алыб келедиле. Сауду!— деб, онэки джыл болгъан джалан аякъ джашчыкъ арбазгъа кирди.

Кюпесни джумушчулары, сескекли болуб, аны тегерегин алыб, юйге иймеди. Аланы бири:

— Сен неле дейсе, бийчесин кёлюне чабыб турады. Не суйюмчю хапарды ол? Ары къораб кет, джаш сеидни джа-

ны джандетдеди, ат ойнатыб, атангы арбазына кирирсе,— деб, кенгине ачылыб тургъан къабакъ эшиклени къайтарыр дыгалас этиб, аллына силкинди. Джашчыкъ арбаздан чыгъаргъа унамай:

— Саидагъа ийигиз! Мен анга къууанч айтыргъа келеме. Бир мазаллы аязын Солтан башын кесерге алыб бара тургъанлайына, ол билиб айтханды. Ол а аяз тюлдю, нюр балады, алтын бала. Аллахны уланы,— деб, бетин джуууб келген терин сюрте, сархын артына этди.

— Тоба астагъафируллах, сен неле дейсе?

Аллахны уланы болмайды. Шашыб айланаса. Къора былайдан. Саида эшитсе, джаны къыйналлыкъды. Зинг бол!— деб, юсюне ёре сюелди мазаллы джумушчу.

— Сеид кеси алай айтды. Огъай, балам, сен аллахны уланыса, сен кёкден тюшгенсе, сен мёлексе, балам, алтын балам, нюр балам,— деб Сеид аны къучакълаб, башына да кесини сархын кийдирди,— деб, сёзюн бошагъынчы, талай адам юрюлюб арбазгъа кирди.

— Шукур! Шукур аллахха! Къурманлыкъ! Сююмчю. Сулейманны баласына аллах джангыдан джан салды!

— Къайдады эгечим? Шейда, Саида, джаным, баланг, джангыз баланг сал агъачда тирилгенди. Шукур эт!— деб, къолунда таягъын бир джанына быргъай тиширыула болгъан юйге тыгъылыб кетди орта бойлу, сол аягъындан аз сынчыкълагъан киши.

— Салех ибн Алий, эгечигизни аягъыз. Сиз ёчешибми келесиз?— деб, мазаллы джумушчу ызындан къычырды, алай а къууанчлы Салех ибн Алий аны айтханын эшитмеди.

— О сыйлы эгечим, сени бушуунгу аллаху тагъала эшитген болур эди. Сауду, ёлмегенди джангыз баланг. Табу эт, садакъа бер!— деб, Шейданы аякъларына табынды кирген.

Шейда ангылаялмай, тегерегинде сескекленген тиширыулагъа соруулу къарады. Салех ибн Алий, аны ангылаб:

— Бери тынгыла. Джашынг, джангыз баланг сауду. Аллахха шукур эт. Былай биз да межгитге бурулдукъ, аллыбызгъа Солтанны джан сакълаучу аскери чыкъды. Сау болсунла, аллыбыз бла уруб ётуб кетмедиле. Джол къойдула. Ала бир сейир аязын, кёкден тюшгенча, бир нюр уланны башын кестирирге сюрюб бара эдиле. Сора ол аяз:

— Сау адамны басдырайыкъ деб, нечик алыб барасыз?— деб кычырды.

— Тынгыламагъыз, ол шашыб турады,— деб, унамадыла. Аллах баласы уа, тохтамады. Сора Сулейман ибн Хамид, джашыны башын ачыб къарады. Къараса, сау!

— Сѣлешдими?— деб кычырыкъ этди анасы.

— Сѣлешдими? Ким?

— Сабий!— деб, джыладыла тиширыула.

Ы-ы, сѣлешиб кѣрмедим. Атасы къууаныб кѣрдюм, аязы да кѣкюрегине кысыды. Барыбыз да кѣрдюк.

— Къалай сау болады. Елген ѳре турмайды,— деб сарнадыла сарынчыла.

— Огъай, огъай, сауду. Къуранны хакъына, сауду! Аллауны кѣб амаллары барды. Юнус файгъамбарны бир балыкъ джутуб, ол балыкъны да бир башха балыкъ джутуб

эки джыйырма кюнню тургъанды. Аллаху тагъаланы кюнчюнден ол аны ичинде не эримей, не тунчукъмай, кюнню чыкъгъаны бла батханын билиб тургъанды. Сау-саламат къалгъанды,— деб, хапарны узакъдан келтире тебрегенлейине, ѳлюкню алыб кетгенле, къууанч болуб сау адамны алыб, ызларына къайытдыла...

Юсюнде къанзар кийимлери бла бир мазаллы киши талай ѳребаш, узун къара тюклю эчкини, эмилик тюени, эки къошбаш ууаныкъны сюрюб келгенинде, къасабчы кюпесни къатына барыб, неле эсе да айтды. Ол, къасабчыны сѣзюне тынгылаб, башын булгъай:

— Огъай, ырысхымы отха атарем деб ант этгенем. Саулай Мисирге болурча бир аш керекди — байына, жарлысына да. Бюгюн бизге къонакъгъа Солтан кеси келликди! Сен неле дейсе?

— О Саид, бу исси заманда аллай бир этни ким ашарыкъды?— деб, билениб, кюнде джим-джим джылтырай тургъан бычакълагъа къарады.

— Ол къадар ырысхынгы суугъа къуйма. Аязы джанын къутхаргъанынгы багъасы не барды? Ол садакъа тюлмюдю?

— Хасан, къурманлыкъдан бир адамны да ырысхысы сѣнгмегенди. Мен а къуру къурманлыкъ этиб къоймайма, антымы толтурама.

— Мен сени аяб айтама, Сеид, сени аяб. Энди баланг да къолунгда, аллахха шукур болсун. Анга да ырысхы керекди да? Мен сени ахлунгма.

— Арбазымдан ѳлдю деб чыкъгъан эди. Ол такъыйкъада бу ырысхыгъа, анга багъышлаб, дууа этилген эди. Эн-

ди уа Схат орнуна кѳурманлыкѳ! Аны кѳызгѳаныргѳа бо-
ламыды да, ахлум эсенг?

Эй, мубарек, сабий деген джандан эсе багѳалыды,
ырысхы уа не? Аллахха, тилекчи болуб, ант этсенг, кеси
бойнунга да салырса бычакѳ, баланг ючюн джанынг сау-
лай кѳрге кирсенг да, ѳкюннюк тюлсе,— деб ахсынды кю-
пес, кѳолу бла, буйругѳуму толтур деб, кѳргюзе.

Хасан, суйгенингча эт, сени затынг зыраф боллукѳду
дегенча, барыб, эки джассы аууз бычакѳны бир-бирине
ышыб, джаныу эте, кеси-кесине: «Ол алындыу чакѳинджи-
ги ѳлдю деб нек кѳыйналады? Андан ѳмюрде адам болур-
му? Керуан бла кетиб айланса, ол саякѳ кѳатыны джин-
ле бла джашаб турады. Ёлюб тирилгени да аны ючюндю
ансы, кюпес Сулейман ибн Хамид файгѳамбармы болгѳан-
ды? Кес дей эсе, бютеу мюлкюн союб да атайым. Манга не
башхасы барды? Сангкѳылчакѳларын ашасам да, хайыр-
ды»,— деб, дженгил-дженгил джаныу этиб, бычакѳланы
ызына салды.

— Эй, Осман! Тюени алгѳа кесейик! Аудуругѳуз!—
деб кѳычырды, ичинден да: «Эшта-эшта, ол бала кюпесни-
ки тюлдю, Саида да табмагѳанды аны... Керуан бла
джолгѳа чыкѳгѳанлайларына кѳумда атылыб тургѳан, ке-
селекгелени эмчеклерин эме»,— деб арбазда эшитген хапа-
рын эсине тюшюрдю кѳасабчы. Кертиси бла уа джашчыкѳ
кюпесни кѳарауашындан туугѳан сабий эди. Шейда, кю-
песни джаш кѳатыны аны суймей эди. Сабийни ауругѳа-
нында аны терлиги уллу эди. Сабийге мынгылан бла кен-
дирден этилген бандис деген кючлю джукѳлатыучу дар-
манны ичиртиб, андан кѳутулургѳа умут этгенди. Кю-
песден да тюл, башха джумушчуданды сабий деб эшитге-
нинде.

Джат-джат-джат!— деб, тюени аякѳларына табаны
бла ура джатдырдыла. Эрлай санларын байлаб, бойнун
кѳыбыла таба бурдула.

— Эй, кѳасабчы! Шо, кеме кибик, бу сейир затны бой-
нуна кѳалай бычакѳ саллыкѳса? Сийрат кѳпюрден ѳтеме
деген кюнюнгде бу санга даучу болмаса, кѳрюрсе.

— Ауузунгу джаб, Хапани сарыубегича, тишлеринге
джаныу эте тургѳанлайнга, сен а не дейсе? Джаны ичин-
ден чыкѳгѳынчы, тишлик этерге чабханла, малны бойнуна
бычакѳ салдырмайбыз деб ант этедиле. Кѳрге эдинг сен
аланы,— деб, тюени бойнун бычакѳны джассысы бла сы-
лады.

— Сой-сой, Хасан. Сени кьолунг башха затха келиш-мейди.

— Мен соймайма. Бойнун кесеме. Къыбылагъа бурул, сеникин да тартайым.

— Анга да огъай демезсе,— деб, тюени аягъын байлагъан киши, Ибрахим, бир джанына жанлады.

Хасан мазаллы джити бычакъ бла тюени бойнун эки-юч кере тартды. Чыр-р-рр деб, исси ийис эте, хайыуанны бойнундан къаны чартлаб чыкъды. Хасан бычакъны джасысы бла уруб чыкъгъан къанны энишге басар дыгаласда тюени уллу къан тамырыны юсюн басаргъа кюрешди.

Тюе хырылдаб, аякъларын ычхындырыргъа кюреше, тыпырдады. Созула-кериле, аякъларын тюзете, акъыртын титирей, ол мазалы сейир джаныуар жансыз болуб сойланды.

«Тоба-тоба, кеси-кесими билгенли мал сояма. Атам да къасабчы эди. Аны атасы да...

Бу затча дженгил жан берген кѳрмеген эдим. Ары бир къара, шыйых ёлюкча, тюзелиб, къалды. Хей, къайран хайыуан, тюзде чыгъанала отлай айлансанг а, нек тутдура эдинг кесинги?»— деб, бычагъын тюени бойнуна сюрте, Ибрахимге:

— Эй, жан деб неге айталла?— деди.

— Ол жанларын алгъанларынга сор, мен къайдан билейим?

— Жан деб, къаннга айтадыла. Къан кетди, жан джокъ.

— Алай дегенинг?

— Жан бла къан бир затды. Къаны кетсе, бойнун кесмегенлейинге кере эсе да, жан да таярыкъды. Жан не къанды, неда чабакъ сууда джюзюб джашагъанча ол да къанда джюзюб джашайды. Мен ангылагъан бла къансыз жан джокъду, жансыз да къан,— деб, симсиреди къасабчы.

— Айтма алай, аллахха ассы боласа. Алай айтханынги киши эшитсе, сен усталыгъынги тас этериксе?

— Не сора?

— Сен бойнун кесгенни киши ашарыкъ тюдю олсатда.

— Ач болсала, харам болгъан хайыуанны этин да ашарыкъдыла.

— Сен садакъачыланы къасабчылары болмаса деб айта турама,— деб эсгертди Ибрахим.

Ала сѣзлерин бошаргъа, къолунда къызыл къошун чѣмюшчюк бла бир джумушчу келди.

— Эй, Хасан, Саид бла Саида тюени джылы къанындан аяз бла Умарны мангылайына джагъаргъа къан бер деб ийгендиле,— деди, чѣмюшчюкню узата.

— Былай бер,— деб, бычакъны ауузу бла алкъын уюмай тургъан къандан алыб, талай тамчыны чѣмюшге тамызды.— Ма, бара кир.

— Джолда джалаб къоярса?!— деб къычырды ызындан Ибрахим.

— Санга тепси тюрб къоярма!— деди Фуад, ызына бурулмагъанлайына.

— Астагъафируллах. Ким болса да сени тилинги учун юздюрлюкдю. Хар адамгъа аууз джетдириб тураса. Сакъ бол,— деб Хасан тамам кѣлю бла Ибрахимге хыны къарады.

— Ауруу болсунму дедим? Накъырда этдим.

— Ол Саидни башала бармагъыды. Кѣремисе, къан къюпесни джашыны мангылайына джагъыллыгъын билиб, кеси чабыб келеди, бир сабийни иймей. Уй, ол бир харам затды. Сууукъ кюн джылы тыбыр, исси кюн салкъын бутакъ бола биледи ол Саидге, ичи уа къара къайнай турады. Итди, ит. Эки имбашын кѣлтюре, кесин джазыкъсындыргъан кибик эте, ичи къара къан къайнай тургъанын джашырады... Кѣзюмде огъум болса, мен аны урмай къоймаз эдим...

Фуад, юсюнде бауурбетли самеледжи къабдалы, башында джашил сархы, аякъларында габашлары бла, юсю, башы да кирсиз, юсюне тюрк къондурмай айлануучу тамада джумушчу, къуру да Саидни кѣлюне джете биле эди. Дунияда, не ариу сѣз бар эсе, ол аланы барын да Саидагъа айта, джан къюпес къатынны кесине илешдире, кесин излетгенлей тура эди. Къуру да адам кеси сезгинчи пени да ангылаб, илипинни сууун керекли джанына бура билген Фуад бюгюн да бир затланы эследи. Аз-буз джылтырай тургъан джилтинлени юсюне къууну уууб себе, джилтинлетди. Чыракъларын да хазыр этиб, жаркъларын къучагъына джыйды. От джанарыкъды. Биледи. Шынкъарт болуб, ѳртен тюше тебресе да, керек болса, сууну халкъдан алгъа ол табарыкъды. Алайды Фуад, къюпесни башала бармагъы, аны къабырын къазарыкъ къалакъ...

— Джан Саид, акъ чамбакъ¹ Саида, ма къыб-къызыл джылы къан. Аллах кеси буюргъан сыйлы къурманлыкъны

исси къаны. Ма,— деб, экисини да алларында шеждеге ийилди.

— Ёрге тур, къурманынг болайым, ёрге тур. Бу сыйлы кюнледе барынг да эркин джюрюгюз. Бюгюн джюз къулу-ма азат этерикме. Чинг алгъа ол нюр уланнга. Аны бери чакъыр, Умар баланы да.

— Бусагъат, бусагъат, Саид!— деб, эрлай ючаякълы маймулча, чабыб кетди Фуад.

— Нюр улан, Саид, джан Саид, экигизни да уллу Саид чакъырады,— деб, тишлерин агъарта, башын энишге ийди.

Къарча бла Умар бир-бирлерине къарадыла.

— Кел, уллу къарнашым,— деб, мыдах къара кёзле-рин ышартды Умар, табджандан ёрге къоба. Къарча аны онг къолтугъундан тутуб, ёрге турургъа болушду. Арыкъ, азгъын, онэки джыл болгъан Умарны къатында Къарча къая кибиб бир деу кёрюне эди.

Экисин да аллына ие, Фуад, ызларындан, не табхан ариуун айта, джебеледи.

— Келдигизми?— деб, ёрге къоба, кюпес арыкъ баша-ла бармагъы бла экисини да мангылайларына тюени къа-нындан джакъды. Энди былай олтуругъуз, джан бла тенгекча, халал къарнашла, былай олтуругъуз.

«Кёк чартлагъанча, къалай къудретлиди. Тоба, тоба, аллах сен кеч, аллах, кёзюме тюртме. Не да сенден келген хурмет бла болады. Сенден ызынсыз кёк да кюкюремейди, джер да титиремейди, аллахым, сен кеч»,— деди, не ючюн кеч дегенин алкъын кеси да алай ачыкъ сезалмай Саи-да.

— Нюр балам,— деди кюпес, бюгюн мени къууанчыма дуняда бир къууанч да джетмегенди. Аллахха сёзюм мийик бармасын, бир солтаннга да тенг этмейме башымы, бир халифге да сукъланмайма бюгюн мен. Энди экигиз да уллу юйге келигиз, бизни бла бирге чыгъыгъыз,— деб, къайры барлыкъларын кёргюздю.

Алтын саблы мазаллы джез эшикледен чыгъыб, дуняа джюзю кибиб бир юйге кирдиле. Юйню туюнде ауур чий чилле бла алтын окъадан согъулгъан, юсюнде камсык кюн таякъла ойнай тургъан бир мазаллы, узунлугъу джюз, кенглиги джыйырма билек болгъан, чачакълы ичли кюй-юз. Аны тегерегинде омакъ къонакъла чёгюб, тёрде уа, то-хана маталлы акъ пил сюек табджанда тёше-мёшелеге та-яныб тургъан солтанны эслеб, бир такъыйкъагъа алджа-ды Къарча. Солтан аны сезгенча, ышара, былай кел деб,

орун кѣргюздю. Къарча, экили болуб, кюпесге къарады.

— Бар, балам, бар. Сени сыйлы солтаныбыз чакъырады,— деб, энишге ийилди.

— Солтан алтын аякъ бла чагъырны Къарчагъа узата:

— Джамагъат,— деди, сабыр ауаз бла,— биз кѣббюз, Аллах бирди. Къуру аллах. Аны буйругъу бизге амалсыз-мадарсыз кюнюбюзню амаллы-мадарлы этеди. Ма бу уланны, джашырмай айтайым, мен аны кесин таныгъынчы, тюшюмде кѣргенем. Излеб айланыб, бойну бла ми-нарагъа таш ташый, сырты союлуб тургъанлайына табдым. Кел, мен сени кесими энчи аскерими алайым дегенимде, унамады. Унагъан къой, хыны джууаб этиб, айгъакълады...

Солтан, мыдах ауазын джута, бир кесек мычыды. Мен анга чамланалмадым. Башын юзейим десем, къолум къамамы сабын къысалмай эди, джаягъына джетдирейим десем, билегим, сыннган бутакъча, салыныб къала эди,— деб, везирине бурулуб, — о везир, бу чагъыр: аякъны алда бу алан уланнга берчи. Аякъны тюбюн кѣргенлей кѣрсюн муратын,— деб узатды.

Везир эки къолу бла, баш ура, солтанны къолундан аякъны алыб, Къарчагъа узата:

— Аллахны сыйлы уланы, сен къайсы диннге табынаса, билмейме.

Алай а кѣкде-джерде туугъан эсенг да, сени аллах кеси джаратханды. Солтан, бизни нюр солтаныбыз Муайат. санга ёмюрюнгю саугъа этгенди. Аны саулугъу ючюн ич,— деди.

Къарча, джунчуб, кюпесге къарады. Ол кѣзю-башы бла ал деб кѣргюздю. Эки къолу бла бюсюреулю узала, аякъны алыб, кѣзюне джити къарады. Солтан, джунчуб, ол не десе, аны этерге хазыр тургъанча кѣрюндю.

— Багъалы солтан, багъалы къонакъла, мен дуняда кѣб джашамагъанлыкъгъа, бир кѣб къыйынлыкъ кѣргенме. Алай а не къадар кѣб кѣрсенг, ол къадар джумушакъ, сабыр бола болурса деб турама.

«Ай медет, солтаннга махтау айт, не этесе джарлы сен, не дейсе, узалыб башынгы юздюрюб иерикди, Солтаннга махтау»,— деб дыгалас эте эди кюпес, алай а Къарча аны айтханын ангыламай эди.

— Джюз кере сатылгъан къул эсенг да, дуня иеси патчах эсенг да, инсанса. Адам бол. Солтаннга, бизни кюн солтаныбызча дерикме мен хар кимге да.

«Ма алай де, алай де, джаным»,— деб тирилди кюпес.

— Бизни кюн солтаныбыз мени башымы юздюргенлигине, башыбызда кюн тохтарыкъ тюл эди. Кечди. Сау болсун. Сейир джырчы, ол башха тюрлю этерик тюл эди. Солтаныбыз — джырчыла, джулдуз ауазлы назмучуду. Аны ауузу бла кёк кеси джырлайды.

Солтан, къашларын кериб, артына таяна, ышарды. Ол бусагъатда солтандан эсе назмучу болгъанына бек къууана эди, алай бу дуняда сынгар бир джыл джашарын билмей эди.

— Аны, эркишича, ётгюр назмулары манга таймаздан кюч-къарыу бергенлейлерине, тюшондюргенлейлерине турадыла. Не уллу джарсыуда да ала нёгеринг болсала, джазыуунг юзюлмезлиги хакъды. Мени ёлюмге алыб бара, мен аны назмуларын шыбырдай бара эдим, тенгиме баргъанча.

— Айтчы, айтчы!— деди ле тёрт джанындан.

Къарча суююмлю ышара:

— Джесир кююмде ётгюр эдим. Олсагъатда солтандан ызын излемей эдиле. Бюкюн солтан бизни сыйлы къонагъыбызды. Мени ауазым аны сёзюн айтыргъа тыйыншы эсе, тобукъланыб айтайым,— деди Къарча, сёзюне биреуню сёзюнеча тынгылай.

«Къалай ишленген балады, насыблы»,— деди кюпес, солтан а аны ариулугъуна, джашлыгъына, асыл ётгюрлюгюне къараб зауукълана:

«Шо, ичинде джаны болуб, бу сейир джаннга аманлыкъ этер адам табылырмы? Тоба-тоба, мен сокъур болайым огъесе, аллыма сюрюб, къызбай уучу кийкни сюргенча, къалай алыб бара эдим?.. Тоханагъа джаратылгъанды. Аяз. Огъай, алан. Алан патчах! Машалла, машалла!»— деб, зауукълана, артына таяныб, солууун алды. Сынгар бир джыл джашаргъа къалгъан эди джырчы солтаннга. Аны билиб этгенча, хар нени ашыгъыб этеди ол. Къуру Къарчаны сыфаты эди аны ашыкъдырмагъан. Андан къараб тоя билмей эди. Аны кёрсе, насыблы бола эди солтан... Къарча аны бир сейир, бир зауукъ затла бла кесине тарта эди. Аны не Къарча кеси, не солтан алкъын билмей эдиле. Ол затны Къарча бек кеч ангыларыкъды...

Солтан, эки бармагъын ёрге кёлтюрюб, башы бла окъу деб билдирди. Сора сол джанында везирини къулагъына нени эсе да шыбардаб, Къарчагъа къарады.

Везир, тамагъын акъыртын ариулай:

— Эй, улан! Эм бек суйген назмунгу окъу.

— Окъуюм. Бу назму мени джюрегими къылысын би-

лейди. Джюрегиме ётгюрлюк кьошады. Хар уланны бой-
нуна дууа этиб такъдырлыкъ эдим мен бу назмуну,— деб,
къолуна чагъыр аякъдан бир урглаб, окъуду:

Кёл кенгдирме, махтанчакъ уучу!
Джерден чыгъыб бууарма бойнунгу.
Антымы кылычы аллына атланыб,
Узалаб башынгы юздюрюр!
Тоханангда кызынг бла чёгерме,
Кёгюрчюнле юсюбюз бла учарла,
Джесир бийченг, насыбына къууана,
Отоуума кириб келир, къубула!

Солтанны зауукъланнганын кёрген везири:

— Машалла! Аперим, аперим!— деб, ышарды, онг кё-
зюню кыйрын солтанны бетинден тайдырмагъанлайына.

Солтанны аллында алтын аякълы энчи тепси. Тепсини
юсюнде мазаллы алтын аякълада кюмюш ачхала, кю-
мюш аякълада алтын ачхала. Солтан атын айтхан адам,
ненча кере айта эсе, анча кере узалаб, хар айтханы сайын
бир кьош уууч ачха алыргъа эркинлиги бар эди, дуу джа-
на тургъан биллюр¹ аякълада амбра, мускус, башха ариу
ийис этген затла.

Алтын чырахтанлада амбрада этилген чыракъла, джу-
мушчуланы юслеринде патчах кийимлери, хар эки
адамгъа бир тепси, тепсилени джанында ёрге сюелиб ариу
кийиннген джумушчула. Неда, патчах тойдача, эркин,
дуу джана эди. Бир кесекден, джыбчыкъла учханча, теп-
сеучю кызыла, шыб деб джетдиле. Примпух кийимли,
ёшюнлеринде алтын, накъут-налмаз зынгырлары, дженг-
леринде дуу джана тургъан кепислери, джел ургъанча,
кёк джашнагъанча тепсеб, келгенлерича, эрлай зинк бол-
дула. Аланы ызы бла джырчыла, оюнчула, кёзбаучула
келдиле.

— О, Саид, сен солтандан джети кере байса,— деди
Солтан, бу къадар затны кёрюб,— ант этеме, межгитни
ишлеб бошасала, анда къууанчны сен этдирирсе.

— Сени кючюнг бла, кюн Солтаным, сени кючюнг бла,
— деди кюпес, Солтаннга баш ура.

— Бу сыйлы кючюнге аллахны аты не этесе?— Саид,
деди Солтан, кюпесни бетине сынаб къараб.

— Кюн Солтаным, ырысхым сени аякъ тюбюнге. Не
суйсенг, аны эт, башым санга къурман,— деб, джангыдан
баш ургъанлайына, джашчыгъы бу тюрюлю ийислени кёл-
тюралмай, бети агъарыб, онгсуз болуб тургъанын эслеб,
джаны чыгъа, Солтаннга инджилгенин билдирди.

— Хаким бла бирге эркии джерге, ариу хаугъа элтигиз. Сабий алкъый аязыб бошамагъанды. Алан а былайда болсун,— деди Солтан, суюмлю ышара.

— Айтханынг болсун, хурметли Солтаным,— деб бюсюреулю баш урду кюпес...

* * *

— Мансур болмаса, биз сени къайда излерге да билмей къалгъан эдик. Кел, энди болдунг. Таш ташыйма деб, башынгы юздюрте эдинг. Кел. Сатыб алайым кюпесингден, — деди Адурхай, Тейри бергенча, мал къыйырында, къарныбыз ток, юсюбюз кирсиз. Аида не Солтан, не джаллат джокъду. Будуйан бла Науруз да ызларына къайытхандыла, сатыб алдыкъ, Мансур да бизни бла турлукъду. Барыгъыз да ол джаханимден бир таб къутуллуб къалдыгъыз. Энди джашлыкъ этме. Юй-кюн бол да джаша, барыбыз да сен ёлмегин деб турурбуз. Джан, джан сакълагъандан уллу насыб къайда. Джокъ болсанг; не да джокъ болуб къалады. Былайда уа, джыланни тилини учундача, не болады, не къалады деб, бир кюнню рахат джашар мадарынг джокъду.

Къарча, башын энишге тутуб, сагъыш этиб туруб, Адурхайны кёзюне кирсиз къарам бла къарады.

— Къарнашым, мен джангыдан туугъанма энди. Муратымы акъ къушу келиб кеси къолума кеси къоннганды.

— Болдунг, алача, кереклиге — керексизге да зырнай тартыб сёлешме. Акъ къушум, къара къушум деб. Не ди ол? Джанынг ичингде, шукур эт да джаша. Ёлю гёбелекча, кеси-кесинги отха нек атаса? Азмыды чекгенинг? Таш ташый, кесинг да таш болуб къалгъанса...

Бир затдан тюшюнмейсе. Эшек мыйыны ашамагъан эсенг, — деб, Адурхай, мыдах ахсынды. Науруз бла Будуйан дыб деб бир сёз айтмадыла. Ала гитче къарнашларыны халисин биле эдиле. Эсине тюшген затны джигине джетдирмей къоярыкъ тюл эди ол. Адурхай а бир джукъ болады деб къоркъа эди. ол къадар акъыллылыгъы, халаллыгъы, сабырлыгъы бла бир да бир таукелсиз кёрюне эди. Огъесе сютден кюйген сууну юрюб ичер дегенлей, эте болурму эди? Къайда да джашайыкъ, джашайыкъ ансы дей эди Адурхай. Къарча уа — огъай, сатылгъан къул кюрешде муратына джете эсе, ол Солтанды: кесини джазыууна, джаны сауда биргесине болгъан сезимине, намысына, бетине солтанды дей эди Къарча...

— Мени джаным саудан сен мени айтханымы этерге керексе. Мен сени уллу кърнашынгма. Атангы орнунда. Сен а мени чѣбге да санамайса. Думп бол да кълал, саумуду, шаумуду? Киши да билмейди, — деб, кѣзлерине ачы джыламукъла ура, Кърчаны башын кесгендиле деген хапарны эсинден бир джары быргъаргъа дыгалас этди. Алай а кърнашы аллында сау-эсен тургъанлыкъгъа, ол ачы, ол къланлы хапар джюрегин талаб, тынчлыкъ бермей эди.

Кърча, мурджаргъа таяныб, башын энишге ийиб, кълаягъа кълонган залим кълушча, сюеги бла, сыфаты бла да кърнашларындан башха тюрлю эди. Мыдах ала кѣзлеринде джарсыу бла кюреш бирлешиб, муратыма джетерме деген ышанмакълыкъ кѣзде джилтинин мутхуз этмей эди. Джюрек тылпыуу таукеллик, къркълуусуз таукеллик бере эди. Сабыр ойлашыуу дагъыда бир сейир, бир асыл заты аны бир кере ант этиб эсине алгъан муратын не джюрегинден, не акълындан тайдырмай эди. Этгюр джюрек бла басымлы акълылы ол затны юсюнде чыртда экили болмай эдиле. «Мен адамма. Адам кеси кесини кърнын асырагъандан асыл зат ючюн джаратылгъанды. Кълум тюзледе кеселекгеле да кечинедиле. Ол неди? Мен адамма», — деб, не джаны бла санын кълатдыра, кесин уллу джарсыулада сынай, отха-суугъа да тѣзерча мадарла излеб кюреше эди.

Сабыр, джумушакъ Адурхай аллай кюрешни унамай эди. Ол кюрешде кълуру кълан тѣгюню, ѳртен тюшюню кѣре эди. Кюреш адамны аджалыды деб, къланына-джанына да Асхакъ Темирни зорлугъу сингдирген эди да, чыртда аны тузагъындан ычхыналмай эди. Ычхыныр мадар да излемей эди. Джан сакълуу. Ексюз кърнашчыкъларын тас этмей, эгешчиклерин излеб табса, андан башха затны тюшюнде да теджемей эди Адурхай не кесине, не кърнашларына. Кърча уа, хан болса да, биреу джерни унамай эди. Анга джурту керек эди. Ата джурту...

Адурхай а Кърча оюмсузлукъдан, чѣрчекликден сыйынмайды аны масхабына деб, джюреги эзиле эди. Былай олтуруб, зыр-р деб джыламукъларын кълуоб, джылаб кѣлюн къландырыргъа термиле эди Адурхай.

«Айхай, мен гитчелери болсам а, не да тиширыу. Бир джылаб да кѣрюр эдим, кълайнаб, ичими мукълут этиб тургъан кълайгъымы тышына бир тѣгер эдим», — деб дыгалас эте эди.

Будуян бла Науруз айтханындан чыкъмай эдиле. Кърча уа...

— Хунагъа джарашмагъан ташча, бир джерде юйюр-

сююб турмайса. Джандетге элтселе да, эригириксе сен,— деб, тамам джюреги жарылыб, не дерге билмей, джыламсырады Адурхай.

Къарча джууаб этиб ангылаталмазлыгъын билиб, юзгерени къатында мазаллы къоз терекни тюрбунден къайнаб чыкъгъан къара суучукъгъа къараб, бушуулу ахсына, мыдах ауаз бла джюрегин талаб тургъан сезимин джырлаб тышына тѣкдю:

Суу да бозду мында. Кѣк да бозду мында. Солуялмай-ма биреу джуртунда. Тау аяз келиб урса бетиме, атам чакъырад мени кесине. Адам-адамгъа ѳге болумда сууну да сатыб береди мында. Чыдаялмайма...

Къайдаса, анам, къайдаса, джаным? Бу исси джерде джакъ табалмайма. Юшюб барады джюрегим. Къойнунга къыс да бир джылыт мени, бир болуш манга. Чыдаялмайма. Кече тюршюмде сизни кѣреме. Атам чакъырад, къылыч береди мени къолума, джол кѣргюзеди сыйлы джуртуна. Джолгъа чыкъ дейди, таукел бол дейди...

Къайдаса, анам, къайдаса, джаным?— деб, санлары бирден титирей, башын энишге этиб, кѣлю такъыр болуб, джырлаб джылады. Кюйген джюрегинден сыгъыныб чыкъгъан тузлу джыламукълары, бетин джууб, сакъалыны юсю бла агъа, къара суугъа тамдыла.

Къарнашла бары да бирден джыладыла. Мыдах, мугур, джакъсыз ѳксюз сабийле болгъанларын къуру бюгюн ангылагъанча, ѳкюндюле.

Адурхай, джарсыулу ауаз бла:

— Мен да сюеме, сюйген къой, хар кече сайын анамы тюршюмде кѣреме. Сен къагъанакъ сабий эдинг. Мен а, бюгюн кибик, эсимдеди, анамы...,— деб, джылары тамагъына тыгъылыб, андан арысын айтмай, сѣзню башха джары бурругъа кюрешди. Алай а, не кюрешсе да, Къарчаны аллын башха джары буралмазлыгъын билиб, оноулашыр джанындан болду.

Къарча аны ангылаб, къарнашыны джюрегин джаза:

— Адурхай, атам орнун тутхан къарнашым, эндиге дери джашлыкъ этиб абына-скюрюне айланганма. Чыдамсыз, камсык эдим. Энди уа неге да тѣзерикме, къоркъма. Кюпес Искандар шахаргъа керуан башчы этиб иерме дегенди...

— Ай, ол бек къыйын аманатды. Барма. Не болады, не къалады? Джол узакъ, къатынгда ахлунг джокъ. Барма,— деб тиледи Адурхай.

— Амалым джокъду. Хо дегенме. Ол мени джанымы

къалдыргъанды,— деб, Қъарча уллу къарнашыны тилегин толтуралмазлыгъын ангылатды.

— Анга энди барыбыз да борчлубуз,— деди Адурхай, разылыгъын билдире.

— Сора къалай болгъан эди? Ары бир къара, ол на-сыбха?— деб, Будуюн къарнашы ол ачы ёлюмден алай ариу къутулгъанын джангыдан эсгериб, къууанды.

— Қъабар къабынынг тауусулмаса, бир зат табылыб къалады.

— Ташны ата билмеген башына уруп дегенлей, кесинг терссе. Солтан чакъырады деген эсе, чаб да барсанг а, къаягъа ёшюн тиреме да,— деди эндиге дери сёзге къошулмай тургъан Науруз.— Энтда да кериуан бла барама дейсе, джолда не болурун билемисе?

— Не болур, не къалыр деб турсакъ, ахырыбыз топуракъ боллукъду. Джылан болуб джерге кирмедик ансы, биз болмагъан не къалды? Джесир да болдукъ, сатылгъан да этдик, къул да болдукъ. Энди уа джуртлу болайыкъ деб кюреширге керекбиз. Аны ючюн да, кесинги аямай, кечекюн да ол муратда дьгалас этиб, небизни да анга атаб, умут юзмей турсакъ, муратыбызгъа джетерикбиз... Барынг да менден уллусуз, кечигиз, алай а джашау бир адамгъа да не энчи берилмейди, не къайтыб келмейди. Сууча барыб турады. Сууну башында къарлы тау эриб тас болса уа, суу да юзюлюб, ахыр тамчысы тенгизге джетмей, джерге сингиб къаллыкъды...

Халкъ да ма алайды... Кёремисиз, арабызда бюгюн ёсюб келген сабийлени бири биз талпыгъаннга талпымайды, биз кюсегенни кюсемейди... Ол неди? Ол бизни ахырыбызды. Джокъ болуб, думп болуб, Асхакъны туудукъларыны табасы болуб къаллыкъбыз...

Бюгюн адетин, халисин унутса, тамбла ана тилин унутур... Биреу джеринде, джесирликде къуру ала кёзлерибизден танырыкъдыла... Ала кезде уа бизден къалгъанлада да бардыла. Сора келиб, джаным суула къобаннга къошулгъанча, мисирчилеге этек-дженг болуб къаллыкъбыз. Бир кесекден ала кёзлерибиз да мутхузланлыкъдыла... Майна, мамулюкледен нелери къалгъанды? Мисирден да Мисир болуб, атларын унутуб айланадыла...

Талай заманны тынгылаб, джукъ айтмай тургъан Будуюнны къатына джашчыкълары Теке бла Байрымукъ келиб:

— Атта, сен Қъарчагъа урушма. Урушсанг, биз да аны

бла кетиб къаллыкъбыз,— деб, симсиреб тургъанланы кюлдюрдюле.

Сары шилли, орта бойлу, эгизлеча, экиси да бир-бирлерине ушаш джашчыкъла. Теке шонтай бурунуракъ, къалын эринли, Байрымукъ а — джукъа эринли, джити бурун, саргъылдым джашил кёзлю. Теке — ариу ала кёзлю. Байрымукъ джыл бла джети айгъа Текеден уллу эди.

Джашла, хар бири терслигин ангылагъанча, башларын эниште этдиле. Бир кесекден биягъы Науруз:

— Аман, иги эсе да, сабан къуру тюлдю. Джангыз сенсе къарын джалчы. Джангыз башын ким да кечиндир. Неге махтанаса? Джер къайда да тейрини джери эсе, не башхасы барды? Барыбызгъа да аяз дей эселе? Не уа Солтан сени,— деб, кесине атчы этейим дегенинде, нек унамадын? Ох деб турлукъ эдинг,— деб, Къарчагъа эс джыйдырама дегенлейине, Къарча анга:

— Солтанны атчысы болуб, мында къалгъандан эсе, ёлсем ашхыды. Барыбызгъа да алан деселе сюеме, Солтанга чалыша тебресек, былайдан кеталлыкъ тюлбюз.

Сен а аяз дегенлерине джарсый билмейсе. Санга аталгъан учуз ат туудукъларынга ёмюрлюк бедиш ат болса, аланы джарсыу джазыулары болсамы сюесе?

— Болдугъуз! Былай юйт деб, муджуралагъа узалыб башламагъыз. Сабыр акъыл, сары алтын дейдиле. Дуу деб джана, кесигизни мукъут этгенден ёзге джукъ да эталлыкъ тюлсюз,— деб Адурхай сагъышлы болуб, не дерге да билмей тургъанлайына, Батча бла Къуджа, Адурхайны эгиз джашчыкълары, бир къара зынгыр джалбаш чемични мюйюзлеринден тартыб, ол да, аякъларын тиреб, аллына атларгъа унамай, келгенлерин кёрдюле.

— Ары къара, не этесиз? Ары джиберигиз, джаман затла!— деб къыджырады Адурхай.

— Кючден тутханбыз. Къаягъа секириб миниб, андан бизни къозуб, этибизни ашагъанды, иерик тюлбюз,— деди Къуджа.

Батча, дженг учу бла мангылайын-сюрте:

— Аття, кесинг, Къарча табылса, къурманлыкъ этербиз деген эдинг да? Энди кесейик. Бусагъат къурман ташны юсуне элтейик,— деб, эслериндегин аталарына айтыб, къууандырды.

— Алай шой эди,— деб, ышарды Адурхай, ичинден:

«Огъай, Къарча, къан бла кирген джан бла чыгъады. Кёремесе, аланладыла къарнашынгдан туугъанла, аландыла... Джер къайда да топуракъды. Адетинг юсюнде

къалса, миллетинг тас боллукъ тюлдю»,— деб джарыды. Бизни аття да айтхан эди къурманлыкъ этерикбиз деб,— деди Теке, быдырчыгъын тургъуза.

— Кет сен, сары айтхан эди деб турма да, бар да ол къочхарны тутчу, алай залим эсенг,— деди Къуджа.

— Тутарма, сен зыкадан эсирген каскача, хама джызылдаб турма, бар да бир мал тут да кел.

— Тутарма!— деб джырылдаб кетди Теке.

Къарча джашчыкъланы къатына келиб:

— Бу ариу затны, кёзюгюз къыйыб, къалай кесерик-сиз? Бери къара, кёси да къара тору, зынгырлары уа! Джашама кёюгъуз. Ме-э-э!— деб мангылайына башын тиреб къозуду Текени.

— Ма, мынчакълары да барды. Туююше уа билмейди. Тиш баш хорлайды. Сен бир кёрге эдинг, билемисе тиш-башны?— деб Къарчаны кёзюне битди Къуджа.

— Ол алабашны?

— Огъай, тишбаш саб-сарыды. Анасы да саб-сарыды. Батча анга Аймушну алтын текеси дейди. Керти айтамыды?

— Да сора алтын текени алыб келсегиз а?— деди Къарча, къарнашларына кёз къыса.

— Ол бизники тюлдю?

— Кимникиди да?

— Ол, ол неменикиди, ма, хы, межгитникиди.

— Аймушнукъуду дей эдинг да?

— Огъай, мен алай айтмайма, Батча айтады. Аймушнукъуду деб, ол таурухда текеча, алтын туюклюдю деб айтады. Алтын тюлдю. Кюндюз кюнде юсюнде джилтинле джанады ансы. Суугъа кирсе уа, джукъланыб къаладыла,— деб, сокъураныб ахсынды Къуджа.

— Къатына барыргъа къоркъаса да, сылтаула излеб башлайса. Алтын текени келин келтирсек, кесерикбиз. Аймушнукъуду деб, мен ариулугъу ючюн айтама. Аттыгъа сорчу, Аймушну да аллай текеси болгъанды,— деб къызарды Батча, хайыуанны мюйюзлеринден къадалыб.

— Огъай, ол Аймушнукъу болмагъанды. Ол хар кече сайын хурла кёлден чыгъыб, Аймушну сюрююу бла отлаб тургъанды. Артда уа, илгиздик болуб, кёлге къачыб киргенинде, сюрюю да аны ызындан кириб кетгенди,— деди Теке,— Сен биле тургъанлайынга айтаса, Къуджаны къоркъутама деб.

— Ба-ба-ба, алай эсе ол хадауусну бери джетдиригиз, мен бойнун тартайым,— деди Къарча.

— Ой, ол бир ариуду! Эмиликти кеси да,— деб, кёзю кыймады Къуджаны.

— Тутдурлукъ тюлдю,— деб, бош кюрешме дегенча, бюсюреусюз кьошду Батча да.

— Эй сизни огъесе, сиз аязламысыз, аланламысыз? Не? Огъесе джайдакъ атлагъа миниучюлемисиз?

— Аланлабыз!— дедиле бир аууздан джашчыкъла, бирден сир къатыб,— аланлабыз!

— Алай эсе, барыгъыз, ма ол огъары урбунда отлай тургъан акъ туякъ торуну тутугъуз да келигиз.

— Ол асалакъдан ауурланыб, энди джорта билмейди. Тёртгюллеб барады, сарыубекча солуй,— деди Теке.

— Кёлтюрем болгъанды,— деб бюсюреусюз кьошду Къуджа да.

— Аланла, сора сиз джайдакъ атлагъа минергеми излейсиз да? Мен а сизге алтын ангырчакълы джерле берейим деб тебреген эдим.

— Хо бир да! Кесинг тюеге миниб келгенсе да. Аттыны ат джери агъач ангырчакълыды.

— Алай эсе, кьойдум,— деб, джашчыкъланы тириликлерине, таукелликлерине кьууана, кёлю кёлтюрюлдю Къарчаны.

«Тамызыкъ тауусулмагъанды. Джилтин джукъланмагъанды. Учхун бизден узакъ болсун»,— деб кьууанды.

— Эй, сени Саида чакъырады,— деди Къарчагъа Мухаддис,¹ джашны башындан аягъына дери, сейирсиниб, къарай.

— Мени?— деб, джунчуй, ёрге кьобду Къарча.

— Хо, сени,— деб чертди кирген, билмеймисе да дегенча.

— Кеч болгъанды. Эртденбла барырма.— деди, кесикесине да «бир джумуш берлик болур, Искандер шахарда тиширыулагъа керек кёб зат болур»,— деб.

— Бусагъатда кел дегенди, эшитмеймисе?

— Кечди,— деб джунчуду мазаллы адам.

— Хы, Саида аязларына оноу сормайды. Кел деди эсе, джёбеле да чаб. Манга ол сараш бла тур десе, джалан аякъ чабыб барама. Окъу десе, окъуйма. Кет десе, кетеме, не мадарынг барды? Ол бизни Саидабызды.

— Мен аяз тюлме, аланма,— деди Къарча,— эндиден сора алай айтсанг...,— деб, андан арысын айталмай, кесикесин тыйды.

— Мисирде кьурешле² да аязладыла, улан. Ким болгъанынгы атанга айта турурса. Манга сени чакъыр дегенди-

ле. Айтдым, кетдим. Менде гюнах джокъду, — деб, ызына бурула, терен ахсынды.

— О Аяз, бу дуня — шайтан дуняды. Кёб затны ангылаялмайма мен, бек кёб затны...

Салам санга, ёмюрлюк салам, о Бухара!
Ашыгъады бий санга, атын сюред.
Кёкню джюзю — Бухара, бий кеси уа — толгъан ай.
Ай тууады, ариулугъу джюреклени терилте,
Бухара — кёгет бачха, бий кеси уа — кипарис,
Тюш болгъунчу бачхагъа учуб кирир кипарис,—

деб, чыгъыб кетди Мухаддис.

Къарча, не этерге билмей, джунчуду. «Кече арасында, не деб, барайым? Адам кёрсе, не айтыр?..»

Акъыртын эшикге чыгъыб, тегерегине сескекли къарады. Бейбарсны тийресинде тюкенледе анда-мында мутхуз чыракъла джана эдиле. Хауа уюгъан мырды сууча, бетинге ауур тылпыуу урдур, санларынгы сант этиб, чархынгы оя эди. Къарча терен солуб, тылпыу табалмай, къысха-къысха хауаны джутуб, кёлюн къандыралмай, кимден эсе да къачханча, гузаба атлаб, Саиданы мутхуз чырагъы джаннган таба кетди. Босагъа юсюнде тохтаб, тынгылады. Джюреги ургъаны пил аскер келгенча эшитилди анга. Сескекли болуб, не дерге билмей, ызына кетиб да къалалай: «Ай, ол адам мени кёзуб, неда сынаб айтды эсе уа? Нек келдинг?..»

Джюреги дюнг-дюнг дегени илгендириб, не болса да болсун деб, акъыртын Саиданы эшигин ачды.

— Салам, сыйлы Саида. Сиз мени чакъыргъанмы эдигиз? — деб, аны бетине къарамагъанлай, сорду, джунчугъандан къолларын бир джары джашырыргъа дыгалас эте.

— Чакъырмасам, келлик тюлмю эдинг, Бейбарс?¹ Искандер шахаргъа манга тюбемей, къалай кетер эдинг? — деб, орнундан ёрге къоба, мутхуз чыракъ джарыкъда ёшюнюнде накъут-налмаз, зынгырлары дуу джаныб, джашны кёзлерин къаматдыла.

— Саид манга аллай борч салмагъанды, — деди, не айтыргъа билмей Къарча. Санлары джызылдаб, сыртына

¹Бейбарс (1223 — 1293) — Мисирде төртюнчю мамлюк Солтан, Бейбарс (аз-Захир Рукън ад-Дин) гитче джашчыкъ болуб, башха тюрккыпчакъ джесир сабийле къатыш сатылгъанды. Аны кесини энчи гвардия сына Мисирни курд Солтаны Салих Наджм ад-Дин (Саладин: 1240-1249) сатыб алады. Бейбарс 1260 дж. Мисирге Солтан болады.

тер урду. Бир уллу хата эте тургъанлайына тутуб, дуня бирден айыб этгенча джунчуду. Аысры абызырагъандан ауазы да тюрленди. Кюпес къатын андан талай джылгъа гитче болса да, джунчугъан эркишини табалагъанча, кел кенгдире:

— Саид? Саид къартды, улан. Мени атамы атасы тенг-лиди ол. Бир аягъы тёрде, бир аягъы кёрдеди Саидни, — деб, Къарчаны бетине джутланыб къарады.

Юсюнден къая таш басханча. аркъачын мугур этиб, эки узун къолун знишге мууал-мууал салындырыб, не дерге билмей босагъада сюелген Къарчаны бетине Саиданы исси тылпыуу урду. Джаш эсин джыйыб, артына силкинди.

— Бери ёт, къындан чыкыгъан къызыл къылыч. Босагъада джумушчула сюеледиле.

Сен а мамлюксе.¹ Кюмюш санлы, кёкню джюзю эки кёзюнг, бетинг толгъан ай. Бери ёт. Нюрюнг кёкню джарытсын, — деб, къолларын джунчуб, не этерге билмей тургъан Къарчагъа узатды дуу джана тургъан джаш тиширыу. Ол джашны ариулугъундан эс ташларгъа джетиб, не этгенин да билмей эди, бир затдан да артына турургъа излемей, не джаны бла да джашны кесине бурургъа излей эди.

¹ М а м л ю к — джесир (араб.) Мисирде аюбид курд солтанла кёбюсюне Шимал Кавказдан тюрк-къыпчакъ, башха тюрк сабийлени сатыб алыб, юретиб, ёсдюрюб, кеслерини энчи гвардияларына аскерчиле, аскер башчыла этиб тургъандыла. Мамлюкледен, сатылыб алынган къуладан чыкыгъан аскер башчыла 1250 джыл Мисирни аюбид курд солтанын къоратыб, мамлюк солтанны саладыла. Мамлюкле Мисир бла Шам бирикген къралда 1517 дж. дери солтанлыкъны тутадыла. Аланы Осман тюркле тайдырадыла, алай а дагъыда 1711 — 1799 дж. мамлюк бийле биягъы Мисирни къолгъа аладыла. 1811 джыл аланы Мухаммат Али (1769 — 1849) хорлайды.

Мамлюкле Мисирде айтылгъан алимле, назмучула, джазыучула, шейхле болуб, Мисирни культурасына, илмусуна да белгили юлюш къошхандыла.

Мисирде джашагъан тюрк назмучуну ат-Тан багъа аль-Джавали эмир назмучу Ала-ад-Динни Юсюнден Дамаскин эмири Ибн Тагъриберди былай джазады: «Ол бек айтылгъан тюрк поэглени бириди. Сейир назму джазыуда аны миллетинде анычагъа джолукъмагъанма, Айдгамурну китабы болмаса.»

Тюрклени, Мамлюклени Мисирни культурасына къошхан юлюшлерини юсюнде айта келиб, ол заманда джашагъан араб алим, джазыучу Ибн аль-Адим аль-Катиб Айдмур аль-Мехъяви, китабы магъанасын черте, былай джазгъанды: «Тюрклени башхаладан терк айырыб танырча сейир кёзлери, кёз къабакълары болгъанын биле эдим. Алай а, аланы сейир назмуларында кюн таякъча рифмалагъа, тамаша китабха тюртюлгенимде, аланы нелери да алапат болгъанына ийнандым, тюшонюм. . . »

(Я всегда думал, тюрки отличаются чарующие глаза и веки. Но вот в их

— Кел, кел, джаным, джюрегиме кир да кьал!— деб, джим-джим джылтырай тургъан шымпылдыкъ таба кёр-гюздю.

— Кечди. Тынчлыгъыгъызыны бузмайым, Саида.

— Булбул чакъгъан бутакъгъа кьоннганлыкъгъа, те-рек ёкюнмейди. Джангыдан джашнайды. Бери ёт. Санга бир-эки борч салыргъа излеиме,— деб, буйрукъ бергенча, бойсундургъан ауаз бла кесгин айтды, Шейда. Манга кьуру джыйырма джыл болады. Тиширымума. Баш иём кьарт, ариу кийингенден сора дуняда башха джашау кёрмейме... Сен эркишисе, мени самаркьау этме. Алтын аудан эсе джашил бутакъ игиди джырлагъан джыбчыкъ-гъа... Мен да, кюпесни тюкенлериндэ бир сыйлы сауут-ларыны бирича, ма былайды турама, хазна излегенлеге ол мени сатмайды. Кёргюзмейди. Мен отоу гинджисиме аны. Кёзю кёргенликге, тиши ышармайды. Кьартды баш иём, кьартды. Ма ол кьум тюзлеча, джансызды. Мен да сансыз-ма... Былай олтур, улан. Саид хурулдаб джукълай болур, тюшюнде байлыгъын санайды, тюнюнде баш кьагъа айла-нады. Кьартды, атамы атасыны атасыча бирди баш иём.

изумительных стихах я нашёл божественные рифмы, прекрасный диван, и уверился, что у них чудесно всё.)

Мамлюкле (Шимал Кавказдан Мисирге сатылыб баргъан тюрк кьыпчакъ кьуула (аланла, болгарла, хазарла, кьыпчакъла) акьылла-ры, ариулукълары, фахмулары, джигитликлери себебли Мисирде айыры-лыб энчи багъалангандыла. Кьралны джууаблы ишлерин кьолларында тута, солтанла, бийле бола, Мисирни культурасына, искусствосуна белги-ли юлюшлерин кьошхандыла. Дунягъа айтылгъан мамлюк алимлени бири Аргъыннга Кюн чыкъгъанны, Кюн батханны асыраучу дегендиле.

Кьыпчакъла Мисирге адебиятда, искусствода уллу джетишимле бер-гендиле.

Мисирни мамлюк солтанлары, сёз ючюн, Бейбарс арабча тылмачсыз болмагъанды, аны ызындан келген Къалаун араб тилни чьртда билме-генди, хаджиб. Алмас да арабча сёлешмегенди, эмир Бештакъ аль-Кипча-ки, билгенлигине, чьртда арабча сёлеширге унамагъанды. Алай дегенли-гибиз, ала кеслерине тюрк культураларыны мийиклиги бла араб культу-рагъа, искусствогъа кёб тюрлю прогрессив тюрлениу этдиргендиле. Мисирге сатылгъан шимал кавказлы тюрклени ариу сыфатлары бла араб литературада, искусствода адамы сыфатына, ариулугъуна, сюегини агъашлыгъына терен эс бёлдюргендиле. Адамны тыш кьарамына тама-ша болгъанларын кёргюзюрге, ариулукъгъа сейирсиниб, аны учунган-ларын кьыпчакъланы кючю бла мисир литературагъа искусствоча синг-диргендиле.

Бюгюн да мисир тиширыула эркишини ариулугъун чертирге излеселе: «Ол джесирге (мамлюкге) ушайды!» — деб хайран боладыла.

Алакёз, акъ шилли, субай санлы, ётгюр, халал кёллю шимал кавказ-лы тюркlege Мисирде аяз (лунный раб) деб багъалатхандыла. Аланы Мисирге италян кюпселе Къара тенгизни джагъасында учуз алыб, юч-тёрт кьатха багъа сатхандыла.

Бери ёт,— деб, мазаллы мыдах къара кёзлерин ачханымда, Къарчаны санлары бирден титиреб, тёббе тюклери ёрге турдула. Талпыу, инджиу сейирсиниу, сукъланыу... Ненча сезимни оту кючлеген эди экен бу тиширыуну эсин, къаллай кюч тирилтген эди аны акъылын ма бу сёзлени эри балам деген улаяны кёзюне къараб айтырча?

О джазыу, сени тахсангы билирге кимни къарыуу джестер? Къойдум. къойдум...

— О Саида, эртденбла келирме,— деб джунчуду Къарча, алданыб, бир палах этеме деб къоркъа.

— Мен сени миширтигеми¹ чакъырама да? Саиданы отоуу — Гяусарны джагъасыча салкъынды. Ёт бери, ёт, тартымма. Мен сени джолдашынгма, къоркъама, тоба аста, эркиши тюлкеме?

— Огъай, мен кетейим,— деб, Къарча эрлай ызына бурулганлайына, Шейда сермеб, сыртында кёлегинден тутду. Кюнде кюйюб онгнган шамеледжи¹ кёлеги шырт деб джыртылыб, Саиданы къолуна тёртгюл быстыр болуб тюшдю.

«О асыл аслан, джалкъасы да ёресине къутас болуб, аркъасына тёгюлюб... Мен тангнга чыкъмай къалайым, сенден улан табмасам»,— деб, Къарчаны кёлегинден юзген джурунун кёкюрегине къыса, тишлерин жыгъырдатды... «Кёрмейсе, сен тамбла Искандер шахарны кёрмейсе. Табарма мен бир сылтау... Қеси барсын гюх башы. Былайым, алайым деб, тешекде ёкюне турмасын да... Бу толган ай а, бу нюр баракъ арбазда дуниямы джарытсын алтын кипарис. О санча, сени ол тыгъырыгъынг мени ингил ёшюнюмден татлы болурму?.. Тохта, мен чилле ау болуб, юсюнге тюшерме, джукъу болуб басарма, тохта, сени»,— деб, терезесинден къарады. Узакъда Бейбарс тийреде тюкенлени чалдышларында мутхуз чыракъла джана эдиле. Кёк аны терслигине джолукъдуругъа излегенча, хайранлы кёрюндю.

«Тохта, мынгылан ашаган къадыр, сен алкъын нюр-джаухар джауурлукъгъа юренмегенсе, тохта... Мен санга къуру ол къарт кюпесни бай юй бийчесиме...

«Манга Солтанла да келир эдиле, чакъырсам, деб тура эдим, темир бугъоу болуб, эки атлатмай къояйым»,— деди, алай а аузуу айтханлыкъгъа, эси анга къаршчы болуб, Къарчаны кёлек джурунун бармакъларына эркелетдире, ёшюнюне къыса, аузуна башха сёзле сала эди.

«Не этейим, не этейим? Муратыма джетмей ёлсем, къабырым джанар. Бюгюнден сора аны кёрмей къалсам,

джюрегим тансыкъдан эки жарылыр, ёлсем, аны кёрюрге термиле, жангыдан тирилим... Не этейим, кимге айттайым?

Ол джарты мухаддас сёзлени чайнай айланган болмаса, бир джумушну ахырына джетдирмейди... Сергутда кюпесге баш къакъдыргъандан ёзге джукъгъа джарамайды аны таурухлары... Кеси да бир джийиргеншлиди, силегейлери чачыла», — деб, Къарчаны кёзуне кёргюздю.

«О, дуу джана турады, Темиркъазакъ, огъай, толгъан ай, кюн кеси... Кел, къачма менден Юркме, джаным. Къачсанг, Юсуфну зийданына¹ атарма. Илешсенг, къызыл джулабда² джуундуурма, сабыр³ тамчы болуб, джюрегинги тамырына тамарма... Кел. Бу жарыкъ дуняда юлюшюнгю ал. Керилиб джаша. Солтан этиб джюрегими тоханасында тутарма. Къара къарауашынг болуб, аякъларынгы джууарма. Кел, сен келлик джолгъа къор болайым, кел. Къанат битдир ол сейир ёшюнюнгде тыпырдай тургъан алтын джюрегинге... Сени кёргенли дуняда джашагъан джыйырма джылым джыйырма мыллыкчы къуш болуб, джюрегими талайдыла, джыйырма уу джылан болуб, къанымы ичедиле, джыйырма джарсыу болуб, мыйымы чучхуйдула, джыйырма. Не этейим, кимге таянайым? Бу къарангы кече мени къара кёрюм болуб, тюрсюз къара тенгизге кёмеди. Сени кюсеб тургъан джюрегимде акъгъан къаным джерге сингиб кетмейди. Дауачы болуб, кёз аллымда турады. Санга термилиб ахсыннганымы исси тылпыуу джер джюзюн кюйдюрюб, джюрегими джандырады.

Алай бла барса, кюерикди бу арбаз, бу юй, бу джер... Мен да учхун болуб, ол къайгъысыз кёкге чыгъарыкъма... Джер да, кёк да джанарыкъдыла... Кёк бла джерни арасында къуру сен къаллыкъса... Мени кюсей, джюз джылны термилликсе... Кел. Тартынма. Мени джюрегимде сен джакъгъан от санга Гяусар суу боллукъду. Кел, кел, алтын Гилман,⁴ джазыу бизни джарсытмаз. Сенсиз къалай джашайым, сенсиз къалай джашнайым?..

Мени джюрек джарамы джазар дарман джокъду дунии

¹. Юсуфну зийданы — дин айтыугъа кёре, къарнашлары, зарланыб, Юсуф файгъамбарны сабий заманында сууу къуругъан терен хуюгъа атыб кетгендиле.

². Джулаб — къызыл гюл суу.

³. Сабыр тамчы — алоэни сууу, сыгъылыб алынган.

⁴. Гилман — Къуран айтханнга кёре, сейир уланла. Джандетде сууабылагъа джумуш этерикдиле (джахил айтыу).

яда. Ахыратдан Букрет¹ кьобуб келсе да, себеб табаллык тюлме. Мени дарманым кьуру сенсе. Мени межгитим сенсе. Кьураным, китабым да — сенсе. Сени мени джюрегиме салгъан, кёзюме тюртген аллах кеси болушсун», — деб, Къарчаны кьутас чачын, кёзюне кёргюзе, кьолу бла хауаны сылаб, ийнакьлады.

Сууукьсураб, санлары титирей башлагъанын сезиб, юсюне акьсамит² аркъалыгъын атыб, анга чырмала, джоббучукь болуб, кенг тюз табджанда буюгъуб, джылады.

«Кююш санлы, кьызыл къанлы... Ой аллах, нек салдынг аны мени эсиме, нек шашдырдынг кесинги бир некаялы кьулунгу, нек эздинг мени?» — деб, кёзю къалкъыугъа бара, танг аласында акьыртын джукьлаб къалды къарт купесни джаш къатыны...

Къарча уа таннга джукьламай чыкъды. Не дерге билмей, барыр джолу, узакь, кьыйын иши бир джанындан, бир джанындан да бу тюрлю зат, кёзю къалкъыугъа бара башласа, илгендириб уята, тамам онгсуз этиб, таннга сылыт болуб чыкъды. Шейда бир кесек джукьлаб чыкъгъан эди, алай а ол да мууал эди. Кесини отоундан къараб, арбазда Къарчаны кёре эди.

Эркишича кийиниб, джумушчу джашчыкь болуб, биргесине кеталсам... ах, манга аллай насыб къайда... Мюлк, ырысхы... Насыбынг болмаса, ала бары да артыкь болуб къаладыла. Кёкде джудуздан сейир не барды? Кесине уа андан файда джокь. Джана-джана джарылады да джукьланады да къалады», — деб ахсынды.

Сагъышларындан кьутулуб, энтда терезеден къарады. Къарча тегерегиинде талай адам бла неле эсе да айтыб сёлеше эди. Аны имбашына джетген сынгар бир адамны кёрмей, Саида терен ахсынды: «Ары бир къара, къадырланы ичинде акь тье кибиб, неси да башхады, башхады...

Ах, кьолума келиб къалгъанында, нечик тыялмадым?.. Сермеб келегин джыртдым», — деб, биягъы джурунну кьойнундан чыгъарыб, бетине кьысды. Джурундан ургъан тер ийис анга гюл джауну ийисинден ариу кёрюндю.

«Ах, Фараскьурда³ джол тешеучю да болгъа эдим да,

¹ Букрат — Коса айрымканда джашагъан белгили урум врач Гиппократ (460 — 365 дж. б. э. д.)

² Акьсамит — чилле къатапа, памбархат.

³ Фараскьур — Тёбен Мисирде джарлыла, сатылыб алынган кьулла джашагъан эл.

джазыуум аны бла бир болгъа эди. Ол аллах, мени алай сюе эсенг, бу алтын къалагъа джесир этмей, ол джер юйлени биринде ол аяз бла джашарча этсенг а... Ах, анга Солтан къатын да алданырыкъды... Акъ туюе, аслан бала»,— деб ахсына, эсине нени эсе да тюшюрдю.

«Хы, Мансур, Мансурду манга болушаллыкъ. Къурманынг болайым, къурманынг болайым, эсими саулай алыб къоймагъан аллахым. Былай, болур болду деб, батыб теб-регенлейинге, бармагъынга Сюлеменни джюзюгюн салыб къояды. Инша аллах, муратымдан бир юзюгюне джетерме, ол аджемни² араб улан этерме»,— деб, эрлай къарауашын чакъырды.

— Эй, Зейнаб! Бери джет, бери джет, джаным.

— Эшик ачылыб, босагъа юсюнде къара шилли джумушчусу сюелиб, Саиданы бетине битди.

— Не дейсе, Саида?

— Зейнаб, сен ол аязны къарнашы аджемни таныймыса?

— Аджемни?

— Хо, ма ол алакёз аязны къарнашын?

— Огъай, танымайма, Саидам,— деб, сокъуранды джумушчу къыз,— сорайым, билейим, Саидам.

— Огъай, соруб айланма. Билесе. Ма ол, аты да не эди? Хы-ы... Табдым, Мансурду аны аты!— деб, сабийча къууанды купес къатын,— Мансурду. Нечик танымайса?

— Ол аджем тюлдю, Саидам, ол арабды, арабды.

— Кертими айтаса?

— Хо,— деб, таукелленди джумушчу къыз.

— Да сора ол алакёз Къарча аяз некди да? Ол да араб болурму? Арабды, араб!— деди иесине джалына.

— Огъай, ол аязды. аланма дейди. Аяз десенг, чарлагъан этеди, ол гилманды, гилман,— деди, кеси-кеси бла сёлешгенча.

Сен аны къайдан билесе?

— Аш юйге келиб, хаман сют ичеди. Джарыкъ кёллю-

¹ Сюлемен патчахны (файгъамбарны) джюзюгю — юсюнде Аллахны джашыртын аты джазылгъан алты мюйюшлю мухур. Инджилде айтугъа кёре, аны кючу бла Сюлемен дуняда джаны болгъанны барысыны да тилин ангылагъанды, аланы джазыууларына велик этгенди.

² Аджем — джахил, тилсиз. Бурунгу арабла кеслеринден башха миллетлеге алай айтхандыла.

дю. Джюрегим джанады, бир акъ затыгъыз джокъмуду деб тилейди, хаман эчки сют излейди.

— Сууукъ шербет бериб ичирсенг а насыбсызгъа.

— Шербетни ол аузуна да салмайды. Мырды суу дейди. Акъ зат излейди хаман. Былайым кюйюб барады деб, къол аязы ёшюнюн сылай, чырт аджемге ушамайды,— деб чертди джумушчу къыз.

Шейда Зейнабха, сукъланыб, тынгылады.

«О Туран-шах, Тогъузунчу Людовикни джесирлеген Туран-шах, мени нек джесирлемединг? Къарауашынг болайым, ол сен ичген акъ сют мен болайым, къум тюзде кюнню джабхан акъ булут болайым, тюбюнде чабхан атынг, къолунгда къындан чыкълан алтын къылычынг болайым, къурманынг болайым...»,— деб, булджугъанына джумушчусундан тартына, эрлай эсин джыйыб:

— Зейнаб, Мансурну бери чакъыр. Терк бол! Кишиге эслетме. Чаб!

Джумушчу къыз, хойнухча, тегерек айланыб, эрлай чыгълыб кетди...

* * *

Адурхай сабийлени бир джерге джыйыб, джарты ай маталлы тизиб, аллына сюеди. Лайпанны къойнуна, жангы джюрюб башлагълан Доланы. Кесиникилени сол джанына эгиз къарнашы Будуйанныкъылыны чекдюрдю. Байрымукъ бла Теке келиб, ата къарнашлары кегюзген джерге, дыфсыз болуб, олтурдула. Ортада бош орунга, онг джаны бла, Наурузнукъулыны олтуртду. Аджи бла Байрамкъулану. Келиб, къалгъланлача, ала да дыфсыз чекдюле.

— Арлакългъа къысылыгълыз. Алайда орунга олтура турмагълыз. Ол Къарчаны юйдегисини орнуду.

— Къарчаны алкъын юйдегиси джокъду,— деди Къуджа,— атасына джити къарай.

— Санга ким сёз бергенди? Ауузунг джаб!— деб къыджырады Батча, Къуджаны чыначыгълы бла тюрте.

— Боллукъду,— деб, эки къолу бла бош орунну джакъланлачача, кегюздю Адурхай. Эсигизде тутугълуз: дерсге олтурсагълыз, къуру да ма былай олтура туругълуз. Уллу гитчени джокълан. Ангыладыгълызмы? Ашха олтурсагълыз а — тамада олтургълан джерде кичи аш ашагъландаи уллу айыб джокъду бизде. Алай а, мени энчи орнум бар, къарным токъ деб, кесинден гитчелени къайгъларын этмей

олтургъан тамада харам къарнашды. Харам къарнашдан..— деб сѣзюн бошагъынчы:

— Халал тенг ашхыды!— деди биягъы Къуджа.

— Ай джетишим! Къайры ашыгъаса?— деди Адурхай, суююмлю ышара,— джаягъа тартылгъан садакъча, хазыр болуб тураса. Тамада кичиси къайда болгъанын, ол не эте айланнганын билиб, терсин тюзетиб, тюзюн огъураб турургъа керекди.

Энди дерсге кѣчдюк. Сѣз къабчыкъ энди сѣлеш,— деб Къуджагъа къарады Адурхай.

— Къангыракъ, къумалакъ, кепене, келепен, кешене,— деб, Адурхай джукъ соргъунчу, къуруда къатышдырыб айтычу сѣзлеринден башлады Къуджа.

— Тохта-тохта! Бир сѣзню айт да, магъанасын ангылат. Эсгердингми?

— Хо Башлайма. Кепене, неме, тохта...

— Немесиз!

— Хо, немесиз.

— Артыкъ сѣз арыкъ сѣздю. Артыкъ сѣз бла заманынгы джойма. Башла.

— Кепене — аурууду, неме.

— Огъай, кепене — тепсеудю. Биз барыбыз да чыгъыб тепсеучю тепсеу,— деди Теке, бети къызара.

— Хо-хо. Энди билдим! Кепене тепсеу, келепен ауруу, кешене — ёлюкню юю,— деб къудюрдю Къуджа. Къангыракъ — тюз, сабан тюз, къумалакъ — дарман ханс, джерде шылаб ёседи, джассы чапракъларыны кюннге къарагъан джаны, бети, къарауз джашил, чюйреси уа — тюе балачыкъны хамхотчугъуча — къалын кюмюш тюкчюкле, гымыш.

— Аперим. Къумалакъны айырмагъа билесе. Даурбаз бла даурдакъ а?

— Даурбаз — аскерчини къолунда эки къолу бла ургъан тѣгерек къобуз, ма былай,— деб эки тобугъуна уруб, ауузу бла дюнг-дюю, дюнг-дю-дю!— деб кѣргюзе, барын да къудюрдю.

Даурдакъ а — тюе кибик бир къанатлы, алай а ол уча билмейди. Учалмаса да учхан къушдан алгъа джетеди.

— Чарсха баргъан атча де да къой. Аперим. Олтур. Энди ол кесин тыялмагъан Теке къайдады? Чѣмюч — чѣгюч.

— Хы, чѣмюч бла чагъыр ичедиле, чѣгюч бла чюйню башын тюедиле,— деб, тюзлюгюне база, бюсюреусюз айтыб сирелди Теке.

— Алайды. Аперим. Къобузланы тизиб атчы:

— Къулач къобуз,¹ сыбызгы,² уууч³ къобуз, гыбыт къобуз, къл къобуз, саз, сырына,⁴ зырна⁵, харс, даур-баз...

— Олтур. Эзеу — азау чагъыр-чагъар, джелке-джелкен, кюндю-кюндеш. Джанкѳз, сен айт.

Узун къара кирпичлерин ѳрге кѳлтюрюб, ала кѳзлерин шош этиб, назик субай джашчыкъ эрлай:

— Эзеу деб, кѳб адам бирден чабханнга айталла, азау а — тиш, азау тиш. Джелке — адамны башыны арт джаны, джелкен — къайыкъны, кемени къанатлары. Чагъырны ичген этедиле, чагъар деб къулгъа айтадыла, сатыб алыннган адамгъа, терек чагъар да дейдиле, бачха чагъар, баш къусар...

Кюндюш — ханс, ѳсюмдю, кюндеш а — адамды, бир кишини эки къатыны болса, кюндешле дейдиле,— деб, бетчиги къызарыб, биягъы узун къалын кирпичлерин энишге этиб, джунчуду.

— Аперим. Батча, санга айтама. Джулдузланы санаб берчи. Кѳкде ненча джулдуз барды? Сен билген.

Батча, бети къыб-къызыл болуб, джунчуду.

— Мен айтайым. Мен билеме! — деди биягъы Къуджа.

— Огъай, сен кесинги джюрюте билмейсе.

— Темиркъазакъ — батмаучу джулдуз. Джер бла кѳню бир-биринден тайдырмай тургъан темир къазыкъ. Сюрюучу джулдуз. Ингирде чинг алгъа чыгъады. Ол чыкъгынчы малны баугъа джыяргъа болмайды.

— Аперим, аперим. Айт-айт.

— Илкер. Къыш ингирде чыгъыб, танг ата барады, джай а кечени ауурлугъу озса, чыгъады.

Боюнхала — юцен-юцен тогъуз джулдуз болуб, кѳню арасында кѳрюнедиле.

Эшеккъыргъан — кечени арасында танг Чолпандан алгъа чыкъан жарыкъ джулдуз. Чолпаннга ушайды.

Чолпанны — Къуджа да биледи,— деб къудюрдю.

— Хы, сен билгенни ким биледи,— тюеден тюшюб эшекге минеди,— деб чарлады Къуджа.

¹. Къулач къобуз — арфа.

². Сыбызгы, сыбызгыны талай тюрюсю барды: балдыргъандан, агъачдан, шокъ быргъыдан. . .

³. Уууч къобуз — сюрюучюле къош ууучларын ауузларына салыб сокъгъандыла.

⁴. Сырына — быргы къобузну бир тюрюсю.

⁵. Зырна — тишыру согъуучу къобуз.

— Тыныгъыз, тыныгъыз. Накъырдагъа адам кюлюб къояды. Артда уа, ойлашыб, кесине джетген затны эслесе, аны тюзетирге кюрешеди.

Адам, кюле-кюле, джаш болур, чарлаб турса, таш болур дейдиле.

Юч къочхар. Джетегейли.

— Джетегейлини мен айтайым!— деб ёрге силкинди Теке.

— Айт, алай а эндиден сора сархынгы учун чайнасанг, ёмюрде санга джукъ сорлукъ тюлме, мазаллы киши.

Джашчыкъ, къыб-къызыл къызара, ауузун дженг учу бла сюртюб, чайналгъан сарх учун энишге ийди.

— Джетегейли джети айланмай, сюрюучюге танг атмаз!— деб, Адурхайны бетине битди Теке.

— Аперим, аперим. Джетегейли — джети джулдуз. Адам джатар заманда чыкъса, мал кырдыкдан тояды. Танг атаргъа кёкню шымал этегинде джанады ол.

Энди бир соруугъа къарайыкъ да, андан сора солурбуз.

Байрамкъул! Бал хансланы атларын айтыб сирелчи. Сенден сора аланы киши биле болмаз дейме.

— Билебиз, билебиз!— деб дауур этдиле сабийле.

— Аты аман алгъа чабар, азыгъы аз алгъа къабар. Шум болдукъ, ауузубузда киритле, хап-хуп этген калак итле.

— Марал чёб-башы — эм сыйлы, ариу ийисли балны бу ханс береди. Кёк андыз, мант, балдыргъан, къумалакъ, тал юрге, наныкъ, джилек, тюрлю-тюрлю гокга хансла, неме...

— Чёртлеуюк чапыракълада уа?— деди Къуджа, кёзлерин джандыра.

— Къуртну башы телче деб, къайгъы хаман сенден чыгъыб нек турады. Тилинги учун къаб да бир такъыйкъаны ичинде чыдасанг, не боллукъду?— деб, айыб этиб, башын булгъайды атасы. Къуджа, уялыб, джерге къарады.

— Энди бир кесек ойнагъыз, санларыгъызны ийлеб: урушмай-туюшмей, киминг чабсын, киминг джыгъышсын, киминг къол таш атсын. Ууакъла уа, Батча, сен алгъа башчы бол, бары бирден джангызгъа барсынла. Эй дегенлейиме, ызыгъызгъа джыйылырсыз. Бар. Сиз а, къайда, Теке, бычакъларыгъыз хазырмыды? Быкъыны тюбюне ариу тегенени ким салгъанды. Ол ичине. Этни терисине. Тохта, ма ол зугул тегенеге ичин, ма муну уа, бу багъыр шойду да? Багъыр тартарыкъды. Къошун табакъгъа

ичин алырсыз. Терк болугъуз. Сагъыш этмей, бир затха узала турмагъыз.

Сабийле олсагъатлай сиз этгенни эниклеб башларыкъдыла. Тез болугъуз!— деб, арлакъда къошун къумгъандан къуюб, къолларын джууду Адурхай. Абадан сабийле — Лайпан бла Байрымукъ, къараб-къарагъынчы ёрге терекни тубюнде тагъылыб тургъан мазаллы къошбаш къара зырна эркечни алыб келди. Лайпан аны аллына къошун чара бла сууну салды. Эчки ийсгерге да унамады.

— Тохта, сабийле бир кесек керилсинле. Санларын ийлеме къой. Салкъын кюндю. Сылыт боллукъ тюлдюле,— деб, мазаллы сары ташха олтурду Адурхай. Сагъышлы болуб, тубюнде Мисирге къарады. Андан исси тылпыу ургъанча болду.

«Мисирни узунлугъу бир айды, кенглиги он кюн. Эртден салкъында ичинде айлансанг, акъ джаухарды, сары накъутду, джашил джумрутду. Ингир салкъында чыкъсанг а, джулдузду джабыу, ала кюйюз... Кюн къууургъан заманда айлансанг а, къалайды? Арауун. Эмен мыдыхда къызгъан арауун: джер да арауун, кёк да арауун. Сен а — аны юсюнде къабырчакъланган къатлама... Хе-ей, ол жарлы сабий бош термилмейди бу учхун тамакъдан ычхынургъа... Айхай, биз барыр джол къайда, бизни элтир керуан къайда, биз сыйыныр кеме къайда? Хайт деб эс джыйыб, сыртыбызгъа тюк чыгъыб, кесибиз бир эл болуб барабыз. Ол а энтда юйленмегенди, Будуянны Текеси, хайт десе, бюгюн къатын алыб келликди, ол а къысыр болуб турады, юй-кюн болса, эки башха затха эси кетмез эди. Уясы болмаса уа, не этерикди, джел да аны сюрлюкдю, джангур да аны джибитирикди...

1390-чу джыл джазала тургъан эди... Энтда не болады, не къалады. Э-эй, къолумдан ычхындыргъанымы аман эддим. Сыбдырылыб чыгъыб кетди. Тьялмадым... Тейриге аманат болсун. Бир юйленсе, баласы болса, илешиб бир тюнгюлюр эсе уа... Юйдегиле да бир затха джарамайдыла.. Энди ол ма бусагъатда, кюн кюйдюре, къалайда болур. А-ай жарлы сен, кеси-кесинги отха тюртюб тураса: не къоркъа, не юрке билмейсе... Аджалны тамагъына тюшюб, тишлери этинге киргенден сора джангыдан тирилген эдинг. Мыллыгынгы ат да джанынг джашарыкъ джары къачсанг а... Огъай, барыб джаханим тыбырны отуна башынгы саласа, адам джангы джашагъан джерде турургъа керекди. Не хатабыз барды? Не да Мисирни ичинде болады, бизге уа киши да илинмейди. Ох деб турабыз, джурту-

буздан не башхасы барды? Мал кыйыры не десенг да, айтханларын этебиз, кёзлерине тюрткюлмейбиз. Бизге оноу этерикле къатыбызда тюл, мал керек болса, сой деселе, соябыз, сау деселе, сауабыз, бал тутхан бармагъын джалар, бизге да аягъы-туягъы тюшеди. Атабызны арбазындача, тынч турабыз. Бюгюн андан уллу къууанч бизге къайда? Ол а дуу гара дейди да, сырты кичиген бий эшигине дегенлей, кесине ёчюкдюреди... Сарубекни аллына сюелмесенг, ол сени джутаим деб излерик тюлдю, ма мен деб, кёзюне-къашына узалыб турсанг а, аны азыгъы боллугъунга не сёз?»— деб, сагъышлары джумушакъ Адурхайны эсин кючлеб тургъанлайына:

— Аття!— сабийле оюнларындан эрикдиле. Чакъырайыммы?— деб, Лайпан атасын илгендирди.

— Чакъыр, чакъыр,— деб ёрге къобду Адурхай.

— Эй! Аття чакъырады. Келигиз!— деб кычырды Лайпан. Сабийле, бири-бирин къууа, терен солуй, эрлай джыйылдыла. Эркечни башындан тутуб, мазаллы союм кенча ташха тартдыла. Ол алайда анга этерлерин билгенга, макъырыб, кёзлерин огъурсуз джылтырата, аякъ тиреб, алгъа атларгъа унамады. Адурхай, аны артындан тюртюб, аллына тебджилдетди. Къара бурма тюклери джерге сюйреле, эркеч союм ташха чыкъды.

Адурхай аны башын кюн чыкъгъан таба айландырыб, ичинден:

«Джерни, кёкню да иеси сыйлы Тейри, бу хайыуанны анам табхан гитче къарнашым Къарчаны джолу тюзелир ючюн, санга багъышлаб, сояма. Чырмаусуз эт, сау-эсен ызына къайтар, биз болгъан джерге юйгсюндюр, джюрегин талаб тургъан инджиюн унутдур. Арабызда юй-кюн болуб джашарча эт, о Тейри»,— деб эркечни башын сылаб, кёкге, кюн чыкъгъаннга, джалыныб, тилекчи болуб, къарады. Текеге кёзю-башы бла бойнун тарт деб кёргюзе, ичинден дагъыда неле эсе да айта, кёзлерине ургъан джыламукъланы кюлуну сырты бла сюртдю.

Джашчыкъла джетиб, эрлай текени къабыргъасындан ташха салдыла. Юч аягъын къаты байлаб, кюллары бла да тутуб, хайыуанны юсюне басындыла.

— Арлакъгъа туругъуз! Къаргъа соймай шойбуз да. Къан чартламаз джерге туругъуз,— деб, Байрымукъ сабийлеге гурушха этди. Адурхай, текени сол мюйюзюнден аягъы бла баса, Байрымукъгъа сёлешме деб, билдирди.

Теке эрлай эркечни бойнун тартыб, арт бутларын ёрге джырыб, ёшюню бла терисин эки джарыб, сол бутун

сойгъандан сора, кѣлтюрюб барыб, мазаллы эркечни быкыгъа тагъыб, къанын тегенеге саркъытыб, джумдурукълары бла союб башлады.

— Тюени соймай эсегиз, барынг да къадалмагъыз. Бирингден озар иш джокъду сора,— деб, Текеден къалгъанлары бир джанына этди Адурхай.

Ол, къараб-къарагъынчы, эркечни юсюнден терисин сыдырыб алды. Ичин чыгъарыб, ариу тѣгерек къошун чарагъа салды. Лайпан аны бир джанына элтиб, къарын джауун бери сыдырыб, чегилерин сайлаб, элтиб къарнын къотарыб, джуууб башха багъанагъа тагъыб, ингичге тепси бычакъчыкъ бла джаулу чегилерин ариулаб башлады.

— Аджи! Арлакъда, ма ол от орунда башын-аягъын юйютюгюз. Терк болугъуз. Ол санлагъынчы, сен да сохтасын-джермесин тындыр, асыры рахат узаласа,— деди Лайпаннга Адурхай,— къолунгда ишинг бар эсе, терк къымылда да эрлай къутул»,— деди, Лайпан кесича неге да рахат узалгъанын онгсунмай.

— Бусагъат!— деб, ол гузаба-гузаба узалды. Теке эркечни санлаб, эрлай омурауларын уруб, санларын юлюшле этиб, терини юсюне энчи-энчи, дженг учу бла мангълайын сюртюб, Адурхайгъа къарады.

— Болдунгму? Аперим. Сен ма ол деген бир адам болукъса, аперим!

— Аджи! Башын бери джетдир!

Ма, башны да тыйыншлысын эт,— деб, исси мюйюзлеринден тутуб, Текеге узатды Адурхай, бу иште аны сынаб кѣргенча.

Ол аны алгъы бурун мюйюзлерин бутаб, джаякъларын айырыб, эки джарды.

— Сохтасы,— джѣрмеси да битди да? Энди бери тынгылагъыз. Бюгюнден ары хар биринг ма былайда кѣргенин билирге керекди, керек болса, эрлай этиб сирелирча.

Бери эс бѣлюгюз. Малны эки буту, эки джабхагъы, эки къабыргъасы, омураулары, башы, аягъы, ичи. Бутдан тѣрт юлюш этедиле, бизнича, аланча:

Ашыкъ илик, орта илик джансюекден да эки юлюш. Тѣрт болдуму? Тиширыу болгъан джерде эркишиге бутдан юлюш бермейле. Бутну неси да сыйлы юлюшге саналады. Ангыладыгъызмы?

Джабхакъ. Джауорун — тамадагъа эм сыйлы юлюшдю. Андан сора къысха илик, базукъ. Базукъну юлюшге салмайдыла, не шапа, не юйлюлени бири ашайды аны.

Къабыргъаны юч юлюшю. Ма. экишер негиден къа-

быргъа башы — эркиши юлюшледиле, къалгъаны юлюшге саналмайды.

Омураула: Къулсүймез омурауну эки джанында омураула — шеше омураула. Тууарда, атда, туюеде ала бир юч-тёрт да боладыла, шеше омураула. Ала да сыйлы юлюшледиле.

Баш джартыны, онг джанын, юлюшню юсюне къошакъ этиб, экинчи тамадагъа береди. Ол аны кеси ашамайды. Юлешиб чачады. Сол къолаязына, мыйысын туюне буруб салады. Онг къолу бла къулагъын кесиб, шапагъа, не-да башха джаш адамгъа, тепси юсюнде болгъанланы бирине береди. Онг къолуну аязы бла, сол къолун да онгуну туюне салыб, сыйлаб, бюсюреу этиб алады джаш адам къулакъны. Андан башны терисин союб, алайдагъылагъа бирер тилкемни узатады, джаш адамлагъа. Андан баш-джартыны эки сындырыб, бурун джанын онг джанында олтургъаннга береди, кёзюн алыб сол джанындагъына береди, кесинден сора тамадагъа. Мыйысы бла джелкесин кесине къояды.

Ангыладыгъызмы? — деб юйюген баш джартыны бир джанына салды.

Сохта, джерме уа — бирге келеди. Аланы юлешиб ашайдыла. Тамада юлешеди. Сохталада джыбчыкъкёз, къарын сохтаны къонакъны аллына салмайдыла. Джёрмеле бирчадыла, — деб, юлюшлени мазаллы къазан бла юч ташны арасында джана тургъан отха асты, къызыл тини къысха, — деб, ёрге къобду...

* * *

«Тиширыу эркишини къанатыды деб нек айтхандыла? Тиширыу...», — деб сагъыш эте, джол устаны ызындан, атыны джюгенин бошлаб, рахат баргъан Къарча, джаш купес къатынны ариу тюрсюнюн кёзюне кёргюздю. Эндиге дери джюрегин талаб, къанын-джанын да кесине буруб тургъан мураты анга дуняда эркиши-тиширыу деб, акъылына джукъ келтиртмей эди. Ол такъыйкъа уа, ол Шейда сыртындан шырт деб келегин джыртыб алгъан такъыйкъа, аны «тохта, кетме!» — деб джалыннганы джюрегине туйрелиб, не эсинден, не кёзюнден кетерге унамай эди. Амалсыз болуб, не этерге билмей, джол устаны бетине къарады. «Къартды. Къум тюзледе ётдюргенди ёмюрюн... Огъай-огъай, аны тиширыудан не хапары барды? Кеси да къум болуб бошагъанды... Ай, къалай сейирди дуния деген: ти-

ширыу деб ол алапат затны эркишиге азабха джаратмай, зауукъгъа джаратса, не бола эди?

Тиширыу, кюн тийгенча, суу шоркъулдагъанча, хар адамгъа да бирча болса уа... Огъай, огъай! Неле дейме? Джюрек, кёзюнг, тилинг энчи болгъанча, тиширыу да энчи болургъа керекди... Тиширыу, тиширыу... Тиширыу эркишини тейрисиди. Антыды... Огъай, Тиширыу...

Тиширыу... Шайтан-джек болурму? Ол зат манга тюшюмде кёрюнген болурму эди? Алджатыргъа деб, тейри, Огъай, ол Шейда Саида эди. Мени, джырчыларын ийиб кеси чакъыртхан эди... Тюш да тюл эди. Кёзбау да тюл эди. Тиширыу сермеб, сыртым бла узалыб, ёшюнюмден бир тыпырдай тургъан затны алгъан эди. Дуу джана тургъан бир сескекли затны... Тынчлыгъымы алгъан болур эди. Тиширыу, сейир кёзбау, оюнчакъ тюш... Бу къадар адамны ичинде тиширыу не болгъанын ангыларча бир инсан табылмазмы? Ма бу къум тюзлени джырыб, ары барыб, бери къайтыб тургъандан сора джукъ сезмей джашай болурламы бу адамла? Огъесе аланы ичинде да менича ёшюнлери тоналгъанла болурламы?.. Къайсына сорайым? Кюн да тауусулургъа унамайды, буз да бар, ол да созул... Ауузланыргъа тохтасакъ, аллай адам кеси табылыб къалыр эсе уа»,— деб джюрегин басаргъа кюреше, джол устаны алгъа ийиб, кериуанны озмагъа къойду.

Алай а кече арасындан бери келгенликлерине джол къоратылмагъанча кёрюндю.

«Бюгюн не эсе да мууал атлайбыз. Ал кюнледе тири эдик... Джюз туюе, джетмиш адам, къум тюз а — тенгизтерк, джаханим от, къуууруб тургъан болмаса, ургъуй къанаты къакъгъан чакълы бир джелчик да урсанг а... Дунияны къум кючлеб, ахырат азабны дуняда чекдириб турады»,— деб, кериуанны аллына джибериб, ызындан къарады. Амалсыз хайыуанла, юслерин ауур джюк басыб, джана тургъан къум тюзню, къайры баргъанларын да билмей, бара эдиле. Адамла, башдан аякъ къалын къумачха чырмалыб, этлерин хатерсиз кюн таякъладан, чыгъана къум джелден джашырыб бара эдиле.

Кериуанны алгъа ётме къоюб, ызындан къараб, ахсынды Къарча. Мутхуз кёк. Кёкде бир джан да джюкъ, булут да джюкъ. Къызгъан арауунча, ахсылдымды. Кюн да, баурун бу къум тюзге салыб къойгъанча, хатерсизди. Джер, къум тюз, къобу-къобу болуб, джел ургъаны сайын ёрге кёлтюрюле да адамны бетин соя тургъан къум чыгъанады.

Учу-кыйыры джокъду бу джансыз, бу хатерсиз къаратон къум тюзю, азаб майданны...

«Дунияда бу джерни уатыр, бир тамчы сууну былайгъа тамызыб, бир ёсюм тууарча кюч табылырмы? Эшта-эшта... Мисирге кьой, сау дунягъа айтылгъан къаргъыш былайгъа джетген болур... Хай-хай-хай, джуртум деб бу джерни эм алгъа ким сайлагъан болур эди экен? Джаханым, джаханим», — деб, бетине ургъан исси кюн таякъдан кёзлерин джаба аллына тири атланды. Тюбюнде къаратору араб джоргъа иесини умутун сезгенча, дженгил къымыллаб, аллында баргъанлагъа эришгенча, тюелени артда къол, джол устагъа джууукълашды.

— Саид, биринчи кере кериуан башчы болуб джолгъа чыкыгъан адам джол устагъа тамам кёлю бла таяныргъа керекди, тилейме, джолда кёзбаулагъа алданыб, кёб кыйынлыкъгъа джолугъургъа боллукъду. Хайран кёзбау сынамлы, джол усталаны да алдайды. Джолоучу керти болгъан затны кёрмейди, кюсеген затын кёреди. Джолоучулукъда кёзюнгден эсе, эсинге бек ышаныргъа керексе, — деб, эшитмегенем деме дегенча, сёзюк бошады джол уста.

Къарча, башын кёлтюрюб, узакъгъа къарады. Андан, джаханим джерни этегинден, юсю бирден от джана, эки къолун Къарчагъа узатыб, болушлукъ тилей, Шейда чабыб келгенча кёрюндю. Ол къум тюзю кёзбауу тюл эди. Къозгъалгъан джюрекни инджиую дыгаласы эди. Алай а, эсинде болгъанын кёзю кёрген джаш, амалсыздан, биле тургъанлайына да, болушайым дегенча, аллына силкинди. Джол уста, арыб этеди, гёбёл джаш, къум тюзледе бир-эки кюйсе, чыныгыр деб, къайгырмады. Алай а, Къарча, атына къамчисин джетдириб, алгъа чыгыб, кериуандан айырылыб, кесин да унутуб, бир джанына кетиб баргъанын кёргенинде, сейирсинди. Ол баргъан таба къараб, джукъ эслемей:

— Анда кёзбау джокъду. Къайры терсине джортуб барады? Бизге бу джанынады джол, — деб къатында сынамы, басымы да болгъан Яхиягъа бурулду.

— Джашлыкъ. Къум тюз ат майданды деб турады. Барма кьой, Бурнун урса, къайтырыкыды.

— Къайдам, аллах билсин, кёзюне бир зат кёрюнюбмю барады. Узайтмайыкъ. Эй, джашла, экигиз туракылай, ызындан чабыгыз. Къайытмаса, джетиб, кюч бла алыб келигиз, узайтмагыз. Несин да билмей кетиб баргъаннга ушайды. Быллай джолгъа биринчи кере чыкыгъанды. Терк

болугъуз, — деб, эки буруб атлы джашны Къарчаны ызындан чабдырды.

— Хей дуня, кюпес мыйысын ашаб айланады. Ол сабийинден бери несин да унутханды. Быллай эсебсиз адамы кериуан башчы этиб, мюлкюн къалай ышанады? — деб сейирсинди Яхия. Джол уста эси Къарчаны ызындан болуб, аны айтханына эсин бёлмеди.

Къарча уа, тюз аллында къызыл ёртен джурунла этеклеринден тартыб, аяусуз тил учлары бла санларын джалай, джаханим къучагына джыяргъа умут этген Шейданы азатларгъа чабыб бара эди. Ол, эки къолун анга узатыб, аллына атлагъаны сайын аякълары тая, кирпичкери юйюб, чачлары кёсеуле болуб:

— Къарча-а! Къарча-а! — деб къычыра эди, — Болуш, бу джаханим джыланладан башымы бир къутхар деб джалына эди...

Джашла ызындан джетерге, Къарчаны аты онгсуз болуб, ауузундан кёмюклери келе, къумгъа батхан аякълары кючден-бутдан ызына чыгъара, джыгъылыргъа джетиб, онгсуз болгъан эди.

— Саид! Кериуан башчы! Аджашыб, терсине кетиб барасыз, тохтагъыз! — деб, имбашына узалгъан джашны бетине къарагъанлайына, эсин джыйгъан Къарча, кёз аллындан джана тургъан Шейданы тас этди. «Тоба-тоба, кёзбауму эди?» — деб джунчуду. Тёгерегине сескекли къараб, аджашыргъа тебрегенин ангылаб, джашла да кёзбау болуб сюеле болурламы деб, сескекленди, Кёзлерин къаты къысыб ачды. Қысса, биягъынлай, Шейданы кёре эди, тауушун эшите эди, ачса уа, быстырлагъа чырмалыб, бетлеринде къуру кёзлери джылтырагъан эки атлы. Қъайсыды кёзбау, къайсыды хакъ? Ангылаялмайды.

«Джолоучулукъда кёзюнг кёргеннге ийнанма дейдиле. Қъайсына ийнанаим? Қъайсыды меники? Бу эки мутхуз кёлекгеми, ол джана тургъан онгсуз тиширымуму?» — деб, биягъынлай кёзлерин къысыды. Шейда узакъгъа кетди. Кесин тюл, азгъын ауанасын алас-булас кёрдю, тауушун а энди эшиталмады, кёзлерин ачыб къарады, атлыла къатында. Эсин джыйыб, джюрегин кесине бойсунурду.

— Сиз мени ызымданмы келдигиз? Мен кесим да къайтырыкъ эдим, — деди Къарча мыдах ауаз бла, сылыт болгъан атын ызына бура...

— Джашланы бири, юч сабийни атасы, Къарчаны ауазындагъ болумун ангылаб, кесини юсюнден хапар айтыргъа изледи.

— О Қъарча, къум тюз шайтанды. Кериуанны аягъындан тайсанг, шашыб кетериксе. Мен сабий эдим. Тюе сюрюочю этиб, мени атам къатыш кериуан бла ийдиле. Қъайры къарасам да, сууну кёре эдим. Шашаргъа джетиб, тюени юсюнден чынгаб тюшсем а, отда джана тургъан исси къум, мыдых. Джолоучулукъда кёзюнг эсингде болгъан затны кёрюб турады, ачсанг да, къыссанг да, бир затны кёресе, тюшюнг-тюнюнг да — излеген затынг болуб къалады. Кериуанны къатындан таймагъыз. Қъум тюнюю ёлчеси болмагъанлыгъына, адамны тас этиб къояса, былай къараб тургъанлайынга джутуб къояды. Аллах сакъласын,— деб, ариу айтыргъа кюрешди киши...

Джашла Қъарчаны алыб келирге, кериуан тохтаб, тюелени джюклерин алыб, тегерек тизиб, араларында от джагъыб, олтура эдиле.

«Ма бу къадар адамны джолда джазыуун манга ышаныб ийгенди кюпес. Мен а, мен къалай джашлыкъ этдим... Джауум да кесим деген адамгъа ышансын»,— деб, келиб, тартына-тартына джол устаны къатына олтурду Қъарча.

Бир кесекни, аман къылык этгенин ангылагъан сабийча, джукъ айталмай турду. Анга къараб къалгъанла да тартынганларын сезиб:

— Саид, бизде кёб джашагъандан кёб кёрген кёб биледи дейдиле. Кёб затны кёргенсиз, бир хапар айтсагъыз а,— деди.

Алайсыз да бир тюшююр зат айтайым деб тургъан джол уста, кесине джалындырмады:

— Мен джетген джаш заманымда кериуан бла биринчи кере джолгъа чыкъгъанымда, кёзбауну къалгъанладан алгъа кёрген эдим. Ол джукъланыб, дуния аны унутхандач сора да кёрюб турдум. Сора, джандетли болсун Абу Ахмад, джол уста ол эди, мени атымы сыйырыб, джюк элтген тюелени бирини юсюне сабийни къондургъанча къондурду.

— Джукъла, иблисни юзюгю!— деб, тамам кёлю бла къыджырады.

— Нек айтаса алай, мен хакъ муслиманма?— деб даулагъанымда, ол манга:

— Сен кёргенни мен да кёреме. Мен билгенни уа сен билмейсе,— деб джаныма андан да бек тийди.

— Анангдан туугъанлы джолда айланаса, аллындан артына дери бир китабны окъуб чыкъмагъанса. Мен а талай джылны, ёрге къобмай окъугъанма,— деб, махтандым,— алай акъыллы эсенг, мен бир зат этейим, сен аны

билчи деб къыздым. Эрлай къагъытха бир зат джазыб, атымы джауурлугъуну тьюбие сукъдум. Хы, энди уа, къара киши, мен сени аллай бедишлик этерме, экинчи кере, купес джалгъа тутхан къой, сокъур садакъачы алай бошуна да этмез джол уста. Кёрейик деб чёгеме.

Ол секириб туруб, къанга бла топракъны алыб, кюнню мийклигин ёлчелеб, джулдузланы тургъан болумларын эсгериб, джерде гороскоп этиб, андан джулдузланы Зодияк белгиге кёре болумларын кёрюб, джашыртын тургъан сейирликни ачыб:

— О улан, сени къагъытында алгъы бурун ёском, арта уа хайыуан болгъан бир затны аты джазылыбды,— деди. Кериуан башчы узалыб къагъытны кеси алды. Анда мен Мусса файгъамбарны таягъы деб джазгъан эдим,— деб Къарчаны кёзюне джити къарады. Къарча, джунчуб, башын энишге ийди, алай а ол кёргенни киши билир деб джюрегине къоркъуу кирмеди. Джол уста уа, къайгъыргъан ауаз бла, Къарча тюшюнюрча дагъыда талай зат айтды.

Шейда Къарчаны кёз аллына анда-санда мутхуз келекеле туруб, мындан ары инджитмейим бу джарлыны дегенча, думп болуб къалды. Аны орнун башха сезим алыбмы болду алай, огъесе ол джашны джюрегинде ёмюрлюк къайгъысыны юсюне къонуб, ол къайгъы, тёзе туруб, теберибми ийди. Къалай болду эсе да, тиширыу тас болду. Сагъышла энди аны кериуанны тегерегинден узайырын излетмедиле, айлана келиб, ол ёмюрлюк талпыуна байлаб къойдула:

«Кериуан бла, къум тюзле бла кеталлыкъ тюрлюз. Барыгъыз деб, туюлеге джюклеб ийселе да, сабийле къырылыб къаллыкъдыла. Суу бла, салкъын заманда къуру суу бла. Ары бир барыб къайтайым ансы, купесден болуш деб ачыкъ тилейим. Суу бла»,— деб ахсынды Къарча, кёзбау Шейдасын унутуб. Олсагъатлай, бир мазаллы къанатлы аллына къонуб, къанатларын кесине къысыб, Къарчаны бетине битди. Ол Шейда эди, биягъы кёзбау. Юсюнден бир ауур джюкню атханча, имбашын артына силдеб, башын булгъады джаш. Джол уста аны джюрегинде къайгъысы джукъланмагъанын сезиб, кесини бир баласына сёлешгенча, джумушакъ ауаз бла:

— Кел, улан, кериуанны тегерегине айланыб чыгъайыкъ. Къарауулланы да джокълайыкъ. Джол деген зат къыйынды, ахыратха барыб къайытханча. Айхай, къуру джолну къайгъысы болуб къалса уа эсингде — юйде не

джарсыуунг бар эсе, ол бир тье джюк болуб, юсюнгден басыб тохтайды. Джалну ышаны кзуру да алайды. Не гитче затчыгынг да уллу болуб, тиш аурууча, инджитиб, этинги ашаб турады. Джал кыйынды — деб, Къарчаны селешдирирге изледи. Къарча анга да тынгылай, кеси-кеси бла да ушакъ эте эди, эсине келген бир джылы селзени ол термилиб турган джуртуна атай эди:

«О сабий тюшюм, ана юлюшюм! Тюшмед, тюнмед, билмейме, бир ариу эди анамы сыфаты, суубай эдиле ариу санлары, кек ала эдиле атамы етгюр кезлери. Къанатлыем, сабий болсам да ма ол заманда... О, калай насыблы эдим, калай насыблы эдим ана кыйунда...», — дей, джал уста бла керуанна тегерегине айланыб келейик деб, ерге турду.

Уюб, кызган кюлча, эди хауа. Бетинге тыбырда урганча исси тылпыу ура эди. Кюн батханлыкъга, ол сууурга унамай эди.

— Суу кум тюзлени патчахы кереме. Ма ол Хапи болмаса, Мисир да Мисир боллукъ тюл эди, — деди Къарча, селешмей барганларына тартына.

— Игитда дейсе. Хапи — Мисирде солтанланы солтаныды. Бурун мисирчиле, аны келюне джетебиз деб, сууга адамланы атыб тургандыла. Эм ариу, эм сыйлы адамларын. Мисир — Хапини сыйлы саугъасыды дегенди урум акълман Геродот, — сууду да джерде джашау куратхан, адамны санында кяны кибик.

— Тюз айтханды.

— Хапи услуду, алай а. Емюрю услуду. Бир кюбар да дуняны тенгизге-терекге куюар, бир да саркыйыр да, дуня кюер, бишер. Услуду, аллахха сезюм мийик бармасын ансы.

— Тилимдича узун ингичгеди Мисирни сугъарылган джерчиги, былай кезюнге бир кергюзю.

Бу кум тюзле уа — дюндуня. Учу-кыйыры джокъ, алай а есюм болса, каллай бир хайыр береди, не? Эй, бу кум тюзлеге суу джетсе уа, алай джашнар эдиле, алай джашнар эдиле...

— Айхайда. Сугъарылган джер — табхан ананг, кум а — еге дейдиле. Кумну орнуна суу болса, кемеле бла джюзюб етерик эдик, аллай бирми кыйналлыкъ эдик? Сугъарылган джер болса уа, джерге урлукъ атхан бары солтан болуб барлыкъ эди. Джерден бай кыйда. Ашынгсууунг да анданды сора.

— Юрениб, джуртубуз деб, ююрсюнюб джашайсыз

ансы, бу кѳум тюзледе не барды?— деди Кѳарча, айтыргѳа излемеген затын ичинде тыялмай.

Джол уста анга эрлай джууаб этиб кѳоялмады, артда уа, иги сагѳыш этиб туруб:

— Кюн кѳкде, суу джерде. Хар нени да кесини орну болур. Хар миллет да джерине тартады. Биреунюкю, алтын эсе да, биреуге татлы кѳрюнмейди,— деб, кеси да эсгермегенлей, джашны джарасын тырнады.

— Алайды. Хар кимге да кесини топурагѳы татлы болур,— деди Кѳарча да...

Кериуанны тѳгерегине айланыб келиб, отдан узакѳ болмай олтургѳанлайларына, кѳатына Мансур келди. Кѳарча, сейирсиниб:

— Кѳайдан чыкѳдың?— деди, кѳууанч сезимни джарсыу сагѳыш бѳле — элден да бизни бламы чыкѳгѳан эдинг, огѳесе сюрюбмю джетдинг?— юйде бир джукѳ болуб, ызымдан ийген болурла да деб, сескекли болду.

— Кѳоркѳма, мен сени кѳлекгенгме, заран джетмез кѳлегингме. Сени бла бирге чыкѳгѳан эдим. Адурхай ийген эди,— деб, Кѳарчаны кѳайгѳысын чачды Мансур, кѳойнундагѳын анга берирге тартына, сени бла бирге болсам, ай кѳатында джарыкѳ джулдузча джашнайма,— деб кюлдюре.

«Бу кѳуджур джерде адамла быстырлагѳа чырмалыб, ким болгѳанын кѳой, эркиши, тиширыуду деб да айыралаймайса»,— деди кеси-кесине. Кѳарча, Мансурга дагѳыда — да сора бир зат бла билдирсенг а,— деб гурушха этди. Энди сен да менден бир затла джашырыбмы тебрегенсе?

— Билсенг, ма былай кѳууаналлыкѳ тюл эдинг, алан,— деди, алан дегени Кѳарчаны, кѳлюне асыу болгѳанын накѳырда халда черте.

— Алай бол, алай бол, аяз,— деб кюлдю Кѳарча,— кѳайсы тѳедесе?

— Ма ол мынчакѳлыда. Бир огѳурлу затды. Тамам кесиме ушайды. Тоханадача чегеме, солтан кибик.

— Алай эсе, игиди,— деди Кѳарча, эси башха джары кете: «Сейирди, арабла ѳмюрле бла джукѳусураб джахилликде, меджисуу балбаллагѳа табыныб тургѳан адамла, кеслери да билмей тургѳанлайларына уяныб, кѳалай дуу джаныб кѳалдыла?.. Сорууу тамагѳына тыгѳылыб, джол уста таба бурулду Кѳарча. Аны джюрегин башха зат туракѳлагѳанын сезген Мансур кюпес кѳатынны аманатын аджаштырыргѳа изледи. Олсагѳатлай алайдан туруб кет-

ди. Тые кършоудан чыгъыб, арлакъ барыб, къум тѣбени тюбюн чучхуб, къойнундагъын ары кѣме: «Туарекле¹ та-барла. Аланы юлюшю болсун...

Я аллах, бу тас болгъанлай тас болсун мени кърнашымы эсинден Саиданы сыфаты... Шайтан юзюк, кѣреми-се, некахлы эри, сабийи бола тургъанлайына, джаш адам-ланы терилтирге излегенин... Огъай, мени кърнашым ал-лайладан тюлдю... Аны джюрегинде нюр мураты бар-ды», — деб, кюпесни къатынын кѣзюне кѣргюздю. Ариу ти-ширыу, чыммакъ акъ фирашиягъа² чырмалыб, мыдах тюрсюню узакъгъа кетген Къарчаны кюсегенча кѣрюн-дю. Мансур суюмлю ышарды:

«О сейир тиширыу, сени аллах эркишиге азабха джа-ратхан болурму?.. Емюрюнг узакъда... Тюз къатынгда болсанг да, фирашия чакълы бир эркинлигибиз джокъду. Огъай, огъай, сен шайтанса. Сен мени кърнашымы бетин джояргъа излеген шайтанса, акъ фирашиягъа чырмалыб тургъан къара шайтанса сен», — деб артына тургъанлай-ына, къум тюбюнден чыммакъ ауана чыкъгъанча кѣрюндю кѣзюне:

— Огъай, огъай! — деб кычыра, эки кѣолу бла аны ызына тебергенча эте, артына къачды — Энди эки кър-нашны харам этергеми излейсе? Аманатынг да кесинг да оу болугъуз!

Мансурну тышына чыкъгъанын эслеб, аны ызындан къараб тургъан Ансар ибн Ахмад, бир джанына туракъ-лаб, сейирге къарады:

«Кеси джараууна бара-барыб, кѣзюне бир зат кѣрюндю болур... Ай, къамиш чыбыкълача, бу джаш адамланы кѣош-кѣош не деб иеди кюпес? Ол къадар ырысхысын алагъа ышаныб. Джолда адам ортасына келген кишиле шашыб да къаладыла», — деб, Мансурдан кѣзюн алмай, тюелени юслеринден тюшюрген джюклерини артына бу-гъунду.

«Манга тилек эт, манга тилек эт, джашы джолгъа чыкъгъан ана, мени анам джокъду, мени ючюн аллахха бир джалын, ёлсем а, фатиханы окъу, джаныма сууаб бо-лур... Аманатны толтурмадым, аманатны толтуралмадым. Харам аманат эди, харам аманат эди...», — деб, тюеле джа-

¹ Тууарекле — къум арабла, кѣчгюнчюле. Кюн батхан Африка-да, Алжирде, Сахараны да бир къауум джеринде джашайдыла.

² Ф и р а ш и я — араб тиширыула кеслерин джашыра чырмалгъан бек джукъа дарий къумач.

тыб тургъан джерге джетгенлейине эсин джыйыб, от джарыкъда Къарчаны ауанасын кѣрюб, джюрегин басды.

«Сени тылпыуунг болгъан джерде манга заран джетерик тюлдю, билеме, алай болса да бу къум дунияда ким шашмайды. Мен да бир кесек алджадым... Аллах да Тейри да мени ол налат къатынны къучагъындан сыбдырыб алдыла, экисине да, санга да, алакѣз алан, къурман болайым»,— деб, Къарчаны кеси бла сѣлешючюсюча, накъырда халда сѣлешди.

Ансар ибн Ахмад аны кѣргенин билдирмей, ызындан къараб туруб, ол от таба баргъанын кѣргенинде, не дерге да билмей, башха сагъышлагъа бурду эсин.

Джол уста Къарчагъа хапар айта эди:

... Биз, арабла, бурун юйор-юйор джашагъанбыз. Хар юйорню кесини тыбыр аллахы болгъанды. Меккъяда «Къара ташха», тѣрт джюзге джууукъ меджисуу аллахха табынганбыз. Къум тюзледе джашагъанбыз. Къум тюзле бла таула — адамны айырыб чыныкъдырадыла. Эркин ѳсген халкъ эркинликни бек сюеди. Аланы хорлагъан да алай тынч тюлдю. Алай а Мухаммат файгъамбар аллай сауут таба билгенди. Къау-къуу болуб, меджисуу аллахларына табыныб, бири-бирине къаршчы туруб тургъан ууакъ юйорле бирлешиб халкъ болалмагъандыла. Аланы бирлешдирирге бир уллу, барына да бирча бир сыйлы затны кючюнден келирге боллукъ эди. Файгъамбар аллай затны таба билгенди — бир аллахны,— деб, ичинден къуранны бир аятын окъуб, тоба-тоба, джарамагъан затны айта тура болурмамы, аллах, сен кеч»,— деб эснеди джол уста.

Къарча анга тынгылагъанлыгъына, кѣзю отха чыракъ бара, эси джюз тюрлю затха джетиб, ызына къайта эди: бир Саида, акъ дарий фирашиясын юсюнден атыб, чабакъ суудан чыкъгъанча, джим-джим джылтырагъан санлары бла отну къызыл джурунундан чыгъыб, Къарчаны кѣзюн къамата, ышара да аллына мыдах сюеле эди, аны ызы бла кюпесни мутхуз ауанасы кѣлкъалды къарай эди, солтан, аны дигизалары, кесини къарнашлары, бири-бирине эришгенча, бири-бирин джокъ эте, бары да отну къызыл джурунларындан чыгъыб, кечени исси тылпыуунда тас бола, дагъыда кюрешгенликлерине, джашны эм сыйлы, энчи муратын унутдуралмай эдиле. Ол къум тюзде джаннган аджаллы отну кѣзбауу тъл эди. Ол аны джюрегини ѳлюм-сюз отуну джилтини эди. Ол себебден ол не сѣнгмей эди, не джукъланмай эди. Ана тюрсюнюча, ариу, кесгин джа-

рыб, несин да кесине бойсундура эди. Аль-Искандарияда аны ол излеген бир зат сакълаб тургъанча...

— Аль-Искандария адамны кѣзюн къаматхан бир шахарды. Кѣзюнгю къаматыб, эсинги джоймайды. Огъай, былай бир тукъум бир тюрлю терилтеди. Астагъафирулла, сейирликни сейири бир затды Аль-Искандария кеси,— деб, узакъда стауатчыкъны кѣргенча Ансар, Къарчагъа къараб ышара, айтыргъа излегенин аягъына дери айталмады. Ол алайда болгъанын билген джолоучу кѣрмесе да кѣреме деб кесин ийнандырды. Джаханым арауунунда къызгъанча къысыр къум тюзню арасында джашил стауатчыкъ бир бѣлек хурма терекни арасында бугъунуб тургъанлыгъына къум джолоучулары аны кѣгде джарыкъ джулдузну кѣргенча, неден да алгъа эслей эдиле. Тюеле боюнларын ѳрге тутуб, андан ургъан салкъын хауа бла зауукъланганча, ашыгъыб кефли-кефли атлай эдиле, атла, дуниягъа айтылгъан араб атлагъа да джан кириб, ашыгъа, юслериндегилени кѣллерине джетерге излегенча, тири къымылдаб, эрлай джетиб къалыргъа излей эдиле. Къадырла, эшекле... Хар бири мен ашыкъсам, джол къыс харлыкъды дегенча, таукел къымылдаргъа кюреше эдиле. Алай а суукъ къара суу болгъан джашил стауат джолоучула излегенча алай дженгил джууукъланыб къалмай эди.

Барыб-барыб, эрлай къатына джетиб къалалмасала, суугъа — салкъыннга термилиб инджилген джолоучула, «Я аллах, кѣзбау болуб алдана болурбузму», — деб тагъалана эдиле. Алай а кѣзлери кѣргенден ѳнгелерге унамай эдиле.

Сынамлы джолоучула хайыуанланы къылыкъларындан кеслери кѣргюнчюлерине огъуна сезе эдиле. Ала тирилик, гузаба атлаб башласала, джер «джандет» джууукъда болгъанына ишксиз бола эдиле.

— О аллах! Кѣзбау тюлдю. Кѣрдюк, кѣрдюк! — деб сабийча къууанды, стауатха джууукълаша Ансар.

— Къалай адаргы затчыкъды, — деди Къарча, къара суу бойнунда джыйырма-джыйырма бла он чакълы хурма терекни кѣрюб.

— Джерни джаны — суу. Сууну баласы хурма терекле. Бу биринчи къонакъбайыбызды, — деб, сууну сезиб, джутланыб чабхан хайыуанланы алларына ашыкъды джол уста.

Бу джерни иеси бедуин мазаллы къара киши, ышармай-кюлмей, Ансарны аллына чыгъыб, неле эсе да айтды.

Ол Қъарчаны кѣргюзе, башын булгъады. Қъарча, ала айтханны джарты-къурту ангылаб, къатларына келиб саламлашды.

— Сен бу адам айтхан бла келиш, мен бир къараб чыгъайым,— деб, Қъарча эрлай къара суу таба бурулду. Сууукъ суугъа термилиб тургъанлыгъына, узалыб ичмеди. Хурма тереклени къайтарыб санады — джыйырма бла тогъуз. Биягъы сууну къатына келиб, джерден къайнаб чыкыгъанына ийнанмагъанча, сейирсиниб къарады. Қъара агъач къырыкъ бла барыб, кѣлге къуюлуб, кѣлден саркыгъанын да олсагъатлай къум джутланыб, ким болса да сыйырыб къояр дегенча джута эди. Тюз алайда юч эгиз хурма терекчик да ёсе эди, тюблерин да ханс басыб. Ол къуурулуб, дуняны эсин алыб тургъан исси, учсуз-къыйырысыз къум къудретни алайда джерден чыкыгъан къара суучукъ хорлаб, киндигин эки джарыб, салкъын джашил дунячыкъ къураб тургъаны Қъарчаны сейирсиндирди, къайда эсе да эсини теренинде бугъунуб тургъан бир асыл, бир энчи сезимин къозгъады...

«Джашау... Суу болса, джер тул болмайды. Теркентгиз кирик, бу къум азабны ичинде ол тамчычыкъ джашау къурабмы турады. Суу болса, от азаб тюлду. Суу, суу, суу»,— деб табынганча, джюреги бла айта, эсин джол устагъа бѣлду:

— Бу адам не бла джашайды?— адаргы джерчикни къум басыб къоймаймыды?— деди.

Қъарча къатына келген джол устагъа.

— О, ол бизни кюпесден байды. Джарагъан тую сюрюучю, булут ичиндеча узакъдан бир сюрюу кѣрюнген эди? Ол аныкыды, эки сюрюую да. Хар кюн сайын бир керуан къонагъы... Сюйсе, ма ол суу къырыкъны алтындан этиб да саллыкыды.

— Босагъасы алтындан болса да, тѣгерегин къум тюз къуршалаб, ахырат азабын дуняда чегиб,— деб башын булгъады Қъарча.

— Тыбыры, Саид туугъан тыбыры. Биреуню джандинден кесини джаханиминг ашхыды.

— Алайды. Тыбыр, туугъан тыбыр. Аны ангылатхан бек къыйынды. Сезгенинги биреуге сездириб, ол сен инджилгенча инджилирча, сен талпыгъанча талпырча бирлик адам кюден тышында болгъан бир зат болур,— деб, Қъарча кѣзюне къарнашларын кѣргюздю. Ала туугъан джерлерине талпымай, биреуню топурагъына юйюрсюнуб джашагъанча кѣрюб, инджиулю ахсынды...

Тенгиз джагъада Мисирге ушамагъан акъ шахар. Мисир ол къадар омакъ тоханасы, джасамма межгитлери болгъанлыкъгъа, мутхуз кёрюне эди. Джюреги илешмегенликден эсе да, бу шахар а — муратыны ал атламы — чыммакъ акъ кёрюндю Къарчагъа. Тенгизни кём-кёк этеклери, ол чайкъала тебресе, чапыра-чаба келиб, шахарны этеклерин ийнакълайдыла, алай а иссилигине истем да болалмайдыла. Шахар къайнагъан кюнде боркъулдаб тургъанча кёрюндю Къарчагъа. Тенгизни джагъасында сюелиб тургъанлыгъына, бетине салкъын аяз урмай эди, алай а джер-суу кёрюб сейирсиннгени джюрегин къозгъаб, шахар бла тенгизге кёзюу-кёзюу къараб, кеси-кеси бла сёлеше тургъанлайына, тенгизден чабакъчыланы мутхуз джелкенли къайыкълары бир-бири ызларында тизилиб келгенлерин эследи. Алда келген къайыкъны бурнунда бир мазаллы джаш сюелиб эди. Узун, кенг джауорунлу, ёшюню ёре туруб. Узун джаякълы джукъа къызыл эринли, мыдах зугул ала кёзлерини къыйырларыны ышарыб тургъанлары аны самаркъаучу болгъанын чертгенча, салкъын тюрсююн ышарыб тургъанча кёрюндюле.

Джаш къайыкъдан секириб суугъа тюшюб, ызындан келгенге неле эсе да айтды, Къарчагъа къараб:

— Бу быстыр гинджи былайда не этеди. Суугъа быргъаб бир кёрюрми эдик?

— Ол бедуинду, кёрмеймисе?

— Иблис эсе да, джаныб къалады. Сёлешчи, сен алача чалдыра шойса да?

— Къая джарылгъанча, къой-къой, тенгизни джагъасындан чыгъарлыкъды. Сюелсин, кюннюмю къаматырыкъды? Алай тюл эсе, кесинг сёлеш, менден да иги билесе ала ны тиллерин.

— Бир сёлеш, алагъа ушамайды. Бизден эсе уа, — деди Александр, сюелген таба мыдах къарай, накъырдасын унутуб.

— О къой-къой, бизники де да тур; урум да сеники, араб да сеники, алан да сеники. Сен а кимникисе? Бюгюн аны, тамбла ол бирини. Ол сени сатыб алыб тура эсе да билмейсе. Сынаб къарай эсе уа? Чегилерибизни созуб чыгъарыб къарасала, тамам кёллерине джетерик эдик. Тишлерибизге дери тинтедиле да?.. Кёремисе ол дордук сюелгенин? Аллайны къолуна тюшсенг а, мангылайынга мюй-

юзле этиб, табанларынга налла урлукъду. Сен а къайда асалакъгъа¹ да бизникиледен деб тураса.

— Ала кѣзю, къарачы. Аланды. Не да бизденди.

— Биз а кимденбиз да? Алгъа кесинг ким болгъанынги бил, джууугъунг сени кеси табар,— деди Сюлемен²,— биз тюз атыбызны билмейбиз, миллетибизни билмейбиз сора, бизники къайсы болгъанын къайдан билликбиз да?

— Сюлемен деб санга бошму атагъандыла да сора?

— Санга Александр дегенча,— деб чамланды Сюлемен, ол атына илешелмей, аны къюуб, кесине башха ат атаргъа да кючу джетмей.

— Къарачы, мыдахлыгъы да бизге ушайды,— деди Александр, сюелгеннге илеше.

— Бизден сора ичи бургъан джокъду дебми тураса? Сенича болса, ол да къымыжалай айланлыкъ эди. Кѣрмеймисе, эки къычырым быстыргъа чырмалыб, свинксча, дордукланыб тургъанын?

— Шо, сау дунияны тилин бир билир эди,— деб ахсынды Александр.

— Кюнюне беш кере сатыллыкъ эдинг олсагъатда.

— Нек сора?

— Багъабыз уллу боллукъ эди. Сатыла-сатыла, ызыбызгъа элтиб да къояр эдиле. Ким биледи.

— «Кертиси бла да!— деб учунду халал Александр.— Кесим сѣлешиб бир кѣрейим, кетиб къалса, ким болгъанын биллик тюрбюз.

— Сѣлеш, мен билгенни сен да билесе,— деб, къашларын бир-бирине хыны тюртюрб, башын бир джанына этди Сюлемен, ол кетсе бири келир, къум бюртюклери сайын бир быстыр тоблары барды. Дунияда ургъуйдан эсе бедуин кѣбдю.

— Огъай, ол бедуин тюрдю. Къарачы, экибизни бир адам табханча, бир мыдах кѣзлери барды.

Къарнашым болуб чыкъса уа?

— Къой, аллах ючюн, башынгы салыр джеринг болмагъанлайына, сыртынга джюк излеб тебрейсе. Ол урумлуча этиб, болгъанынги тонаб кетсе, билirse, не керекди?— деди, алаша, джайдакъ аякълы Сюлемен. Къарчаны туу санларына кѣзю къарай, ичинден да: Аллах тенг этмегенни,

¹. А с а л а к ъ — паразит.

². Сюлемен деб, джашчыкъны атын билмей, хыликке этиб атаб къойгъандыла. Сатылыб алынган сабийлеге кѣбюсюне халисине кѣре атаб атаб баргъандыла Мисирде, башха джерледе да.

ким тенг этсин? Кёремисе кипарисча, ол санланы, экибизни да бир-бирибизге кьошуб эки юлешсе, эки сау адам боллукъ эдик.. Бу да, джылан къабындан джийргенгенча, менден джийргенеди. Кёремисе, кесине ушагъаннга тартыб турады. Пилле кирик, экигиз бирден къайыкъгъа чёкsegиз, ол батыб кетмеймиди?»— деб, Александргъа джашыртын къарайма дегенлейине, ол Къарчагъа джууукълашыб баргъанын кёрюб:

«Ай ит а... Макъа джыланна аузуна баргъанча, къайры бараса? Тенгизни маджал чабагъын чий быдырынга уруб тургъанынг кёлюнге джетмеймиди? Асыры тойгъандан этесе, асыры тойгъандан... Тохта, кекире келиб, хатхунгу къуссанг, билirse, ылыхтын»,— деб, джашла таба эрши къараб, бир джанына тюркюрю Сюлемен. Александргъа эрише, зарлана, экисинден сора къатларында башха адам болса, Сюлеменни бети къаралыб, бурну терлеб, бурун къанатлары, ичин ургъан кёлтюрем малны быдырыча, ёрге бла энишге уруб башлай эдиле. Бир джерде олтуруб чыдаялмай эди, алайдан кетиб къалыргъа уа чырта суймей, не дейдиле экен бу аллах кёл ашаб джаратханла деб, аланы бир сёзлерин ычхындырмай, дыгалас эте, несин да алача этерге кюреше эди. Александр аны ол халисин биринчи тюрбеген кюнюнде огъуна эслеген эди. Алай а къатында ахлусу, не да бир керти тенги болмагъаны себебли, къой, не суйсе, аны этсин деб, хо-хо деб тура эди. Арт кёзюде уа экисини муратлары, талпыулары эки тюрлю болгъанына тамам ишексиз болгъанында, туугъан топрагъын басхан адамгъа тюрберге термиле, кёргени, тюрбегени бла сёлешмей къоймай эди. Ал — Искандариягъа сатылыб тёрт дуниядан келе эди адам, алайдан Хапи бла ёрге Мисирге, башха араб джерлеге чачыла эдиле сатылгъан адамла, кёбюсюне сабийле. Аланы кёрсе, кесини сабийлиги эсине тюше эди, къулагъына къайын тереклени чапракълары шыбырдагъаны келе эди, кёзюне уа эсине не тюшсе, ол кёрюне, джюрегинде джарасы сотур болургъа унамай эди. Александр бек гитчелей сатылгъан эди, анасыны къойнунда огъуна. Бетлери кёрюнмеген, къара быстырладан къуру эки кёзлери джаннган бир къуджур адамла джетиб, аны анасыны эмчегинден шырт деб айырыб, къанджыгъаларына къысыб кетгенча кёрюне эди хаман кёзюне. Анасы, эки къолун аны ызындан узатыб, къычырыкъ этиб чабханча кёрюне эди, атасы да:

— Унутма, балам, ызынга джолунгу унутма деб къычыргъаны къулагъына келгенлей тура эди... Бу затла бары

да болгъан, болмагъан эсе да, Александргъа эм сыйлы, эм асыл затла эдиле. Ала бла бирге аны джюрегинде анасы ны тюрсюню, атасыны ауазы, туугъан джерини нюр ийиси джашай эди. Ол аланы кеси инджилген, талпыгъан эсинде къурашдыргъан эди. Аны ючюн эдиле ала аджалсыз. Кертиси бла уа ол туугъан джерин къой, кесини анасы айтычу атын да билмей эди. Александр деб анга бир къарт араб къайыкъчы атагъан эди. Ал-Искандариягъа алыб келе тургъанлайларына, лиманнга¹ джетерге, сабийчик тюшюнде кюлюб уяныб, къартны къучакълаб, бычагъына узалгъанында, ол:

«Астагъафируллах, бу Искандерча, бир сейир боллукъ болур. Искандерни джаны эсе уа, ол ёлмегенди дейдиле»,— деб сейирсине, джашчыкъгъа Искандер деб, къойнуна къысханында, ол къартны эркелетиб, къууанган эди. Андан бери аты Александрды, тюз аты алай эсе да, ким биледи, атларын тас этген къой, кеслерин тас этгенле ни да санауларын билир мадар дунияда джокъ болгъан заманда анга атынгъа былайды деб ким айтырыкъ эди?

— Салам алейкум,— деб Александр Къарчагъа къолун узатды.

— О алейкум ассалам,— деб Къарча анга эрлай къолун таукел берди.

Ёмюрде бир бирлерин кёрмеген, Кёрген къой, ким болгъанларын да билмеген эки адам бир бирлеринден джакъ излей, бири-бирин аяргъа дыгалас эте, джюрекден джюрекге джол сала, къол аязларыны джылыуларын сезе, бир-бирлерине джюрек ачыкълыкъларын, инджиулерин да сездирдиле. Эки кючлю къол, къылыч бла къынча, бир-бирлерин онгсунуб мычыдыла. Сюеклери, кеслерин тутханлары да бирчаракъ эди. Кёзлери уа, кёзлери — экисинде да уллу мыдах ала кёзле. Александрда — джарыкъ ала кёзле, Къарчада — кёксюл бояу андан къалынаракъча эди.

— Искандерди мени атым,— деди Александр.

— Искандария?— деб, сейирсинди Къарча, ол накъырда этеди деб.

— Атым бу шахарны атычады, кесим а бек узакъданма, Къара тенгизден ётуб, сабийлигимден урланыб сатылыб келгенме.

— Къара тенгизден? Аланмыса?— деди, санларын бирден аны таба бюге Къарча.

¹ Л и м а н — порт

— Алан? Билмейме, ана тилими билмейме, биле эсем да олду деб эсгералмайма. Бек гитчечиклей сатылгъанма, — деб ахсынды джаш.

— Биз кёрмеген джер кълмагъанды да, биз билмеген тил да джокъду, — деди Къарча, — Къайсыды ана тилинг, ким биледи.

— Къайдам, — деб ахсынды энтда джаш.

— Алайды, алай а джуртунгдан бир затынг кълалыргъа керекди, ангылаймыса? — деб, сабий тенгине тюбегенча, Александрии кълун иймегенлейине, кёзюне джити къларады Къарча.

— Ангылайма, — деб, ёхтем къларамы бла мыдах джууаб этди Александр.

Сейир тюлмюдю, ёмюрлеринде бир-бирлерин танымалгъан эки джаш адам, салам деб кълларын узатханлайларына, бир затны юсюнден сёлешиб башлагъанлары?.. Бир затны. Неди ол? Хар бири кесини джюрегиндегин айтыу, экеуленни джюрегинде да бирча талпыу, бирча инджиу. Джюрекден джюрекке джол. Бир-бири тилин билмеген эки улан, экиси да джуртларындан узакъда, экиси да эки-юч кере сатылгъан, иелерине кълору джойгъан ачхаларыны багъасындан онглу кёрюмегеи эки сыйлы, эки тизиуюн улан. Эки ананы баласы, эки халкъны эки кълаласы...

О дуня, нечик кълатыса, тюзлюк джокъду сенде, джокъду. Биреу, ёлсем, алтын сандыкъда асырарла деб, алтын тохана ишлетеди. Ол тохананы ишлетир ючюн ненча халкъны тонайды, ненча элни кюдюреди, къллай бир кълан тегеди, ненча сабийни ана ёшюнден джулуб алады, ненча...

О, джокъду, джокъду дуняда тюзлюк. Тенглик болмагъан джерде тюзлюк боламады, биреу кебинсиз кълара джерге кёмюледи, биреую да алтын сандыкъда мермер тоханада асырайдыла. Сора тюзлюк эки джарылыб ёлмеймиди да?

«Акълман, тебрерикди созуб: дуняда тил бла суудан сейир зат джокъду, тил бла суу.

Былай кёргенине джелкен болуб кълалгъан бир осал кълылыгъы барды. Энди ол кълара кълум багъана бла нени юсюнден джаншайды экен?» — деб, Сюлемен Къарча бла Александр таба эрши къларады. Ала чёгелеб, къллары бла айтхан сёзлерин ангылата, сёлеше эдиле.

«Эй, экигизни да кълум бассын. Кълотур атла бир-бирлерин кълашыгъанча, неле деб кюрешедиле? Тиллерин бил-

мейме деб сора неге кукаланады да? Менден да иги биледи», — деб ахсынды Сюлемен.

Къарча бла Александр, ёрге къобуб, Сюлемен таба айландыла.

— Ангылаймыса, Искандер, кесини сыйын кёре билмеген адам башханы сыйларыкъ тюлдю. Кесини джерин излемеген биреу джерин багъалатырыкъ тюлдю.

Тенгинги джери сени джеринги, сатылыб келген джеринг а... ёгеди. Билемисе, къуру къарны тойгъаны ючюн биреуге къул болуб тургъан адамлагъа джолукъгъанма мен? Ала, билемисе, неге ушайдыла?

— Неге? — деб сейирсинди Александр.

— Джангур къуртлагъа, тамам да кеслеридиле.

— Къарча, мен санга кёб зат айтыргъа излейме, алай а тилим джетмейди, мени тенгим араб тилни менден иги биледи, ол тылмач болур, мен а башха тиллени иги билеме. Тауырыда¹ болгъанма, Къара тенгизде кёб джюзгенме, — деб сёзюн бошагъынчы, Къарча аны имбашындан тутуб тохтата:

— Къара тенгиздеми?

— Хо, — деди Александр, сейирсине. Мен Эресейденме дейдиле, оруслума, юйде тамгъам да барды. Ол мени бойнумда анамдан къалгъан зат болур, эшта. Анда бизни бир шахарыбызны аты джазылыб турады; — деб, бир тукъум бир джылы ауаз бла айтыб, ышарды Александр.

— Биз хоншулабыз! Къарнашла. Хоншу бла къарнашдан багъалы не барды?! — деб Къарча эки къолу бла Александрны кёкюрегине къысды.

«О-о, не этеди ол санта, кёргенин кёкюрегине къысады да тебрейди?» — деб, къатына джууукълашыб келген джашлагъа хыны къарады Сюлемен, сол мыйыгъын чайнай.

«Тенгле болгъанлыкъларына ушамайдыла. Искандер теири тёрюне тыйыншылы бир, бу уа кёлтюрем балыкъча, азауларындан сора джугъу да джокъ», — деб келди Къарчаны кёлюне, Сюлеменни кёргенинде.

«Эки кюн таякъ, кёзлеримден бошарыкъдыла, къаматыб. Энди манга орун джокъду, алайсыз да амалсыздан бой бериб тура эди», — деди Сюлемен да кеси-кесине.

— Сюлемен, бу бизни къарнашыбызды, шо бир къу-

¹ Тауыры — Тавры, Таврия — Тау уя — Кърым, акъ скифлени (ата-бабабыз Бертагъуну, бизни эрагъа дери джетинчи ёмюр) джуртуну бир джери, тохана шахары — Неаполь — болгъан джер.

чакъла, — деди урумча Александр, Къарчаны ийнакълай.

— Аллынга тюбеген санга къарнаш болуб барады. Кёрмеймисе, ол башха аллахха табынады, — деб сууукъ джууаб этди Сюлемен.

— Зорлукъда сатылгъанла биреуню джеринде джолукъсала, барысыны да бир аллахлары болады, къарнашым, — деди Къарча ариу урум тилде, андан ары сёлешдирмейим, артда экиси да уялмасынла деб, джунчуй.

— Кимсе сен? — деди Сюлемен, джунчугъанын джашыра.

— Искандерни къарнашы, — деб кесгин джууаб берди Къарча, ёмюрю таныб тургъан адамыны юсюнден айтханча.

— Ол кесини тюз атын билмейди сора, къарнашы ким болгъанын къайдан билсин?

— Джюреги биледи.

— Тиширыу ушакъ. къургъакъ сёз, — деб, ушатмагъанын джашырмай, бир джанына бурулду Сюлемен.

— Сюлемен, неле дейсе? Эсинги джый, — деб Александр джунчуду.

— Мени эсим къуру да башымдады. Сен джый эсинги. Ёмюрте бир затны ойлашыб этмейсе. Энди муну уа къайдан табдынг? Эгиз джёнгерингди, хо бир да.

— Аллах кеси берди. Мен тюшюмде бюгече акъ клисагъа кириб кёрген эдим кесими. Аллах берди, къарнаш келди. Мен къууанч этерге керекме. Сен да къууан.

— Аллах да нени излесенг, аны береди.

— Тюз айтаса, бизничалагъа аллах излегенлерин береди, излей билселе. Бу огъурлу адамны сен сууукъ сёзле бла юсюбюзден чиркитсенг, ёмюрте къатынга басмам, — деди Александр, туюмчекчикни теше. Туюмчекчикден къол аяз кибик бир сары сахтиян бочхачыкъны чыгъарыб, аны ичинден бурулгъан кючлю халычыкъгъа тагъылыб тургъан мадалиончукъну алды. Бир джанында клиса сурат, бир джанында да «Уллу Орустау» деб джазылыб тура эди.

— Алтын сынджырчыкъгъа тагъылыб эди, бир киши алыб къойгъан эди дейдиле. Ол мени эсимде тюлдю. Муну къойгъаны да иги эди. Бу мени бойнумда болгъанды. Андан билеме ким болгъанымы, сынджыр а не? Артыкъ кёзге зарлыкъ.

— Тилигизни уа билмейми эдинг? — деб мыдах сорду Къарча.

— О, аны уа сорма. Хаман терек бла сёлешиб тургъан-

ма, анга анам деб. Бир тиширыугъа анам деб илешмеген-ме дей эдиле, терекге уа тарыгъыб бара эдинг, юлюшюнгден юлюш бере эдинг дейдиле. Бу исси джерде салкъынлыкъ излеб эте болур эдим ансы, былай деб, не анамы не атамы тюрсююн эсиме тюрсюралмайма, — деб ахсынды Александр, кёзюне чыммакъ акъ чакъгъан терекчикни кёргюзе. Ол да, балам, алай нечик айтаса, сора мени къалай унутханса? Эсингдемиди, элибизге от салыб, сизни да, киминги дженгинден, киминги билегингден тутуб, сизни алыб кетген эдиле, сизни бир жары, бизни бир жары. Мен сени ызынгдан чабыб баргъанлайыма, садакълары келиб, кёкюрегиме тийди. Алайда джерге кириб къалдым... Бу ачы сёзлени бир джанына атар ючюн, ол ууахты садагъындан анасын джакълар ючюн башха сёзле изледи... Энди мен терек болуб, сен къайры барсанг, алайда ёсюб турама, балам, Тамырларым джердедиле да, джер а бирди. Не узакъгъа элтселе да, джер джюзюнде бол ансы, мен сени табарыкъма, балам. Сен эсен бол ансы, мен чыммакъ акъ чагъыб турлукъма, юсюмде да бал кёгетлерим бише. Ала санга деб бишедиле, джюрегими алтын тамырлары сени ючюн деб юзюлмейдиле, балдан татлы балам, аллахха аманат бол, балам...

Бу болумгъа кириб чыкъса, кертиси бла да анасы бла сёлешиб келгенча бир тукъум бир зауукълана биле эди Александр. Сатылгъан сабийле бары да кеслерин бирер таянчакъ табаргъа дыгалас эте эдиле, кими ма былай сёлешиб, себеб эте кесине, кими да бир затчыкъны асырай, анамы кёзюнден деб багъалата, кими да, Къарчача, джюрегинде кеси ёлмесе, ёлмезлик бир муратын тута, джашай эдиле туугъан джерлеринден, ана къоюндан зорлукъну садагъы айыргъан балала. Ой, бир кёб эдиле ала Мисирни исси джеринде, бир кёблери тюрюнде болгъанлыкъгъа да. Ала — къара кёзлюле болсала да, мыдахлыкълары бирча эди. Джюреклерин кюйдюрюб тургъан от ауузларындан бирча чыгъа эди, эринлерин учхун эте...

— Туугъан кюнюбюзден башлаб, бойнубузгъа арыш салыннганды сора, не ата, не ана, — деди Сюлемен, бир аз джумушаб. — Энди, хайт деб, адамгъа ушаб башлагъанбыз, алгъын а ёлгенлерибизге итни сыйын бермей эдиле, саулагъа уа — ташха абынмай, келиб бизни тюрте эдиле. Аллахха шукур, бюгюн биз да адамбыз деб турабыз, кеси-кесибизни кечиндиребиз.

— Огъай, сынган бутакъбыз, былай джашагъандан эсе, таш болуб къадгъаныбыз ашхыды. Бу джашау —

джашау тюлдю. Биз кьутургъан тенгизде джелкенсиз кьайыкьлагъа ушайбыз. Толкъун кьайры атса, анда ууалгъан, кьалакьсызла. Тюбю тешик болса, отха быргъайдыла. Бизни да алагъа тыпырдагъан кюнюбюздю джашауубуз,— деб, кьызды Александр. Ма деб башыбызны тьюдюрюб турабыз. *

— Да бар да сора башынгы тенгизге ат, балыкьла тишлерин от чакъдыра турадыла. Табанынг суугъа ташайгъынчысына, лыкъ деб джутарыкьдыла. Чаб. Емюрюнг бир джерге юйюрсюнмей бараса. Бойнумда дууам барды дегенлигинге, аны джолда ким эсе да такъгъан эсе уа? Аны да билмейсе. Бу джерни адамы эсенг да билмейсе.

— Нек билмейме? Билеме! Гитче заманымда оруслау деб кьозуй эдиле. Сен да билесе да ким болгъанынгы?

— Мен тёрт-беш джылда сатылгъанма, мени Асхакъ Темир сатханды,— деб сёзюн бошагъынчы, Къарча аны таба силкине:

— Асхакъ Темир?— деб, кёзюне джити къарады.— Асхакъ Темир?!

— Хо. Ол сени ненг болады? Аллай бир нек багъалата-са?

Къарча башын энишге ийиб, ахсына:

— Айтхан эдим да, сен бир болмагъан адамны алыб келгенсе. Асхакъны юзюгюнденди бир ишексиз,— деди орусча Сюлемен — сени да Асхакъ сатханды. Бюгюн кибик эсимдеди, терекни кьучакълаб джукълай эдинг. Чачылдыкъ ансы, менден уллула да бар эдиле. Бюгюн аланы бирин табсакъ, элинги атын да айтырыкъ эдиле. Мен кесими элими атын билеме. «Акъ ташла» деб, сен а ариу кийиниб эдинг, сен бай юйдегиден, шахардан болур эдинг,— деб ахсынды Сюлемен.— Акъ кендир кёлекчигинг бла...

— Сен неда эт, бу адамгъа илинме. Ол да бизнича бир джарлыды. Энди уа — къарнаш да болду. Тийме, тилеб айтама, огъай десенг, экибизни арабызда тыбына юзюлдю.

— Да сора Асхакъны сагъыннганыкъда, нек ахсынды да?

— Аны да бизнича ичи кюеди, нек ахсынмайды? Бери кьонакъгъа киши да келмейди.

— Ай, ол кюпесди, кюпес, кёрмеймисе?

Джашланы даулашханларын сууутур муратда Къарча, анда-санда айтхан араб сёзлеринден ангылаб, кьайгъыра:

— Джашла, мен кюпесни керуан башчысы болуб, сатыу-алыу этерге келгенме бери. Алай а баш муратым — джуртума джол ызлауду. Мени бла джолгъа чыгъаргъа излей эсегиз, энтда тюбеширбиз. Былайда манга бир

адам джолугъургъа керек эди. Келмеди. Мени излесегиз, сахарны шимал кериуан-сарайындама. Сизге ашхылыкъ, манга игилик. Мен кетейим; айыб этмегиз,— деди.

— Айтхан эдим да, кюпесди деб? Кюпесди. Киштик чычханны ызласа, тырнакъларын джашырыб джюрюйдю. Сени излеб келмегенин кёрдюнг да?— деди энтда орусча Сюлемен.

— Мен сени блама, къарнашым!— деб, Сюлеменни айтханына эсин бёлмей, Къарчагъа джумушакъ къарады Александр...

Ючюсю юч джерде симсиредиле. Къарча не эсе да айтыргъа излеб, сёлешалмай, тамагъына бир зат тыгъылыб, сабий заманындача, ышара, бурулуб кетди. Александр, аны ызындан таукел атлаб:

— Къарнашым, мен сени сакълаб турлукъма! Ма былайда изле! Хар кюн сайын къараб турлукъма аллынга...

* * *

Бияс, саубитген джаш, гюрюлдеуюк ауазы бла къатында олтургъанланы кесине бойсундурду. Джандра кёз, таукел адам, сёлешсе, эки къолун да хауада силке, хар айтхан сёзюню кертилигине шагъатлыкъ этгенча, къатында олтургъанланы хар бирини кёзюне джити къараб, ишексиз бол, алай тюл эсе, къораб кет дегенча, анга тынгылагъанланы бирден кесине бойсундура биле эди. Сюлемен а, къыркъ киши бир джанына, къыйтыкъ киши бир джанына деб, хаман Биясны сёзюн бёлюрге къалгъанында, ол чыда-ялмай:

— Эй, джубуран джабхакъчыкъча, хаман былай тырнакъчыгъынгы илиндириб турма. Джауарынг бар эсе, кюкюре да джау, джокъ эсе, булут излеме,— деб, Сюлеменни ачууландырды, алай а ол джукъ айтыргъа базмады. Биясны кюкюрей тургъан сыфаты аны дыфсыз этди.

— Манга джюз, джюз бла джарым адамгъа кеме керекди. Биз аллай бир барбыз,— деди Къарча,— башха затыбызны айтмай къойсакъ да.

— Кёб тюлсюз, тенгизни бауурун эки джырыб, учуб баргъан кемеле табайым мен сизге, алай лиманда аллай бир адамны къалай джашырырса? Адам джюк тюлдю, къарагъан кёз олсагъатлай илиниб къаллыкъды. Сабий, тишируу, джылау-сыйыт... Сагъыш эт, къарнаш, мен сенден къызгъанмайма. Мен айланган джерледе, айтама да, бизден адам кёбдю. Артыбызны не джаханими, не Чингизи, не асхагъы эталмагъанды. Халкъны алтын урлугъу

Тауырыда да кѣбдю, сизде да джюз чакълы бар эсе, Минги Тауну этегинде да къалмагъанды дебми тураса? Юзмегенди юзюгюбюзню, алай юзюгю юзюлсюн асхакъ шайтанны.

Узун сѣзню къысхасы, мен санга кемеле къурайма, ары тенгизге чыкъсакъ, барыбыз да бирине джыйылыб да кетер эдик. Бу къарнашла уа ненчадыла?— деб сорду Бияс Александр бла Сюлемен таба силке башын.

— Ала да бир талай бардыла.

— Сора сен ызынга къайт, анда башха ишинде мада-рынгы кѣр, хазыр болугъуз, мен Искандар бла сѣз джюрютюб турурма. Къайдагъымы ол билдирир. Энди керуан бла келме. Хапи бла кел. Суу бла дженгил джетериксе. Къум тюз бла — джолну узунлугъу бир ёмюр чакълыды.

Хайда,— деб, къолуну сырты бла эринлерин сюрте, ёрге къобду Бияс. Бир ишин чийсил къоймаучу, бир джерде артыкъ мычымаучу джаш бюгюн да мурукгу этмеди.

Бияс кетгенден сора, Сюлемен:

— Ол кимди, кеме кибик?— деб сорду Александрдан, былай бюсюреусюз эте.

— Джурт джолдашды. Таукел адам, сау къаллыкъ, — деди Александр, кѣзю къарай.

Ол барыбызны да джыйыб, элте барыб тенгизге себе-леб кетмезми? Мен анга ышанмайма, бир эрши таукелди.

— Алай къалай айталаса?— деб чамланды Алек-сандр,— ёмюрде бир адамгъа ышанмайса.

— Айхай, аллынга тюбегеннге ышаныб барсанг, андан башха бичим келмейди акъылынга. Ол кимди, не излейди? Мен аны къайдан билейим. Кесим сакълагъанны уа аллах да сакълайды.

— Анга байлыкъ керек тюлдю. Ол дуняны башын аулаб айланган кемечиди. Къарчаны джурт джолдашы-ды, ала бир миллетдиле. Асхакъ Темир аланы джерлерин, ташлары эригинчи кюйдюргенди, ёмюрде алай адам ор-налмасын деб.

— Энди была да туруб, джазыуну джесирлейик дебми айланадыла?

— Муратларына джетер хыйсаблары барды, аперимле. Талпый биледиле.

— Хы,биз ала бла Тауырына келдик. Андан ары уа? Отдан чыкъ да джалыннга деб, ала бизни сатыб ийселе уа? Ким биледи?...

— Андан ары да ала бла, ышанмай эсенг, къал.

— Ары тюшсек, ала бизни кеслерине къул этиб къой-мазламы? Къайдан билгин?

— Огъай. Биз къарнашлабыз,— деб, Къарча бла Бия аны бла къан юлеше, гитче бармакъларыны учун къанатханлары эсине тюзюб, ийнени бурнуча джарачыгъына къарады, Александр.— Ма бери къарачы, биз энди туугъан къарнашлабыз. Ючюбюз да, бармакъларыбызны кесиб, къанларыбызны бир-бирибизге къошханбыз. Мындан ары къаныбыз да, антыбыз да бирди. Къоркъма,— деб, таукел ышарды,—сюе эсенг, сен да алай эт, келселе, огъай дерик тюдюле.

«Мен къуру да гезетчи салыр эдим санга», — деди ичинден Сюлемен, биягъынлай Александргъа зарлана...

* * *

Танг атаргъа керуан Мисирни къабакъ эшиклеринден кирди. Къарчаны джюреги дюнг-дюнг-дюнг,— деб урду. Не ючюн? Сау-эсен биреуню аманатын бет джарыкълы тындырыб къайтыб келгени ючюнмю, къум тюзледе кез аллындан кетерге унамагъан тиширыугъа тюбериги ючюнмю, Бияс бла танышханы ючюнмю?.. Барысы ючюн да ура болур эди тагъаланган ётгюр джюрек. Огъесе джол къыйынлыгъы ючюн саугъадамы береди. Джюрек кёлтюрюлюб, алай ёхтем урурча бир сезим бериб, аперим дей болурму?

Кюпесни арбазына кирир-кирмез, Будуян абадан джашы Текени эслеб, джюреги чанчды, алай а аланы къатларында сюйюмчюге кетген Мансурну къууанчлы тюрсюню эслеб, бираз эсин джыйды.

«Тейриге шукур болсун, джукъ да болмагъанды. Къууанчдан ёзге зат кёралмайма»,— деб джюрегин басды Къарча...

Къарчаны тегерегин алыб тургъан сабийлени боюларында гитче айры джабышмакъ бутакъчыкъла, сабий бармакъны джиги чакълы бир узунлукълары бла, дууа орнуна тагъылыб эдиле. Къуджаны бойнунда бир эки-юч да. Ол къалгъанладан къарыусуз эди, къан тамырчыкълары кегере.

— Алан, сен джабышмакъ дууаланы сынджыр-сынджыр нек такъгъанса?— деб, Къарча Къуджаны къойнуна къысыб эркелетди. Сабийни джюреги тыркъ-тыркъ-тыркъ деб, Къарчаны къол аязына ура, джюрегин эзди. Джыбчыкъ баланы джюрегича ура эди сабийни саулукъсуз джюрекчиги.

«Саулугъу джюкьду. Ары бир къара, къаны да тамырларындан кегере»,— деб, азгъын сабийни джазыкъсынды.

— Анга заран джетгенди. Чабама десе, ёшюнюнде бир зат табанлаб башлайды. Не чабаргъа, не джюзерге кьоймайды аны,— деди джетишим Батча.

— Хой-хой-хой, сен бир залимсе, эсинге тюшген тилингден чартлаб чыгъады. Ненча кере айтхандыла санга, ауузунгу тый деб?— деди, бети агъара Лайпан къарнашына,— алай тюл эсе, бери юз да ал.

Батча, башын энишге ийиб, уллу къарнашына джууб атмеди.

— Тайчыкъланы да, тье балачыкъланы да, айю мамурашчыкъланы да тыкъырдайды джюрекчиклери,— деди Къарча Къуджаны джангыдан эркелете.

— Къуш балачыкъланы да,— деди Къуджа ауур солуй, къууаныб халы тюрленсе да тыпырдаб тебреучю азгъын джюрегинден хапары болмай.

— Тохтагъыз, аття джырлай турады,— деди бир кесекден Батча, Къарча да къулакъ ийиб тургъанын эслей. Суу ызында мазаллы джайылтма кьоз терекни тюбюне барыб, кьыл кьобузун да согъа, Адурхай ёмюрю мурулдаб айлануучу джырын джырлай эди. Джюрегими сезе эди, огъесе Къарчаны халынданмы ангылагъан эди, бир затла боллугъуна ишексиз эди, алай а ата орнуна къалгъан уллу къарнашны аркъасы джашауну ауурлугъу къалгъанладан эсе бек сезе, кече-кюн да джюреги кюйгенлей тура эди.

Къарчаны бир мураты — Ата джуртха къайтыу. Андан ёзге бир затха ол джюрегин кёб заманнга бошлатмай эди. Адурхайны ёшюнюн а тюрлю-тюрлю затла кече-кюн демей талай эдиле. Науруз бла Будуян мал къыйырда, айдаджылда дегенча бир кёрюне айлана эдиле, Адурхайны хауасына кёре джашагъанлыкъларына, тюз джарлылыкъдан ёзге башха затха асыры эс бёлгенча кёрюнмей эдиле.

Адурхайны ауазы Къарчаны борбайларын кыйды. Ол джашауну кысхалыгъын, заманы алагъа ёгелик этгенини, туугъан джери энди кюл-кёмюр болуб, аны юсю бла акъ къарлы таулагъа къушла да учмайдыла, анамы бауурундан ахыр кере юзюлген джан къарнашчыгъым а уябыздан учуб кетгенди да, энди аны сермеб туталмайма, тёрт тенгизни юсю бла ётюб, Джуртха къайтайыкъ дейди да, айтханына ийнаналмайма деб бошады джырын Адурхай. Аны тауушу тохтагъанлайына, Къарча секириб туруб:

— Келигиз, бугъунчакъ ойнайыкъ!— деб, эрлай барыб, терекге сюелиб, эки кьолуну сыртына бетин салыб джаба,

Джигине-джигине-джигине бара,
Болуш, Шамге, Дагул, Гудагул,

Къуш-къуш шокла, атылдыла ушокла,
Къатымдагъын тутдум, ичиме джутдум!—

деб, кёзлерин ачыб, тёрт джанына къараса, бири да джокъ.

Адурхай, таягъын да къарт адамча, белине кенделен салыб, ёрге чыгъыб келе, Къарчаны кёрдю.

«Тоба-тоба, сабийге джетсе, сабий, къарт бла олтурса, акъылман. Тейри, бу адамны Минги Тауубузну ёзегинден джилиги. Энди ол кеси салыб бошуна келмегенди. Дунияны къыдырыб биреу джуртда тыбыр табалмаучу джан къарнашчыгъым, бююн манга не дериксе? Сарыубекни ауузуна тюшюб, сау-саламат къалгъан бала, мен сени айтханынга, ичим огъай дей тургъанлайына, ауузум хо деб къояды. Хей, къайдан дуня, сен нечик учуз этдинг бизни, нечик кёл кенгирдинг?» — дей, акъыртын келиб, тансыгъын алалмай, джюреги тишлеб, тюненеча, джангыдан къаты къучакълады Къарчаны.

Ата-ана кюсеб тургъан Къарчагъа уллу къарнашын-дан ата джылыу урду...

* * *

— Джарлы кёчсе, бай болур деб, кете тебресек хабурчубур кёб боллукъду. Айхай, барыб да ата-ана къойнунамы бараса, къайры баргъаныбызны да билмейбиз да? Юсюнге кийген кийимингден башлаб, къолунга алгъан таягъынга дери керек затды бары да. Тейри, чачылмай, бу юйреб башлагъаныбыз бла джаныбызны сакъласакъ деб келеди кёлуме,— деб ахсынды Адурхай.

Науруз бла Будуюн анга джууаб этмедиле. Къарча, экисине кёзюу къарай:

— Адурхай, былайда биз къулбуз, сатылыб алынган бир затбыз. Сен юйредик деб тургъанлайынга тамбла кёзлерине тюртюлгенлейинге, сабийлеринги сатыб ийселе, не этериксе? Сен иенге ант этиб, айтханынгдан таймай, джоругъунга сыйыныб, къуллугъунгу этиб турлукъма деб сёз бергенсе. Андан тайдынг — сатылдынг. Кау-куу болдунг. Бююк сен бугъунуб башынгы сакълайса, тамбла уа? Асхакъ ёлгенди, ол ёлгенли онбеш-оналты джыл болуб келеди. Джерибиз бошду. Былайдан ётсек, башха къоркъуу джокъду. Тююм тюшерикди деб, къуш учмай турса, ол къуш тюлдю. Саркъмагъан суу мырды болады,— деб, не кючюн да салыб кюреше тургъан Къарча билмей эди: Адурхай ууакъ аякъларын сойдуруб къууурмала этдириб,

кызыл гыбытлагъа джыйдырайым, тууарладан, атладан къара къакъла этдирейим. Мюрзеу болгъаныбызны къууут этдириб джыйдырайым. Кёбню кёрген кёб биледи деб, сагъыш эте, тынгылагъаны.

Бир-бирде тюрсюнюн сагъыш басхан Адурхай Къарча джашлыкъ этиб айлана болур да деб, илгениб къарагъанча, аны кёзюне джити къараса, талпымакълыгъын кёрюб, кеси-кесине гурушха да эте эди, алай а хайт деб, Къарча излегенча, ёрге туруб да къалалмай эди. Хаман сагъыш эте да, экили бола да, таркъая, аны сёзюне тынгылай да учуна, не этерге билмей, арсар бола эди.

— Мен энтда Бияс бла тюбеширге керекме. Энди кериуан бла бармай, суу бла, кеме бла, барлыкъма. Анга кёре хазырланыргъа керекбиз. Бюгюн джыйырмадан артыкъ джыл болду, биз джесирле болуб унугъуб айланганлы. 1396 джыл айырылгъанбыз,— деб Адурхайны кёзюне сынаб къарады Къарча. Адурхай, башын кёлтюрмегенлейине, бармакълары бла санай, 1418 джылдан 1396 джылны алыб, ахсынды.

Къалай узун эди ол заманны ёмюрю, биреуню зорлугъундан ана джуртларындан айырылыуу бла къарасала, къалай къысха эди, болгъан затны, тюненеча, эслерине сала, эсгерселе...

1418 джыл таркъайгъан айча, кюнден-кюннге тауусулуб бара эди. Къарчагъа кюнню узунлугъу азлыкъ эте эди, кече уа бир узун эди, джесир кюнле кибик... Кюпесге къайтыб келирге, ол тиширыудан къоркъа эди. Хатасы болмагъанлайына, балам деб тургъан къартны джанына тиерге болалмай эди, харам эсе да, къарагъан кёзге анача кёрюннген тиширыугъа къатылыкъ этерге да излемей эди, биягъынлай къадалса уа, не дерме деген соруу а чыртда эсинден кетмей эди. Ол къадар къайгъысы, ол къадар джарсыуу бла бу зат да бир джанындан тутуб, сезимин кишенлеб, инджите эди. Алай болса да кюпесни арбазына кириб, Искандер шахаргъа суу бла барыб къайтыр амалсыз джумушу болгъанын айтды.

Кюпес, тынгылаб туруб, не кёб сагъыш этсе да, чурумун табалмады, нек деб сорургъа да базмады. Ач къарыны токъ билмез, ауругъанны сау билмез. Не этгин. Ашхы адам болгъанлыкъгъа, джесирликни биреу тыбырны тарлыгъын сынамаса, не этсин.

— Бар, балам. ишинг бар эсе бар, бош чурумунг учундура эсе, сабыр бол. Сагъыш эт, джолгъа бошуна чыгъуучу болма, ол эркишиге джарашмайды.

— Джумушум, джанымдан багъалы бир джумушум барды, атам,— деб, кирсиз иннети болгъанын билдирди Къарча,— айт дей эсенг, айтайым, алай а, не десенг да, муратымы кесме, тилейме.

«Ырысхымы хыянат этмегенди. Кесимден эсе сакъ джюрютгенди. Не джумушу болур экен? Тиширыу болурму? Огъесе... биреуге кесин алдатыб, териле болурму? Ким биледи? Аллах берген бир тизиуюн бала эди, аллах джол берсин, барсын. Хакъ да берейим»,— деб таукел болду кюпес, азгъын кёзлерине джыламукъ ура,— Арбазымда болса, къарантха эди, алай а»,— деб, эсине келгенни кесинден джашырыргъа кюрешди.

— Акъылынг башында, керек эсе, бар. Керекли затынг бар эсе да, тартынма. Юйюм юйюнг, ырысхым — ырысхынг. Билгенингча эт,— деди къарт! Джашны таукеллигин бузаргъа излемей...

Къарча сыртындан джатыб тургъанлайына, эшиги ачылыб, Шейда кириб келди.

— Тоба аста, кечени арасында санга не керекди? Сен мени бетими джоймай, тохтарыкъ тюлсе, сен сен эсенг, къораб кет!— деб хыны эте, кюпес къатынны аллына сюелди. Къарча,— Тоба-тоба шайтан болурмуса, хадауус? Эсимден кетмей тургъанлайынга эсими алыб къояса,— деб, кёзлерин къаты къысыб ача, Шейданы ол къум тюзде де биягъы от джурун этекледе кёрюб, тамаша бола, наным деб, кёкюрегине къысары келди. Алай а эрлай къарт кюпесни мыдах тюрсюню экисини арасына сюелиб, къараб къарагъынчы эсин джыйдырды.— Не мен, мен тюлме, не сен Шейда тюлсе, шайтанса. Кет, къораб кет эсимден, кёзюмден тас бол!— деб, андан эсе кесине теджеб айтханлыгъына, чыдаялмай, айтханын истемей, аллына силкинди. Экисини арасында шууулдай тургъан фирашия бла, тарала тургъан эки джюрек... бир адамлыкъ шарт — балам деб айтхан адамгъа балалыкъ борч. Ол сезим эди Къарча бла джаш тиширыуну арасына къарт кюпесни мыдах тюрсюнюн салгъан да. Ол сезимни сынагъанла айтхан болурла «ахырат азабдан дуняа намыс кючлюдю» — деб да...

Къарча аллына силкиннгенлей, Шейда артына тура, къолун кёлтюрюб:

— Акъылсыз, солтан болургъа унамагъан акъылсыз! Бу юй мени мюлкюм болгъанын билемисе? Юй, юйню ичиндеги, тышындагъы да?! Мен бютеу Мисирге айтылгъан, солтанла баш ургъан бай кюпесни джаш юй

бийчеси Шейда Саида болгъаным билемисе? Мени кѣзюмден бир тамчы джерге тамса, сени башынг къазыкъгъа чанчылырын билемисе?! Нек ойлашмайса? Сен не билесе? Оюмсуз, акъылсыз, асылсыз!— деб, Къарчаны бир джанына тюрте, барыб, орнуна чѣкдю дуу джана, кюпес къатын. О-ох-ох, тау файгъамбаргъа келмесе, файгъамбар таугъа барыб... Бу арбазда, мени этегими тутаргъа термилген къой, мен басхан джерге къор болайым демезлик бир инсан джокъду. Сен а, сен а оюмсузса. Сен солтан болургъа суймейсе, сокъур аяз, аллах санга мѣлек сыфатны нек бергенди да? Сен, билеме, къарт кюпесден къоркъаса. Къоркъама. Ол бир сууукъ ташды. Ол къара къабырды. Мен а джылыу излейме, терекча чагаргъа сюеме. Булчугъума бул-бул къонса сюеме, чапыракъларым, мууал болуб, джерге тюшмей, кѣгетлерим къызарсала сюеме... Мен тиширымума, ийнакъ излейме. Джылыу. Ол а бир ташды. Кѣлюю башында бир сууукъ къара таш. Буз таш. Сен, сен а оюмсузса. Сен солтан болургъа унамагъан бир оюмсузса. Сенден кюч кѣб. Ёшюнюнде от джана турады, кѣреме. Джилтининги менден нек къызгъанаса?— деб, секириб ёрге туруб, Къарчаны кесине тарта, къойнуна башын тиреди, Ох-ох-ох, ма джандет, ма керти джашау...

Къарча, алджаб, аны эки бууунундан тутуб, юсюнден бир джары этерге дыгалас эте тургъанлайына, эшикден кюпес кирди.

— Шайтандан туугъан! Мени къачым урсун сени!

— Алай этеринги биле эдим, итден туугъан — деб таягъы бла Къарчаны сыртына кѣнделен урду,— итден ит туугъан.. ырысхымы ашаб, юйюмде джашаб, сен неле эте айланаса?

— Атам, атам! Терслигим джокъду, урушма, Терслигим джокъду, атам, бойнуму кес, алай а мен сени учуз этмегенме, ангыла, кесинг ангыла...

Шейда, къалын ханса кеселекке къуйрукъ тас болуб кетгенча, эшик таба сыбдырылыб, эрлай думп болду, эки эркиши къалгъан юйню ичинде гюл джау ийисин къоя... Къарт, мугур чѣгелеб, мангылайын таягъына ахсыныб тиреб, башын бушуулу булгъаб, амалсызлыгъын кѣргюздю.

— Атам, кеч, бир зат бла мен сени джанынга тиерик тюлме. Сени сыйынг — мени бетим. Антымы теблеген кюн, бетиме тюкюр. Ол кюн мени ахыр кюнюм болсун, джанынгы къыйнама,— деб, не этерге билмей, къартны аллында чѣгелеб тиледи Къарча.

— Билеме, балам, билеме... Шыб деб сугъулуб кетге-

нин кѳрген эдим. Кетген болур деб келе тура эдим. Мында болгъанын билсем, келлик тюл эдим... Аны да терслемейме. Ол да бир насыбсыз киши кѳрюб, дуниягъа баям болама деб тартынама ансы... Алтын тузакъда бул-бул джыбчыкъ. Мен бир чириген заба, анга не игилик кѳргюздюм?.. Солтанланы тоханаларына деб джаратылгъан джанды ол, мен а турдум да аны къанатларын кесдим... Терслигими билиб, джумушайма. Ол да аны сезиб, эркин атлайды... Энди бир айны джылаб, суу-салам болуб къаллыкъды толгъан от бла суу ёмюрде да джарашмагъандыла билеме,— деб къойнуна узалыб, хызен бла бир алтын ачханы чыгъарыб,— ма, кереклинг болса, джой, аяма,— деб, кѳзюне къарамагъанлай, узатды.

Къарча джунчуду.

— Ал, анангы сютюнден халалды. Унут, байны кишени узунду, байлыгъы — джел элеген унду.

Ал, балам, ал. Э-эй, къартны юйюнде джаш тиширыу къарагъан кѳзге кѳзлюкдю, сѳлешген тилге сѳзлюкдю... Ашхы джолгъа,— деб, ауур къымылдай, тѳрт бюклениб баргъанча, мыдах болуб акъыртын чыгъыб кетди. Къартны мугур сырты Къарчаны джюрегин талады. «Э-эй, ёлмесенг да, къартдамы болмазса?»— деб ахсынды джаш. Олсагъатлай кѳзюне Шейда кѳрюндю, чыммакъ чагъыб тургъан тиширыу санланы ариу ийиси бурнуна урду, акъ дарий фирашиясыны шуу-шуу тауушу къулагъына келди. Анга Къарчаны бир бѳлек сезими тууду: джазыкъсыныу, сѳгюу дагъыда бир тюрлю. Ол бир тюрлю сезим, кыбыламаны тилчигича, башха эки сезимни юсюнде титиреди... Джаш экили болду. Ол, ойланыб, аны джюрегин талады. Таукел адам экили бола башласа, къалгъанладан башха тюрлю инджиледи. Уллуну инджиую да уллуду...

* * *

Талай кюн Къарча Александрны излеб айланганлы. Табалмайды. Сорур адамы джокъ, бир деб бир ахлусу, бир танышы да болса уа. Кѳк тенгизни джагъасында дуу джана тургъан акъ сахар энди кюнде кюе тургъан къум тюзча боб-бош кѳрюндю. Джюреги асыры къыйналгъандан, не этерге билмей, Александргъа тюбемесе, Биясны табмазын билиб, тенгиз джагъада исси къумгъа бауурундан къабланыб, сабийча джылады, джюреги тарс деб атыла, амалсыз болуб ёкюндю.

Джыламукъ джибитген бетине къум умурчукъла джабы-

шыб, башын ёрге тутуб, тегерегине, дыгалас этиб къарады. Тенгиз, кълкълъб тургъанча, дыфсыз эди, кюн хатерсиз кюйдюре, джер да амалсыз тѣзе, дуняда къуру кеси кълалыб кетгенча кѣрюндю мыдах джашха. Терен ахсыннганында, юч кюнню ичинде аузуна бюртюк бармагъанын хатхусуну джыйырылгъанындан сезди. Эси уа аш излей эди, билалмай эди.

— Джер тюлсе сен, джаханимсе, бютеу джурт!— деб, джумдуругъу бла исси кълмну урду Къарча, ол кълдар джарсыууну терслиги джерде болгъанча. Не этерге билмей, биягынлай бетин кълмгъа салыб, сылыт болуб, кълкълъб кълалды.

Кюнню кетди, кечеми кетди, ким биледи, уянса, бир салкълън джерде. Тюз кълты бла илипинчик шоркълудаб бара, арлакълда хурма терекледе гергеджыз джырлай. Кълтында уа киши да джокъл. Кѣзлерин ача келиб, тюшюмдю деб, бу алапат джерни тас этиб кълорма да деб кълоркългъанча, эрлай ызына кълса, дагълыда тѣзалмай да ача, эсин джыйыб, тирилди.

«Кълайдама мен? Мен менмеми? Тюшмюд, тюнмюд? Мен, мен эсем, бу да тюш тюл эсе, мен былайгъл кълалай тюшгенме? О тейри, мен чекмеген не кълалды, энди биягъл кѣзбауунг бламы кълзуйса мени? Кълайдама мен?»— деб, тѣрт джанына къларады. Биягъл суучукълну тауушу, гергеджызны ауазы кесгин эшитилдиде.

— Шашыб айланама мен бир ишексиз. Дуня башы тюбюне болуб, джандет дегенлерине тюшюб кълалгъланма. Адам улу уа ол бир джанында, джаханимде кълалыб кетгенди. Э-эй!— деб кълчырды.

Олсагълатлай бир джашчылкъл чабыб келди. Алтын суугъл алыннганча, саб-сары джылтырауукъл кѣзлери бла бир сарышиллы джашчылкъл чабыб джетди. Бетчиги кюнде кълйюб, тишмек болуб, чачы онгуб, тузлу тенгизде кѣб джууунганына шагълатылкъл эте, сюелди. Кълуру кѣзлери эдиле, джилтинлерин кюн хорламагълан, сабий кѣзле...

— Сен кимсе?— деб арабча сорду Къларча.

— Мен менме. Эй, джаш дейле бары да манга деди джашчылкъл орусча. Эй джаш дегенин ангъллаб, урумча сѣлешди Къларча.

— Кимни джашыса сен? Мен бери кълайдан чылкълдым?

— Мен эй джашма, дедим да?

— Атанг кълайдады?

— Атам ълген болур. Тенгиз ауруудан ауруб, кълйюб кълалгълан болур,— деб ахсынды алтынкѣз джашчылкъл.

— Ананг а?— деди Къарча, джашчыкъны кёзюне джарсыулу къарай.

— Анам? Мени анам да ёмюрде болмагъанды,— деб кеси да сейирсине, мыдах джууаб берди джашчыкъ.

«Ексюзчюк. Бизнича бир адаргы джанчыкъ. Анасын танымайды да, анам болмагъанды деб турады. Джыбчыкъ кёзчюклери джылтырай»,— деб джазыкъсынды,— атасы-анасы болмагъанны неси да болмайды, джарлычыкъ, билмейсе ансы...

— Мен а кимме билемисе?

— Игитда билеме? Сен Александрны къарнашыса. Ол сюеб кетгенди мени былайгъа. Мен келгинчи къатындан кетме деб.

— Александр! Сен аны таныймыса?

— Кёб болмай танышханбыз.

— Сюлеменни уа?

— Аны да таныйма. Бусагъатда ол ауруб джатады.

— Къайда?

— Кесини юйюнде.

— Бу юй а кимникиди?

— Бу?

— Хо.

— Бу башха адамны юйюдю. Кеме кибик бир уллу гюрюлдеуюк адамны. Аны да таныйма. Ол мени кемесине аллыкъда. Александр аны излей кетгенди. Сюлемен ауруб, ол аны бла булджуб, сиз тюбешмей мычыгъансыз, сора сен тенгиз джагъада, башына кюн чабыб, ойсураб къалгъанса. Сени излей барсала уа, алай сойланыб тураса. Александр сени тенгиз джагъада излеб тура эди. Устаны алыб келиб къаратханды. Салкъында кеси аллына аязырыкъды, ачдан инджилиб, кюн да сылыт этиб къойгъанды деб, кетиб къалды.

Къоркъмагъыз,— деб хапарны тизди джашчыкъ.

— Сен алан джашчыкъ болурса, не? Бери къарачы.

— Къарнашчыгъым! Сен манга къаллай суюмчюлюк хапар айтханынгы билемисе?— деб, къолларын джашчыкъгъа узатды Къарча.

— Джашчыкъ къууаныб, аны ийнакъ къучагъына кирди.

— Ой сени огъесе, къая тенгли бир болгъанлыгъынга, къызыл къыз кибик, назиксе,— ха-ха-ха деб кюлдю, эмен бояу ичирилгенча, кюнде бирча ариу къызыл кюйген бети джарый Бияс. Дунияны юсюнде саулукъ, тирилик, таукеллик, ачыкълыкъ бютеулей бу адамгъа берилиб къал-

гъанча эди. Мазаллы санлары, мазаллы къоллары, мазаллы гюрюлдеуюк ауазы. Бир джерде олтуруб чыдаялмай эди, кѳрген затына сейирсине, къууана, джарсый билген джаш, джарсыуда амал эте да биле эди. Къарчаны болу муна да джюреги къыйнала, къум тюзде кѳзлеуча, таркъайыб кетмесин деб, анга къарыу-кюч берир мадар изледи. Талай зат эсине тюшюб, джашны тагъаланыб тургъан тюрсююне къараб: «Иги тирилгинчи ауурлукъ джетсе, кѳлтюралмай, инджилир... Бир кесек мычыйыкъ. Кесине сездирмей, Искандер бла оноулашайым, эсин джыйса, хайда кюрешсин...»

— Эй, джашчыкъ, къайдаса?— деб гюрюлдеди Бияс.

— Аланды ол, Алан!— деди Къарча.

— Алан! Бар, алайда ол урумлудан кѳгетле ал да келчи!— деб, ууучу бла бир ачханы узатды Бияс.

— Къаллай кѳгетле?

— Кесинг ушатханланы ал. Къызылын-сарысын, сени кѳзлерингча, алтын бояулусун.

— Бусагъат!— деб, джашчыкъ эрлай думп болду.

— Искандер, бери чыкъ. Не этесе анда?

— Сют къайнатама.

— Не сют?

— Тюе сют, чыммакъ акъ сют.

— Сабийингми барды?

— Хо.

— Ай хариб а, мыйыкъларына чал ургъанында да, эмизик ичирибми тураса?

— Не этериксе, башха затны унамаса?

— Ёбгелей дамы биледи?

— Огъай, огъай, сен керт да дегеннге уа.

— Алай эсе, джашчыкъ келгинчи бир айтырым барды. Хапини бауурун ары бла бери джырырча, джелден джелден кемеле табайым. Аланы ичинде, келинчикча джасанган, джандет джыбчыкъны кѳзюча омакъ бир кеме да къурайым. Кемелени Адамы.¹ Анда сѳз джокъду. Бир къыяма кюн керекди, былай ит несин танымагъан бир кюн... Муайат межгитни битдириб, байрам кюн, дуня кеси къайгъылыкъ болса... Неда, тохта, бѳлюб-бѳлюб миндирсек а?— деб, джашлагъа кѳзюу-кѳзюу къарады.

— Огъай, бѳлюнюрге болмайды. Ата-ана, сабий-баш,— деб тирилди Къарча.

— Асыры кѳбсюз. Хабчюгюгюзню уа бир сылтау бла джюклер эдик, гитче сабийле бла тиширыулагъа не этейик ансы.

— Амалсыз дуняда амал таб. Неда эт, бу затны чий-сил этме.

— Ох-ох-ох, къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа,— деб ахсынды Бияс,— бир къаугъачыкъ чыгъарыб, солтан аны къайгъылы болса, бир иги боллукъ эди. Алай этерми эдик?

— Огъай, къаугъа керек тюлдю, къалкъытыргъа мадар болса. Мисирден ётюр, ары тенгизге бир кирсек...

— Тенгизге кирсек, балыкъны сыртында да барыр эдик,— деди, тенгизге болумну Къарчадан эсе иги билген Бияс,— алай а бюгюн сен сют ич, хурма аша, джукъла. Кемеле къолунгда, Къарча, тенгизни джырыб баргъанча кёр!— деб, суююмлю ышара, джумушады Бияс.

Къарчаны кёзлерине джыламукъ урду. Онбешинчи ёмюрню ал джыллары. Мисир джаханим отда къайнагъан къазанча боркъулдайды: кериуан-сарайларында энди алгъынча зурна тауушла чыкъмайдыла; ёкюннген, джылагъан, кёкден болушлукъ излегенле, джерде таянчакъ табалмагъанла, не этерге билмей, гютдю юсюне къалач дегенлей, эминаны юсюне да ачха ауушхан Мисирни джарлысын таргъа джыйыб, джарыла эсенг, бузул дегенча, амалсыз этгенди. Дуняда эм байла Мисирдеди десе, киши ишекли болмайды, сыйтылы джерни чинг джарлысы былайдады деген да чыртда ётюрюк айтырыкъ тюлдю. Алай а эмина аланы эки къауумуна да бирча къатылады: аджалгъа алтын истем болмаз, огъесе сынабмы этеди алай. Ол себебден болур Ал-Асхар межгитни тохана-сында да Ал-Хусеинияны тыгъырыкъларында да бирча джугъады эмина, анда-мунда да бирча джан береди... Бастырылгъанлары уа — башха тюрю: бирле мермер тоханалада алтын сандыкълада асыраладыла, ол Ал-Асхатда джан бергенле, бирле уа — Ал-Хусеинияда ёлгенле — кёрге тюз кёмюлюрге табсала, кёбюсюне джанлары саулай да кирлик болур эдиле кёрлерине. Алай тюрюдю хадауус джазыу... Ал-Хусеинияда сау къалгъанла уа чыртда ушамайдыла Ал-Асхатны тёрюне чыгъуучанлагъа. Артыкъсыз да ачха ауушханлы мадарсыз болуб, адаргы эски ачхачыкъларын зыкгыл быстырчыкълагъа туююб, къоюнларына къысыб, кечинмек излей, Мисирни дуу джана тургъан базарларына келселе, юслери-башлары аман, бетлери азгъын, эслери абызыраб айланганладан эмина тийиб ёле тургъанладыла деб.

— Келепен, келепен! Келме къатыма!— келе тургъанлагъа не ачха, не да бир къабарыкъны шууулдата къычы-

ра эдиле токъланы кѣбюсю. Алай джер джарылыб ичине джутуб баргъанланы бир къауумлары аланы истемей эдиле. Не къадар ачы къычыралсала, ол къадар джууукълаша, джанларын къолларына тутдуруб, джюреклерин джара, бир-бирде кеслерине хата сала эдиле, бир-бирде уа, аллахдан даулаб хакъ алгъанча, кюпеследен, байладан, халкъны эмизигине юрениб, гѣзенлерин толтургъанладан башларына бир адаргы мадар таба эдиле: сууукъ суу, барни, сихриз¹, бир-бирде уа муссалласас² да бере эдиле джарлылагъа. Алай а не сууукъ суу, не хурма, не ол будай джарма къарыуу болгъаннга умут, амалсызгъа кечинмек бермей эдиле. Кѣк чартлагъан заманны узуну бир эди азгъынла булджугъан такъыйкъаны ѳмюрю. Андан сора кюн да биягъынлай къууура эди, амалсызла да биягъынлай мадарсыз бола эдиле, токъла да биягъынлай илгене эдиле. Адамла, хар бири кеси излеген дыгаласха термилгенликге, заман да алагъа эришгенча, нени да кеси биче эди: дуняны артын этиб, арбазланы, орамланы, тауукъ тарыны чѣблегенча, чѣблеб баргъан эминаны да, адам къолу бла этген ачханы ауушханын да, бу сыйытлы ачлыкъны-джалангачлыкъны да ѳкюлю заман эди Муайат солтан зийдандан чыгъыб тоханагъа чѣкгенли эмина бла аны джетеклери дунягъа дерт къайтаргъанча кѣрюне эди. Халкъ ачдан, бу худжу ауруудан къырыла тургъанын сан этмей, кесине сууаблыкъ межгит ишлете эди солтан. О амалсыз дыгалас! Ол джуреги тишлеб, бугъоуланым олтургъан заманында антыма керти болайым деб ашыгъыш ишлетген межгити ол ѳлгенден сора бир джылдан битеринден хапары джокъ эди солтанны. Джазыу дебми эте эди, джазыугъа эришибми эте эди, акъылына акъыл керекли, фахмасуна фахму керекли болмагъан солтан кѣб тюрю зат бла эришдире эди кесине джазыуну да, суймегенлерин да. Селеке назму джазыб джюреклерин джара эди, хыликке этиб, кесине юстюре эди. Сора эмина бла джетеклери да анга къаршчы туруб, уу тырнакълары бла аны да сермей эди. Джумагъатха джетген зарауатлыкъ аны джурегин тот бычакъ бла сылай, бетине тамгъа салыргъа кюреше эди. Неда, бедишге, сѳгюмге тыйыншлы эсе, солтанны аты бла, аны айгъакълай, айтыла эди. Сора солтанда да болур терслик деб ойлаша эдиле ангылагъан адамла.

¹ Барни, сихриз — хурманы учузу, къолайсызы (арабча).

² Муссалласас — ич джау бла джарашдырылгъан будай джарма (арабча)

Баб-ал-Зувейланы кьатына, садакъя тилей, чёкген джерчиклеринден ёрге кьобалмай, сакъат сабийле, азгъын кьартла, джарлыланы кьабырларында адаргы сын ташларыча, сир болуб тура эдиле. Кюн да аланы кюйдюре эди, джел да аланы юслерине кьум себе эди, джер да кёк да аланы инджите эди... Муайат солтан, эмина, ашлыкь-джалангачлыкь — амалсыз деген затны тутуругъу болуб, халкъны богъурдагъына уу тырнакъларын сугъа эди. Эй, ол итден туугъанны бери бир табыгъыз, ит ашамазлыкь этиб атайым, халкь солууун алыр деб, не солтанны кьоркьутур, не эминаны чиркитир бир зат табылмай эди. Халкьда аллай кьарыу джокь эди, ачдан атын унутуб айланган азгъын халкьда, солтанны тегерегинде кёзю джанганланы ичинде уа мен дегени тохананы марай, кесине ары джол ачар ючюн халкъны чымырталай шынкь-артха атар чурум чыкьса, истемей, узалыр эди...

* * *

— Атам, сау кьал. Джанымы да сен кьалдыргъан эдинг, бу джолуму да сен ачдын. Аллахдан кьайытсын бир такъыйкъаны джюрегимде харамлыгъым болмагъанды. Айыб этме,— деб Кьарча Сулейман ибн Хамидни кьучакълады. Кьарт, кёлю такъыр болуб, кёзюнден ачы джыламукь чыкьаргъа унамай, кюйдюре, Кьарчаны кьучакълай:

— Аллах манга аллай насыбны бермеди. Танг атханча джарытды да кюн батханча кьармады, алай а разыма, муратынг толсун. Илезигим адаргы, алысыным джокь. Сен толгъан ай болуб чыкьгъан эдинг башымдан,— деб, джангыдан кьучакълай, тюгю тышына айланган кьараууз кьызылдым улакь кьабчыкьчыкьда алтын кююш ачхаланы Кьарчагъа берди,— Джолунг узакь, муратынг тузакъгъа тюшмесин, балам. Кьайтыб келсенг, арбазым-халал юлюшюнг, аллах бла разыма, джолунг джулдузлу болсун, мычыма. Къалай барлыкьса? Узайыб кетмесинле. Аллахха шукур болсун, ышангылы адам табханса. Сизни джокълагъан кьой, солтанны басдыр кьайгъыны да этмейдиле. Тохана кьаугъа барады, бир-бирлерин сояргъа хазыр. Алай болса да, мычыма, балам, Накьут-налмазны да кьара таш бла хыршылаб джылтыратадыла. Бар, кемеле меникиледиле деб кьагъыт джарашдыргъанма, адамы да, башы да. Ма, унутуб кетесе.

Хы, не бла барлыкьса?

— Кьайыкь бла, кьыйылгъан кьайыкь бла, атам, шыб

деб ызларындан джетерикме, ауур кеме алай дженгил бармайды да.

— Ышангылы нѳгеринг бармыды, бюгюн дейме.

— Барды, атам, барды.

— Къыйылгъан къайыкъны къой, анда къоркъуулуду.

Мени ол джелкенли урум кемечигим бла бар,— деб ичинден да: «Тауукъланы арасында турна кибик бир эдинг, ол шайтан къатындан юркуюб къачыб бара болурмуса, ол къадар ахлунгу да тентиретиб, кемелеге джюклеб?»— деб, Қъарчаны ызындан мыдах къарады къарт кюпес.

Шайтан къатынга уа къанат битиб, дженгил джюзген кеме къураб, Қъарчаны ызындан сюрюрге амал излей айланнганындан огъурлу къартны хапары джокъ эди.

Шейда, къуш къанатыча, акъ кемеге чѳгюб, биргесине да талай адамны алыб, къайтаралсам, къайтарырма, къайтаралмасам, биргесине барырма деб, дуня кибик кенг Хапани бауурун джыра, Қъарчаны ызындан сюрдю. Кѳб тюрлю сезим талай эди. Солтанла тохтаб баш уруучу кюпес къатынны джаннган ѳшюнюн.

«Ах, не дерме? Не деб алдарма, кѳк джашнагъанча, ол сейир уланны?... Қъарауашынг болурма да юйюнгю туюн чачым бла сибирирге дерме, балхам болурма да джараларынга джарарма дерме... О не дейме, не дейме мен, солтанланы истемеучю, алтын хазнасыны санын-санауун билмеген Шейда?»

Шейда... Шейда деб нек атагъан эдинг манга, ой анам, ма былай суймекликден шашыб айланырымы билибми атагъан эдинг, огъесе атым алай болгъаны ючюнмю шашама? Не болгъанды, не керекди манга? Қъадыр кибик ол сатыла айланнган юйсюз-кюнсюз джесир къулну нек суйдюм, аны кѳз гинджиси манга кѳкде кюн болуб нек къалды? Джандетим, тюгенмеген булагъым ол нек болду?»— деб, кемени мылы къабыргъасына таяныб, бетине тенгизни тузлу тамчылары чачыла, инджиле эди Шейда. Кеме сууда къалкъыб тургъанча кѳрюне эди. Аны дженгил элтир мадар излей, кемени къабыргъасындан теберирге кюреше эди. Кеме уа, аты «Учхан джулдуз» болса да, тиширыуну кѳлюне джетер ючюн деб, джюрюшюн тез этерге унамай эди.

«Учхан джулдуз» солтан кюпесге берген дженгил аскер урум кеме эди.

— Кеме тюдю, къанатлыды,— деб, берген эди Муайат Сулейман ибн Хамидге,— учуб бараса, джандетге учханча.

Хапани саз суун джырыб барыб, Искандер шахардан узакъ болмай Шейда Къарчаны джетгенин билмей эди. Биягъындай, сууукъ къаягъа къысылгъанча, кемени къабыргъасына таяныб, чапыргъан сууну юсю бла сагъышлы къараб бара эди.

«Ах кемени ол джел тараб тургъан джелкени да болгъа эдим, сууда харам чабакъ да болгъа эдим... ах, неле дейме мен, неле дейме, сууда джюзген чабакъ къой, мурдар маншим¹ да болгъа эдим да, сени танымай къалгъа эдим», — деб ахсына, кеси-кесине гурушха эте тургъанлайына, «Учхан джулдуз» аллына силкиниб, кесгин тохтаб, юсюндеги лени чайкъады. Шейда илгениб, сир болду.

Кемеле къабыргъалары бир-бирлерине ургъанча шатык толкъунлада чайкъалдыла. Кюпес къатынны кеме башчысы Къарчаны кемесине тохта деген белгини берди. Къарча аны кѳрюб, сескекли болду. «Ай мени ариу айтыб ашырыб, ызындан къуугъун ийген болурму кюпес? Нечик алай эталыр? Ол къадар игиликни да этиб, эл бла бир ырысхысын джюб, ашхы джолгъа деб ашырыб?» — деб экли бола тургъанлайына, «Учхан джулдузда» Шейданы эследи. Къум тюзде кѳрюнген кѳзбауду деб истемеди. Алай а ёшюнюнде от джана тургъан тиширыу джашны эсин табдырды:

— Кюн таягъым! Мисирге солтан бол, алтын тоханагъа олтур! Кетме, къайыт ызынга. Къайыт. Кѳкюрегиме сен джорюген джол этиб аллына атайым, къайт. Къайт, джаным, — деб, Шейда Къарчаны аллына сюелиб, сабийчикге ариу айтханча, джалыныб тиледи?

— О тейри, бу къайдан чыкъды?

— Аллах болушду, — деб, Къарчаны бетине исси тылпыуун урдура, тюз аллында сюелиб, кѳзюне джити къарады Шейда.

— Сени аллахынг — сени къулунгду. Юсюнде кийминги ауурлугъундан ёзге бир затны келтюрмегенча ёмюрюнде. Сен къутуруб айланаса! Эригиб, не этгенинги билмейсе, — деб аузуу хыны сѳлешгенлигине, ариу тиширыу гъа джореги къатылыкъ эталмай, сѳзюн бошайлмады.

— Сен мен Ал-Азхарда² туугъанды деб тураса. Мен

¹. Миншим — къазауатчылагъа духла сатыб тургъан бир араб къатынны атыды. Ол духланы ичгенлени кѳбюсю ёлюб тургъанды. Былайда мурдар деген магъанада айтылады.

². Ал-Азхар — муслиманланы эм бек айтылгъан межгитлери, белгили адамла джыйылычу сыйлы джерлери.

Ал-Хусейнияны ¹ ыгырыкъларынданма. Багушда табханым чёблей ёсгенме мен. Бюгюн а джазы мени алтын чапракъгъа чырмагъанлыгъына, насыб бермегенди. Менден сен насыблыса. Сени къанатынг барды... Мени уа, тамырым юзюлюб, къанатым кесилиб, алтын кебинде сал агъачда джашайма мен, сен аны нечик сезелмединг? Хар неге да амал таба билген, не?

Къарча, башын энишге ийиб, джунчуй, не дерге билмей:

— Мени ёлюмден къутхаргъан адамгъа мен атам дегенме, кете туруб, ант этгенме, сен а не дейсе манга? Не излейсе менден, тыбыры, тукъуму болмагъан бир амалсыздан?

— Мисирге солтан бол, дейме! — тамагъы бууула, джыламсырады Шейда.

— Биреуню джеринде солтан болгъандан эсе, туугъан джерингде олтан болгъанынг ашхыды.

— Сен тенгиз кибик бирсе, ичиб, тауусур мадар джокъду. Ташча къатыса, не бла эритейим? Мен сени бийченг эдим, сен сатылыб алыннган бир аяз, мен ийнеси болмагъан бир жарлы. Уланыгъызма дединг да, небизге да не болдунг. Аллах а унамады, нени да къойду да мени джюрегиме не этди сени. Менде терслик бармыды? Мен кечелени джукъусуз иеме. Билеме, сен а менден уллуса. Мени баш ием болургъа тыйыншлы бир адам... Аллах кеси джангылыч эте эсе, мен аны тюзетирге этеме... Кимди терс? Къайдады тюзлюк? Билеме, сени джюрегинг да, джел тарагъан терек чапракъча титирейди, алай а сен къарагъан кёзден тартынаса. Сен солтанла этген ишден нек джийргенесе? Нек къоркъаса? Сен солтанланы солтаны болургъа тыйыншлыса, сен...

— Къоркъмайма, уялгъан этеме.

— Кимден?

— Кеси кесимден!

— Къайт. Къайры бараса? Дуния къутургъан тенгизди. Балыкъ балыкъны джута, сарыубек сарыубекни ашай тургъан бир зор дуняды. Къайт. Солтан бол мени джюрегиме да, юйюме — башыма да. Къайт...

Къарчаны бети агъарыб, тишлери бир — бирлерине къаты къысылдыла.

¹ Ал-Хусейния — Мисир шахарны къыпчакъла джашагъан, ариу адамла джашагъан бай тийреси. XV ёмюрню аллында уа — жарлыла джашагъан джер (шахарны бир къыйры).

— Ёмюрюнг джолоучулукъда кетсе уа? — деди, алай айтханына сокъурана Шейда.

— Джесирликде кетмесин ансы, — деб кесгин джууаб берди Къарча.

— Алай эсе, мен да кетеме сени бла. Мен да джесирме. Сени кибикме. Сен башынгы азабларгъа излей эсенг, мен да джюрегими азатларгъа сюеме. Экибизни джолубуз да бирди. Элт мени да. Кемеде алтын хазнам кѣбдю, бир джугъунга джарар...

— Харам хакъ манга керек тюлдю.

— Тенгизге къуяйым аланы, отда кюйдюрейим! Биргенге элт ансы... Мен санга уланла табарма, ала ёсюб дже-терле, аждагъанла болуб, къатынга сюелиб, сени туугъан джеринге ие болурла. Элт, мен санга ушагъан уланла табарма, кесингча алакѣз, кюн тукъумлу уланла. Етгюрле, халалла... Сен, ол къадар джумушакъ, ол къадар халал, мен, тиширыу, ол къадар инджилиб тилесем, нек ийилмейсе? Тиширыу ючюн файгъамбар атдан тюшгенди. Дуняда мени эсими къозгъагъан къуру эки зат барды, — тиширыула бла ариу ийисли затла — дегенди файгъамбар... Сен а манга, тиширыугъа, бир къатыса...

Элт биргенге, мен сенден джашма, мен санга алакѣз алан уланла табарма, — деб, ахыр кючюн салыб джалынды купес къатын, эси башха джанына кетиб тургъан таулу джашха.

Къарча не этерге билмей, ариулукъ бла бу тиширыудан башын алалмазлыгъын билгенинде, хыны сѣз бла чирки-тирге изледи. Сынгар бир сууукъ сѣз ауузуна келмеди. Юсюне бал чибин къонса, суюнюб титиреген гюл чап-ракъчыкъча, назик, кирсиз эди. Къая ранча къачхынчы джашны суюген, аны ючюн джанын берирге излеген тиши-рыу. Алай а ол, тиширыу, таулу алан джаш намыс, бюсю-реу деген асыл сезимлени юсю бла атлаб, тиширыуну айтханын эталмагъанын ангылаялмай эди. Ма былай бир болумгъа тюшген акъыллы адам айтхан болур — ахы-рат азабдан дуняа намыс кючлюдю деб. Шейданы кѣзюне къарайма деб къоркъа, башын кѣлтюрмей олтура, джаш аллында тиширыу анга да алай бош адам тюл эди. Былай кѣргенлейине огъуна илешген эди джашны да анга джюре-ги, алай а, ол аналыкъ болуб, ол джашны джюрегинде, ышарылгъан джерин къол аязы бла басыб, ёмюрлюкге джабхан эди... «О дуняа намыс, сенден кючлю не барды! Отха да тѣздюrese, сууну да кюсетесе», — деб ненча кере дыгалас этген болур Къарча. Алай а не дыгалас этсе да,

бетин джоймагъанды. Кёзбаулукъда илешгенине да уялыб, бир уллу хата этгенча, тартынганлай тура эди. Эки кеме да, къабыргъалары бир-бирине ышыргъа излегенча толкъунлада чайкъала, аланы сынагъанча тура эдиле. Къарчаны эси ахлулары баргъан кемелеге да кёче, бу къайгъыгъа да бёлуне, къатында олтургъан тиширыугъа бир уллу хата этгенча, джунчуй, тамам амалсыз болуб тура эди.

Шейда, тёзалмай, дагъыда сёз башлады.

— Къарча, былай къарасам, тые балача, бир кютюсе, бир зат излесем а, сеникеча, хатерсизсе, къатыса. Тюшюм болурмуса? Бош кюреше болурмамы?.. Сенсиз мен ызыма къайытсам, башым, бузукъчуланы башларыча, Ал-Зувейланы къазыкъларыны бирине чанчыллыкъды. Сени бла уа — солтан бийчеден насыблы боллукъ эдим, джаханимде, къум тюзюнде джашатсанг да. Сен — джашау, насыб, сенсиз — къара дуня, ахырат. Экисини бири, — деб тохтады.

«Ай, джыламай бир къалсам, ол тюрсюнге бир къара, кёк джашнагъанча, ах аны амалтын бу тенгизни тузлу сууун ичиб, ичими кюйдюрсем да, джюрегим къанмаз. Сюдемен файгъамбарны да болмаз эди аллай бир ариулугъу тамам да мамлюкдю, сейир мёлек, ары бир къара, ол нюр бетге, астагъафируллах... Джумушакъды. Эки тилегими бирин этерикди. Къайтмаса, мен да къайытмазма. Огъай десе, ызындан джюзерме, суу — аллахныкъы, кеме — меники. Аллахны аты бла ант этеме. Ызыма къайытсам, къарт манга бедеш палах салыр, биягъы Ал — Хусеинияны багушларына атылыб къалырма... Огъай, огъай, андан эсе, балыкълагъа азыкъ болгъаным ашхыды.

Къайытмайма. Кеме толу бир хазнам. Джашды, хариб, солтанла башларына теджер ырысхысыны, бошуна келе тургъанлайына, къойнуна сала билмейди. Ол алай термирча, неси барды? Джурт — джурт деб, санларын кемирча турады, насыбсыз... Не кёзюме къарамайды, не къолуму тутмайды. Къолуму тутхан къой. Фирашиямы учундан аягъыны бурну да басха эди, былай чырмаб алыб, къойнума къысыб къоярыкъ эдим, ах...», — деб, джюреги джарыла, асхынды тиширыу.

Къарча биягъынлай, джунчуб, эсин сагъышлары талай эдиле. Илгениб уянган сабийча, сескекли болуб, Шейданы таралыууна ийилмей эди. Ичинде джаны, кёрген кёзю болгъан эркиши сюйюмлей юсю бла ётмезча бир тиширыу къатында, сеникиме, сени амалтын ёлеме дейди. Къарчаны

джюреги да биле эди эзиле да, тарала да термиле да. Алай а ол уллу, ол сыйлы анты толгъунчу ол башха сезимлерине кишен салгъанча, анда ёзгеге бёлюнюрге унамай эди, бир джаны бла да... Шейда, кёк джашнагъанча сейир болса да, тоба деб сейирсинирча эркинлиги да болмагъанын биле эди Къарча. Ол Шейдагъа баш адебни, адам джорукъну, намысны кёзю бла къараб, тешмей эди джюрегин. Таш тюл эди, гюл чапракъча назик эди аны да джюреги, алай а джюрек сезимден эсе адамлыкъ борчун мийикде тутта биле эди джесир джаш...

— Къарча, мен джарлы заманымда да ёмюрде кишиге джалынмагъанма, ёмюрде харам зат этмегенме. Бюгюн да мен аманлыкъ этеме деб турмайма... Джюрегим бойсуна, атымы унутуб, сени аллында джалынчакъ болуб сюелеме. Мен болмасам, дунияда бир тиширыу да алай эте болмаз. Сен да, айыб этме алай айтханыма, услу туюча, орнундан тебмейсе. Не огъай деб, кюйдюрмейсе, не хо деб ышандырмайса. Кеси-кесиме да урушама, тохта, уял деб да кюрешеме, ол бир аяз, сен а Мисирни алтын гюрбели копесини сыйлы юй бийчеси, джалынган санга джалынсын дейме. Айхайда, башмакъларымы бай этерге хазырла да кёбдюле, алай а аллах манга азабха-зауукъгъа да къуру сени джаратхан болур эди, не этейим? Акъылым сёкген затха джюрегим ёчюнеди да турады. Ансы сен алтын кекелли болуб этмейме алай, ийнан, — деб Къарчаны джюрегин кёозгъады. Бети чыммакъ агъарыб, ичинден ух-х деб исси тылпыу, эринлерин мукъут эте чыкъды. Сууукъ сёз бла сууутсам, дженгил сууур деб, ёмюрде бир кишиге айтмагъан хыны сёзлерин аллында тобукъланыргъа огъай демеген сыйлы тиширыугъа кычырыб айтды, кычырсам, башым сасыб, кесим эшитмезме деб:

— Кет, къора кёзюмден, шайтан къатын, къора! Бир хата этмей тохтарыкъ тюлсе. Къора! — деб, силкиниб ёрге турду.

Шейда, сол джанына кесгин бурулуб, юсюнден фирашиясын джерге быргъаб, эркиши кийимлери бла табаны бла уруб эшикни ачды. Бетине салкъын суу тылпыу урду. Эшик артында аны талай адамы сакълай эди. Алагъа джукъ айытмагъанлай, кесини кемеси таба бурулду. Адамлары да ызындан. Эки кемени арасына салыныб тургъан кёпюрчюк таба Шейданы ызындан ашыкъдыла.

Кёпюрчюкню эки джанында тургъан адамла, анга болушур къайгъыда кёолларын узатдыла. Тиширыу аланы истемеди. Джел ургъанча, эрлай кёпюрчюкню юсю бла

ѐтюб, кемедѐ бѐлюмюне бурула:

— Ызына! — деб, джел ургъанча буйрукъ берди тиши-
руу, джюреги тебгени тенгиз чайкъалгъанча кѐрюне.

Къалакъланы сабларына таяныб тургъан къымыжа сыртлы адамла къараб- къарагъынчы «Учхан джулдузну» шырт деб сууну сыйдамында къалкъытыб, ызына бурдула. Кемени бир-бирлеринден жан бла тенгек айырылгъанча, айырылдыла. Занг-занг-занг деб, къаны башына уруб, кѐзлерин къарангы эте, санларын бирден джызылда-та, эринлерине сары чибинле къоннганча болду Шейда. Башы тѐгерек айлана, не дерге билмей, эки кѐзюн къаты къысыб, мангылайына джумдуругъу бла урду...

Кемеле бир-бирлеринден айырылгъанлайларына, Къарча секириб туруб, аякъ тюбюнде джылтырай тургъан фирашияны алыб, кѐкюрегине къыса, башын энишке мы-дах ийди. Кѐзлеринден зыр деб къюулгъан джыламукъла, эртденги хансада чыкъ тамчылача джылтырай, фираши-ягъа сингмей, юсю бла бир-бири ызындан тенгереб, джерге тюшдюле. Къалын кирпичкери мылы болгъанла-рында, ау тюшгенча болуб, кѐзлери къарангы этдиле. Фи-рашияны ѐшюнюнден алмагъанлайына, акъыртын орнуна чѐкдю. Олсагъатлай къыб-къызыл от джурунлада дуу деб джана учхун болуб кѐкге чыкъды акъ фирашияны неси. . .

«Кеч, кеч мени, кюн таякъ кибик халал тишируу. Сен да джюрегинг излегенни этерге кюреше эдинг, кеч. Мени ючюн деб сени юсюнг бла чибин да учмасын. Сени баш иенг манга балам деген эди. Ол экибизни арабызда къын-дан чыкъгъан къылыч болуб турады. Кеч, — деб ахсын-нганында, ауузундан чыкъгъан исси тылпыуу эринлерин къабырчакъландыргъанча болду. Кѐзлерине ачы джыла-мукъ уруб, къарангы этди. Узакъда адаргы джаннган отну къызылдым джурунларын Шейданы фирашиясы басыб, джукълатды...

«Учхан джулдуз», къанатлыча, сууну сыйдам бауурун ѐхтем сыдыра, ашхам къарангыгъа ашыгъыш кирди. Шей-да, тюб эрнин ачытыб къаба, кемени арт сюремине батыб, чайпалыб, башы тюбюне болуб, къозгъалгъан суугъа чын-нгаб, тас болуб кетди. Аны киши эслементи. Кемени учуруб баргъан къалакъла бир зат сездиле эсе да, аланы ойнат-хан къолла бир джукъ ангыламадыла. Алаймы керек эди, огъесе кертиси бла да киши да джукъ сезмедими? Ким би-леди. Джулдуз учду. Кѐкню джырыб джарытды. Кюйдю да, тас болду...

Къара тенгиз Къарчаны кѐзюне бир пелиуан джануу-

арча кёрюндю. Къараб тургъанлай, кёз алдай, тюрлене, бир хыны бола да чирките, бир кукалана да терилте, бир да джумушай да джылыта, ана кёллю болуб джагъыла, кёлюн кёлтюре, бир сагъышын унутдурса, бирин къозгъай, баш сагъышын-муратын — эсинден тайдырмай эди. Тайдыргъан къой, къыздыргъандан къыздыра, тансыкъдан тансыкъ эте, таймаздан таукеллендиргенлей, ашыкъдыргъанлай тура эди. Учсуз-къыйырсыз тенгизни юсю бла узакъгъа къараб, Биясны ашыгъыб сакълай эди.

«Къалай келликди экен? Ол къыйын богъазла ётуб, мермер тенгизге кириб, андан къара тенгизни богъазы бла келликди. Къайдан келсе да, Къара тенгизни таш-тамакъ богъазындан ётмей, бизге келаллыкъ тюлдю. Дарданел а? О-о, ма олду таш тамакъ десенг, таш тамакъ. Узун, тар, къынгыр-мынгыр. Алайы бла къарангы кече бек къоркъуулуду джюрюген, кюндюз да къоркъуулуду. Ненча ач бёрю, кимни талайыкъ деб кемелерин айланчлагъа кенделен салыб турадыла. . . Биясны тонагъан алай тынч да болмаз, дагъыда ким биледи, деб, кёзлерин сюртуб, тенгизге къарады. Кюнде джим-джим джылтырагъан пелиуан тенгизни бауурунда дельфинле ойнай эдиле. Джулдуз къылышча, бири чартлаб ёрге чыгъыб, ызына сериуюн кёмюлгенлейине, аны ызындан башха андан да мийикге чыгъыб, хауада бир кесек къалкъыб, къыл-къыл-къыл деб кюлгенча, ызына кёмюлсе, тенгиз анга суююне, кёксюл кюмюш толкъунларын тёрт джанына джая, ол сейир джаныуарны къойнуна джыя да ийнакълай, дагъыда бирин кёкге теджей эди. Маркъа дельфинле камсыкълана, кёкге чыгъа да ызларына кёмюле, Къарчаны сагъышларын чачдыла.

Джайлау башындан тенгизге къараб, кюн батаргъа къысылгъынчы заман къалай ётгенин эслемей къалды. Бир-бирде сагъат узуну заман анга ёмюрден узун кёрюне эди, бир-бирде уа кюн да джыбчыкъ учханча, къалай думп болуб къалгъанын да эслеялмай эди. Бу джерни ариулугъуму, огъесе башха затмы эди, ким биледи, былайдан, Джайлау башындан, къараса, къуру да заманын унутуб къоя эди. Ма бюгюн да кюн тенгизни этегине ташая, андан эки нюр къолун бери узатханча, сууну юсюне бир тукъум бир сейирлик салгъанды. Кюнню юсюне таянган джукъа булутладан кёкге тылпыу кибик кёксюлдюм къызыл, алтын бетли, къызыл бла кёксюлдюм чалышхан ингил тылпыу джибле узалыб, кёк бла джерни, кёк бла тенгизни, хауа

бла кѐм-кѐк сууну бир тукъум бир сейир кѐзбау бирлеш-дирдиле. Кѐк бла тенгизни арасында кюн. Адам кѐзден бу-гъунганлыгына, нюрюн къызгъанмайды. Джашырмайды. Кѐк кюн бла сууну назик тюрлене, титирей тургъан къоюнларында зауукъланады. Суу да, кѐм-кѐк пелиуан тенгиз суу, бир тукъум бир сейир кѐзбау болумгъа кириб, къозгъала, къалтырай-титирей, кѐкге бауурун ачыб, халал анача, кел, балам бауурумда къалкъы да къал, къайгъыларынг думп болсунла, кел, деб, кѐкню чакъырады, бир да, отоуда джангы келинчикча, уяла-джунчуй тургъанлыгына, кѐкге хайран ёшюнюн ачыб, кел, наным, кел, кюн таякъ бла эшигими байлачы, деб, къучагында сескекли джуддузла бир сейир ташалыкъны сезгенча ашыгъыш къозгъала тебреген ёхтем кѐкню кемсиз термилиб чакъырады. Чакъырады, чакъырады. . .

Кѐк ёхтем талпыйды. Тенгиз чексизди. Халалды. Ачыкды. Экисини арасында — кюн таякъла. Сейирликни, сабырлыкъны, скоймекликни ышангылы келечилери. Ала болмасала, тенгиз буз гыйы болур эди, кѐкде джуддузла да, дуу джанган къой, юшюб-тюшюб, буз тенгизге тюшерелле. . .

— О кюн таякъ! Джашау тутурукъ, сууума, юзюлме! Джылтырай-джана тур. Джер да, кѐк да, джаны болгъан джаныуар да, инсан да, джерни тешиб кѐкге чыкъгъан гяхиник да — бары бирден санга ийилиб табыналла. Сенсиз джокъду ана джылыу, сенсиз чакъмаз дюн-дунияда бир терек да, суу да бармаз шоркъулдаб, джуддуз джанмаз кѐм-кѐк кѐкню ёшюнюнде, джыбчыкъ уямаз, суу тюбюнде балыкъ джюзмез...

Сенсе, сенсе тейрибиз, сенден сора джер юсюнде табынмайбыз кишиге да. Джол кѐргюз джериме, Ата джуртума. Сабийлигимде анам къазауатчыча ёлген джериме. Алайгъа барыб, бир сын салырма, тобукъланыб бай этерме ол джерни, анамы къызыл къаны тамгъан сыйлы топракъны...

О сыйлы кюн, эсимден кетерме муратымы, тилейме... Къарнашым, атам кибик уллу къарнашым Адурхай, суугъанды деб турама. Аны да талпыб, къозгъа, ашыкъдыр. Биясны джолун тюзет, Наурузну кѐллендир, Будуйанны таукеллендир. Джолгъа тиз барыбызны да, тейри тылпыу!—деб бетин сылаб, кѐкге къарагъанында, ол джуддуздан толуб бара эди. . .

«Эртденбла эртде туруб, Джайлыкъдан Юч-Къош ёзеннге энди Къарча. Атыны аякълары тайгъаны сайын,

джерни джашил кърдышы тайыб, тюбюнде кызыл кыя ташы ачыла эди. Топрагы да кызыл, ташы да кызыл, хансы уа — джаб-джашил, татымлы, джайны джай узуну саргьалмай, татымлылай турады.

«Сейирди, Джайлыкьда, тюзде тургъанча тураса, тау башындама деб кълюнге келмейди, ёзеннге эниб башла-санг а, кълаллай бирни келесе», — деб, тегерегине, биринчи кере кёргенча, сейирсиниб къарады: эркин тау башы тюз, сабан тюзлеге ушамай эди. Дуппурлу-чунгурлу, ырхы ы-ла джармалаб, индекле этиб, джер-джерде терен ырхы ыз чунгурла, джер юзюлгенле, джер джарылгъанла, алай а аны барын да унутдургъан татымлы хансы малы болгъан-ны былайгъа тартады. Къарча бери келирге ёчдю. Мансур бла Науруз былайда малдадыла. Алай а, келиб, къууаныб, эрлай ызына ашыгъыб кетеди. Бери келиб, мийикден къараб бир затны излегенча кёрюнеди.

Кеси джангыз, аты да ызындан, иесини халисине юрен-генди да, не алай узакъ кетмей отлай, неда къатында симсиреб туруучанды. Иеси тенгизге къараб къозгъалса, аты да ойлашханча кёрюнеди.

Джайлыкьдан, кём-кёк кёк бла тюбюнде кююшлене тургъан тенгизден бир джанына бурулуб, энишге тюшюб тебресенг, Юч-Къош ёзен кесине тартханча, менде да аз тюлдю дуня сейирлик, ол кёзбау суу бла кёзбау тылпыу-да не барды? Бери къара, мени хазнам алача къуру кёз алдаб къоймайды. Кёремисе деб, байлыгъын кёргюзюб башлайды. Ёзен да бир тюрлюдю. Узун, тар тыгъырыктылы ёзен, Джайлыкьны эки тик кыя кыабыргъасыны ёзегича, созулуб, юсюн да кълын нарат чегет басыбды. Чегетни ичи къуру да мылы тартханлай турады. Ёзенни арасы бла сууучукъ да шоркълудаб, тенгизни тузлу суууна ашыгъыб барады, ёзенни эки джанындан бир-бирлерине къараб тургъан тик кысыр таш кыабыргъала буууб къоярла деб къркыгъанча.

Чегет асыры кълындан ёзенни ичи кыаб-къарангыды. Чегетни тюбюнде, кюн тиймегени себебли болур, ханс да джокъну орнундады. Чегет болмагъан джерде уа эсирик ханс, юсю гокгаладан толу, алагъа да каскала, бал чибин-ле, омакъ гёбелекле кълонуб, тюрлю-тюрлю джыбчыкыла, кими джырлай, кими кълангкълдай, кими да эжиу эте, джерге къууат саладыла. Чегетде тереклени бир-бирлери-не байлаб, къланшарын ичиб, тюблерине кюн таякьны иймей тургъан джашил от, чырмауукыла, кълын чыгъана кёкенле, кийик джюзюм терекле, бир-бирлерине чырма-

лыб, джолну битеб, тереклеге эркин ёсрге кьоймай, кючлеб, агъачларын темир чыбыкълача буууб, къабукъларындан ичине ётуб, ташланы юслерин кючлеб, дунияны башындан басыб турадыла. Джай иссиде татлы балхам ийис эте, адамны кёлюн бокълагъанлары да болады.

Къарча уа, бери кирсе, бу чегет къарангыгъа, солуу табалмагъанча, эрлай тышына чыгъаргъа ашыгъады. Наз чегет бир кесекден эмен, кийик алма, къайын, юрге, кюрюч, джерк дагъыда башха терекле тюбейдиле. Аланы юслеринде, артыкъсыз да алма, эмен, кертме тереклени юслеринде, къыш да, джай да кёгере, эчки ашаучула ёседиле. Ала да терекни ёзегин эмиб джашайдыла, ууакъ тамырлары терекни къабугъуну тюбуне ийиб, ол кесине теджеген ашаучугъун сыйырыб аладыла. Аланы кёрсе, Къарчаны эсине джесир кюнлери тюшеди.

Джетиб тутайым деб ызындан сюрюб айланган бир затдан къутулгъанча болду Къарча, къарангы чегетден чыкъгъанында. Кеч эте, юлгерине келсе, мазаллы кьоз терекни тюбюнде олтуруб тургъан кьонакъланы кёрюб, джюреги бир тукъум бир тюрлю тыпырдады. Хаким, энди акъ сакъаллы азгъын къарт, кьонакълагъа кьууаныб бети джарыб, Къарчаны кёргенинде, кьозгъалыб сорду:

— Къарча, таныймыса? Иги эслеп къарачы, — деди. Къарча хар бирини кьолун эки кьолу бла тута, джылы са-ламлашды, алай а бирин да таныялмады.

— Ма, байсан джангурча, билмей тургъанлайыкъгъа, эшикден кириб келгендиле. Былай кёргенлейиме, таныб кьойдум. Сен а эсгералмадынг, Къарча, — деди Хаким, алджаб, не дерге билмей тургъан Къарчагъа.

— Мен а танырыкъ эдим! — деди, чыдаялмай Къая Неси да биз кёргенчады, бираз ёсгенди ансы, майна мангъалайында хырзасы да. Танырыкъ эдим! — деб, джыламсыраб, Къарчаны кьучакълады.

— Мен Къаяма! Биз бирге сатылгъан эдик. Сизни Мисирге алыб кетген эдиле, биз а былайда къалгъанек, къарнашым да, мен да. Биз тюнене Джайлыкъдан келгенбиз. Чууут къалада да бизден кёбдюле. Башха джерледе да бардыла, андан-мындан да келедиле.

— Къая! — деб, сары шилли, ала кёз тёртсандыкъ джашны кьучагъына джыйыб, сабийлигиндеча джыламсырады.

¹ Байсан джангур — биринчи джазгъы джангур.

— Тюшюм болурму, огъесе тейри тилегибизними эшитди? Эгешчиклери къайдадыла?

Къая, башын энишге ийиб, ахсынды. Кёзюне гитче заманлары кёрюндю. Къарча Къаншохну къош джумдурукъ-чугъун аузуна алыб, тегерек бурулгъаны, аны къыл-къыл-къыл деб къюлгенчиги къулагъына келди, Къарчаны ызындан тай тери, тай тону деб чабханчыгъы. Джаншох, сазбетчик, хаман ауруб туруучусун эсине тюшюре: «Ол а, джазыкъчыкъ, ёлюб къалгъан болур», — деди, Къарчагъа уа.

— Экисинден да хапарыбыз джокъду. Была да ардан табылгъандыла, — деб, къарнашларын башы бла кёргюздю Къая, — кече илгениб уянама, тюрсюнлери кёзюмден, тауушлары къулагъымдан кетмейдиле. Алай а сокъур къумда тую бюртюкню излегенча, кау-куу этгендиле да, амалсыз, мадарсыз болуб турабыз, — деб, ол къадар къыйынлыкъ аны терслиги бла болгъанча, башын энишге ийиб, мугур болду Къая.

Къарча соргъанына сокъураныб, сёзню башха джанына бура:

— Хаким! Эртденбла, барыбыз да джыйылыб, къурманлыкъ этерге керекбиз! Бу къууанчха не дейсе, шо, сен?! Тейри тилегибизни эшитди болур. Биле эдим, сен сау болгъанынгы, къайда эсе да узакъда болурса деб тура эдим. Хаким, шо, бир къара, кёзбау тую болурму? Огъесе быллай насыб да боламыды?! — деб, бир-бирде сау ыйыкгъа да селеше болмаз эди алай, аллай бир кёлю кёл-тюрюлюб селеше, аланы джангъдан къучагъына джыйды Къарча. . .

* * *

Хаким, тыбырда отну ышыра, кёзюн чыракъ не да эсине нени эсе да тюшюре, эрлай эсин джыя да, биягъы отну ышыра, тыбырны тегерегинде олтуруб тургъанланы хар бирини кёзюне сынаб къарай, терен ахсынды. Тамагъын ариулаб, кеси-кесине кёл эте:

— Джашла, — деди, къалтырагъан ауаз бла, — бюгюнге дери менден насыбсыз джер юсюне туугъан болмаз деб тура эдим. Не кюнюм да, къонакъ терекча, сизге таянганым эди. Бюгюн а, ма бу тейри джилтинни хакъы ючюн, менден насыблы дуняда адам болмаз деб турама, — деб, джаш адамча силкиниб, сыртында аркъалыгъын ары атыб, эки къолу бла ёшюнюнде туюмелерин джулкъуб ёшюнюн ачды. Сол эмчеги бла джюрек ауузун

бирден энишге тартыб тургъан кюйген табны ачды. Ма бу таб ма бу тыбырда джана тургъан отну табыды. Эни юсюмде. Джарасы — джюрегимде, джилтини ма бу тыбырда бююннге дери джанадыла, мен да аланы отларын-да джана...

Джашла, къозгъалыб, алкъын къартны сёзюню магъанасын ангылыб бошамагъанлыкъларына, бир-бирлерине, эшитемисе дегенча, къайгъырыб къарадыла.

— Бу от сизни атагъызыны тыбырыны отуду. Джазыу бизни урмагъан не къалды? Кесигиз билесиз. Тенгизге батдыкъ, къаядан кетдик, отда кюйдюк, ач-джаланнгах болдукъ, джети кере сатылдыкъ. Отубуз а джукъланмады. Ол къара кюнледе сыйлы бийче, сизни анагъыз, манга ышаныб, сизни аманат этген эди. Къууну да къабындырыб, бир къошунчукъгъа да эмен мыдыхланы салыб, аталырыны тыбырындан тамызыкъды. Джанынг сау болуб, джукълатма деген эди, — деб ауазы юзюле, башын энишге этиб, биягъы отха узалды. Тыбырынг къурусун деген эмина сёз отунг джукълансын деген къаргъышды. Отугъуз джукъланмагъанды, тыбырыгъыз эсенди.

Джашла, мыдах болуб, башларын энишге ийдиле. Къарчаны кёзлеринден исси кюлге джыламукъ тамчыла акъдыла. Къая, аны эслеб, тюрб эрнин къабды. Адурхай, барысындан да тамада болгъанлыкъгъа, барысындан да джумушакълыгъы ючюн болур эди, бурнун тарта, джылагъанын джашыралмады, Александр да ала бла бирден джылады.

Мансур, бу джашла чекген къыйынлыкъларны кёрмегени ючюн болур эди, Хакимге кёзю-башы бла джюреклерин эзме дерге кюрешди, алай а огъурлу къарт бююн айтыргъа керек сёзюн башха кюн айталмазлыгъын билиб, Мансурну дыгаласын эсине алмады.

— Къойнум бла бир къууну ёшюнюме къысыб, къошунда от амалсыз болса, аны къабындырырма деб, кечемкюнюм да биргеме алыб айландым. . . Бийче, анагъыз, къабындыргъан къуу, атагъызыны ёмюрлюк тыбыр оту мени къойнуда эди. Этим бла аны арасында джукъ джокъ эди. Санлармыз, эсигизде болур, бугъойланыб эдиле. Ол кюйюб, мени да ёшюнюм кюйюб, ачыйды деб сезмей эдим. Артда уа, къарасам, къойнум — чий джара. Мисирде мен аны сизге айталмай эдим, айтыргъа да суймей эдим. Энди уа. . .

Ма ол отну ненча суудан, ненча тенгизден ётдюрдюм.

Джукълатмадым. Анагъыз къол аязында узатхан эди. . . Айыб этмегиз, бир аягъым кёрде, бир аягъым джерде, чал башы бла бу нелени сандырайды деб, кёлюгюзге джукъ келмесин. Айтханыма айыб да этмегиз. Сизни атагъызгъа, Батырбийге, мен тюз, кирсиз къуллукъ этиб, къалагъызда джашай эдим. Сизни юйюрюгюзге тюбегенимден уллу насыбым болмагъанды джашауумда. Сизни анагъызны нюр сыфаты манга аллай бир къарыу бере эди, алай тир тѳюзюм. Амалсыз джеримде амал, къарыусуз джеримде таянчакъ... Айыб этмегиз, бир аягъым тѳрде, бир аягъым кѳрде, осиятымы айтханча айтама. Аллах манга кеси берген затны къошмай, къоратмай айтама, ма бюгюннге дери бир аллахдан башха аны кишини къулагъы эшитмегенди. Мең ким эдим? Бир джарлы къыпчакъ Хаким. Алан бийчени дуу джана тургъан сыфатыны туурасына барсам, кѳзлерим къамай эдиле. Аны ауазын эшитирча къараб бир кѳрюрча мадар табсам, насыб ол эди манга, — отха мыдах къарагъанында, бети джилтинлениб джаш заманындача джылтырадыла, ол джукъланыб, таркъайыб тургъан сыфатына джан кириб, бюсюреулю ышарды.

Къарчаны кѳзюне Хаким Шейдача кѳрюндю. Олсагъатлай отджагъа джарыды, дуня ариу ийисден толду, юйню ичи акъ фирашияны шыбырдагъанына сагъайды. Отну отджакъгъа юзюлюб-юзюлюб учхан къызыл джурунлары — солтан бол! Мен санга уланла табарма, ала аждагъанла болуб къатынга сюелирле, — деб шыбырдадыла. Шейда Хапиде балыкълагъа аш болгъанын билмеген Къарча, кѳзлерин къаты къысыб, кѳзбауун чачаргъа кюрешди. . .

•Тохтамышны къызы ариу Джанеке сюе эди сени деб эшитгенем мен. . . Анабыздан а хапарым джокъ эди. Джаннган джулдузгъа къараб зауукъланыргъа ким да эркинди — аламчы да, сатылгъан къул да. . .

Тохтамыш аны кесини бир аскер башчысына бериб ийгенинде, сен андан бизге кѳчгенсе деб тура эдим. . . », — деб Адурхай, нени эсе да сорайым деб, ауузун ачханлайына, Хакимни кѳзлери бла кѳзлери джолугъуб, разылыгъын ангылатды. Хаким аны ичине кириб чыкъгъанча:

— Адурхай, айтырынг бармыды? — деди.

— Огъай, бир зат эсиме тюшген эди. Бош зат, — деди, бети къызара.

— Сор, улан, тамбла кечигирсе. Сор. Нени да соруб, билиб туругъуз, мени эсимде бек кѳб затыгъыз барды.

Адурхай, уяла-уяла, къарнашларындан да тартына:

— Хаким, сиз Джанеке деб кишини таныймы эди-

гиз? — деди, олсагъатлай айтханына сокъурана.

— Таный эдим. Кюнтаякъча, бир сабий эди. Ханны къызыл къызы. Тохтамыш ханны. . . Ма бюгюн былайда хан аны уланындан туугъанды.

— Алай дегенинг? — джашла къозгъалдыла.

— Аллах бла ант этеме.

— Джанеке кеси да сауду. Алай а энди ол нюр тылпыу къаб-къара джыйырылгъан бир гютдючюк болуб къалгъанды. Ол мени таныды, мен а айтмаса, джети джукълаб, эсимде да джокъ эди. Аны тылпыууду бизни ханнга багъалатдыргъан.

— Тоба-тоба, — деб Адурхай сейирсинди, къалгъанланы да сейирсиндире.

— Сен башха затны сорургъа излей болурму эдинг?

— Огъай, Хаким, энди ангыладым, — деди Адурхай, джунчуй.

— Сормай эсенг да айтайым. Джанеке атха минерге ёч эди. Бир кюн алай миниб, стауатдан чыгъыб кетеди дейсе. Къалай эсе да, ызындан джюз джумушчу къараб тургъанлайына, сыбдырылыб кетеди. Эсимдеди, 1393 ђд жыл эди. Хан тышында эди. Къызыны, дюн-дуния излеб табалмай. Анасы, эсин ташлаб, джумушчуларыны джанлары чыгъыб, сау кюнню айландыла. Мен а биле эдим аны халисин. . . Сокъур таулу джырчы бар эди, Шамай деб. Барыб анга тынгыларгъа бир ёч эди хадауус.

Анасына айтама, былай да деб. Къууаныб, къанат битеди, андан сора, къызыны табханларындан сора, ол къарт думп болуб къалды. Бюгюн да билалмай барама. Кишиси джокъ эди. Нарт къарт эди. Забагъа олтуруб туруучан эди хаман, отджагъасында, сыртына да тонун къаблаб, арбазында уа бир дюкгючге чёге эди, арасы, ол олтургъан джери, ашалыб, чунгур болуб тура эди, аллай бир джашагъан эди дунияда, адамгъа урушса, ай сен эт кюсегин деб къаргъай эди джарлы. Ашлыкъны сынагъан болур эди да. Джанекени ат аякъ тауушундан билиб къоя эди.

— Къызым келе, хан къызым келе деб, эрлай къолуна сазын алыб, джырлай башлай эди.

— Сауду сора ма ол Джанеке, — деди джашланы бири.

— Джанеке къой эсенг, мен да саума, — деб джууаб этди Хаким.

— Сен алкъын джашса, Хаким.

— Джанеке джетген къыз. Дуу джана тургъан бир сабий, мен андан бир талай джылгъа уллу эдим. Атасына

ушаш ариу, узун суюкли, кѳууатлы, ариу тюрсюнлю эди. Акѳыллы сабий. Мен анга хакимликден дерс бере эдим. Хакимлик — адамны санында саулугѳун сакѳлагѳан, ол аны юсюнден тая башласа, ызына кѳайтарѳан, адамны сѳфатына чачыны узунлугѳу, бетини тазалыгѳы, ийисини ариулугѳу, кѳлюню ойнагѳаны бла кѳууат салгѳан амалды.

Хаким а — аллай адам болургѳа керекди, адамны джарсыуун джюреги бла эси бла ангылай, кѳре билген акѳылман, адамны ичин сезе билген, джюрекден-джюреке ариу тилли джол сала билген, адамны джарсыуун, хапары бла тюрсюнсюнден эрлай ангылаб кѳойгѳан. Адамны джюрегини багѳасын, сѳйын кѳре билмеген хаким, ѳмюрде да уста хаким болаллыкѳ тѳлдю, — деб башлагѳанлайыма, ол мени аузуума чаба:

— О Хаким! Мен кѳазауат майданда джаралыланамы багѳарыкѳма? Хакимлик манга былайым ауруйду деб айтыр ючюн керекди. Ауругѳан джерими айтыргѳа уа тилими кючю да озуб боллукѳду. Джюрегимдеди кѳыяуум! Назму бла бакѳ. Балхамларынгы кѳзюме кѳргюзме. Аланы ийислеринден кѳлюм бокѳланады. Назму, назму. Олду мени дарманым, кюн иссиде сууукѳ сууум, кѳыш чилледе тыбырым! — деб, даулай эди. Не этерик эдим. Билген назму айта эдим. Ол кеси да джаза эди, кюн таякѳны кѳолуна алыб, кѳкню кѳгюнде бояб, чын кѳагѳытха сѳдегей сызыб, кѳраб кѳрагѳынчы кѳыйылгѳан сѳзлени тизиб айта эди:

Кѳкде баргѳан кѳм-кѳк кѳксюл джыбчыкѳла,
Булувланы юслери бла джарсыууму элтсенг а наныма...

Дагѳыда, кѳалай эди? Хы:

Ай джарыкѳда джалан аякѳ джолгѳа чыкѳдым,
Сени излеб, джерни-кѳкню кѳармадым.
Кѳзыл гюлле баш урдула аллымда,
Терк бол, делле, биз элтейик нанынга...

Эсимде джукѳ кѳалмагѳанды. Кѳююгѳуз, кѳююгѳуз. . .

Кѳарт думп болгѳанында, манга да бир хата этмесинле деб, мен акѳыртын Батырбийге кетиб кѳалгѳан эдим. Алтын токѳмакѳы акѳ боз юйню арбазында ханны кѳзы Хакимни сюеди деб эшитгенлейлерине, баш токѳмагѳым алайда бир кѳязыкѳгѳа чанчыллыгѳын сезиб, башымы алыб кѳачхан эдим. Сѳзню бош затха буруб, заманыбызны зѳраф этдик. Хар такѳыйкѳабыз саналыб ѳтеди, — джашлагѳа ышангылы кѳраб, хар бирини атын айтды.

Татлы тилли, джумушакъ джюрекли Адурхай, бир адамгъа ауруу болсун деб эшитмегенме ауузунгдан. Науруз бла Будуян, эки билек, эки эгиз, джашлыгъымда эки кѣзюме ышанганча, ышанама мен сизге. Этгюр Бияс, теркде-тенгизде айланаса, къоркъуу келмейд эсинге. Атасына ушагъан сабий Теке, атхан садагъы джерге тюшмейд. Туудукълада бюгюн ол, Лайпан, Байрымукъ, Аджи, хайт деб адам болгъандыла.

Къылычлача таякъ къарнашларыгъыз — Искандер, Сюлемен, Алан, сизни амалтын Мисирни къоюб келген Мансур... Къаныгъызда ненча тюрюю кюн таякъ боллукъду. Хар биринг ёз миллетини ашхысын, ариуун ортагъа салса, сизге джазыу кеси да сукъланыр. Къарнашлыкъдан уллу насыб къайда! Бирикген кюн болур, бирикмеген кюл болур, — деб Александргъа джити къарады Хаким.

Джаш къызарыб, башын энишге ийди.

— Балам, сен бу джашлагъа кеси аллынга тюбемегенсе. Сизни джазыу кеси тюбетгенди. Тамырыгъыз бирди, скифледенсиз ала да, сиз да. Андан сора да ёмюрюгюз хоншу болуб, суу толкъунлача, бир-биригизге къошулуб тургъансыз. Миллетлени къарнаш-шох этген да къанлы, джау этген да адамларыды. Къарнаш болугъуз. Олду джашауну тутуругъу.

— Айыб этме, скифле деб не дедигиз? Джангыдан бир айтыгъыз.

— Айтайым, айтайым, балам. Ма блайда, къалапелялада, бурун бизни дунягъа дери тау скифле бла тау ырыула, таулула, джашагъандыла. Бу джерни аты да Тая уя деб андан айтылады. Скифлени джерлери Хазар кёлден¹ башлаб, Дунайгъа дери болгъанды. Бютеу шимал Кавказ, Къара тенгизни джагъалары бла Дунай къобаннга дери скифленики¹ болгъанды. Сизни ата-бабаларыгъыз башчы, скифле Тау уяда² джашагъандыла, ма былайда. Аланы

1. Хазар кёл — Каспий тенгиз.

1. Скифле — Къара тенгизни шимал джанында тургъан бурунгу халкъ (бизни эрагъа дери 8-чи ё. бизни эраны 3-чю ёмюрюне дери). Башыл (башчы), патчах къауум, кѣчгюнчюле, джерчилик бла кюрешгенле, сабанчыла болгъандыла. Бизни эраны 3-чю ё. готла хорлаб кау-куу этгенлеринде чачылгъандыла. Тюрк тилли скифледен юзюлген сарматладан, аланладан, болгарладан, къыпчакъладан алады кесини ёзегин Къарачай-Малкъар. (Автор).

2. Тау уя — Таврия, Кърым — алайда башил (башчы, патчах) скифле, тау ырыула, таулула джашагъандыла, Тау ырыу — Тавры.

Неапол¹ деб сейир тохана шахарларын готла чачхандыла, ма былайда, Тау уяда.

— Айыб этме, мен кѳргеними бир айтайым, — деб хырхаракъ тамагъын ариулай, Бияс аллына силкинди.

— Айт, балам, айт. Айтыр джерде айтылгъан сѳзден багъалы не барды?

— Ма ол Неапол дегенинги шиякыларын мен кѳргенме. Симферопольдан узакъ болмай, бюгюн да адам сейирсинирча базарла, омакъ джасамма ташладан ишленген кешенеле, сейир мекямла, стауатла, шахарны тѳгерегине этилген къадама хунала. . .

Анда болмагъан зат джокъду. Ай анасыны уа, бир халкъ ѳмюрле бла ишлеген хазнаны бир халкъ кѳзню джумуб ачхынчы алай зее этиб къалай къояды? — деб ахсынды мазаллы адам.

— Э-эй, халкъла эслерин джыярыкъ эдиле, ханла ойлаша билселе, балам. Къууанчда, джылауда да халкъ джарсыйды, халкъ инджиледи. Ханнга да келед хариблик дегенликлерине, хан, алтын кекелли эсе да, бир джанды, миллет инджиледи эки джанында да.

— Хаким-ата, Бертатуну² юсюнден а джукъ эшитгенигиз болгъанмыды? — деди биягъы Бияс, — кемеге минген дунняда не алим, не назмучу джокъду. Аланма десем, ма бу сен айтхан хапарланы айтыб башлай эдиле.

— Сен кѳб затны эшитген болурса, мен да эшитгеними айтайым. Мал ол биягъында айтхан Неапол Бертатуну тохана шахары болгъанды. Бу хапарланы барысын да сизге аны Бертатуну джолун юлгю этер ючюн къозгъаб кюрешеме. Ол башил скифлени патчахы болгъанды. Итил³ патчахча бир залим адам кеси да. Бурун ол, Бертату дейме Урарту патчахха, менуаны⁴ уланы гишти патчахха болушуб, ассирийлени хорлаб, Урартудан къыстайла. Аргишти⁵ Бертатугъа разылыгъын ассирийледен тонагъан уллу

¹ Неапол — скиф Неаполь, скифлени ара шахарлары. Бизни эраны 3-чю ѳмюрюнде готла чачхандыла. Бусагъатда Кърымда Симферопольдан узакъ болмай, энгда ол шахарны тюбю турады.

² Бертату — башим (патчах) скифлени белгили патчахларыды. Бизни эрагъа дери 8-чи ѳ. аллында джашагъанды, бек акъыллы, ѳтгюр, уллу аскер кючю болгъан патчах.

³ Итил — Аттила дегенлиги. Гунн патчах (? — 453).

⁴ Менуа — Урартуну патчахы (810 — 786, неда 781 джыллада бизни эрагъа дери).

⁵ Аргишти I — Урартуну патчахы (бизни эрагъа дери 8-чи ѳмюрню аллында джашагъанды, Менуаны джашыды).

хазна асыл агъачлы атла джесир ассирле бериб билдире, аланы юсюне да кесини суйген эгечин. — Сатанай бийчени — скиф патчахха юй бийчеге бериб иели.

— Аскери, ол къадар хазнасы бла Бертату Джанджакъ¹ аууш бла аууб Инал-Тебеге² келеди. Алайдан да Къызгъычха, Аргъы ызгъа. Андан Мийги тауну эки джаджуртларыгъызды. Бертатыу былайдан, Тау уядан юзюлюб ол джерледе орналгъанды, — деб Къарчаны кёзюне джити къарады.

— Былайы да ата-бабабызныкъы эсе, не башхасы барды? — деди Адурхай, эслетмей Къарча таба къарай. Къарчаны тюрсюню сагъышлы эди. Ол Хаким айтхан халпарны кеси кёргенча, эсинде джол тюзете эди, ата-бабасыны ышангы ызы бла.

— Къыйын заманла сизни былайда къоймазла. Таянчагъыгъыз джокъду. Анда ташадасыз, юерсиз, анда-мында башын кечиндире айланган да ненча джарлыгъыз болур. Ала да сизни юсюгюзге келирле... Э-эй, джашла, джашау бир къысхады, кюнюгюзню бош иймегиз.

— Хаким, гуннла уа? Аланы юсюнден да бир айт, арытдыкъ, — деб отха отунланы атыб, ышыра джилтинлендирди Бияс.

Гуннла бла скифле, болгъарла, — бир урлукъдандыла. Гунн патчах, итил деб айтдым да биягъында? Аны юч джашы болгъанды. Эллах³, Тенгиз⁴, Ырнык⁵, Гуннла бла кёб тюрлю халкъ бирлешгенди⁶, аланы барысыны да барды сизде юлюшлери. Сёз ючюн, къара болгъарланы, Батбайны юзюгю. Ол хазарладан Минги Тауну тубюне къачыб къутулгъанды. Сизни къутхарлыкъ да тау тыгъырыкъладыла. Аладан кесигизни чиркитмегиз.

Къарнашлыкъ бла ышангылы стауатыгъызны тута билсегиз, юзюгюз юзюллук тюрлю. Аны эсигизде тутугъуз.

¹ Джанджакъ — Загъзан.

² Инал — Тебе — Абхазияда.

³ Эллах — 448 джылдан акацирлени ханлары, Днепрде Киев шахарны къурагъанды.

⁴ Тенгиз — Къарагурланы (биттогурланы) ханы, Дунайда.

⁵ Ырнык — Къара тенгизни джагъасында бир бир юйюрге хан болгъанды.

⁶ Гунн союзгъа угрла, аланла, славянла, германчыла, болгарла киргендиле. Алада бек кёб бирчалыкъ болгъанды: тиллери (тюрк тил), адетлери, адеблери (Иван Богданов).

— Сакъаламы тюгю сайын бир хапарым барды, айтыб, не айтханма. Алай а тилерим, Бертатуну, Батбайны амаларын сансыз этиб кьоймагъыз. Къарт джуртугъузну тау быгъырыкъларын излегиз. Азсыз, бек азсыз, — деб, чыммакъ акъ джибекча, сакъалын сылады. — Э-эй, биз кёрмеген не кьалды? — деб, сакъалын сылаб, эшик таба къарагъанында, алайдан бир кёлекге тайды. Хаким аны истемегенлигине, джюрегинде бир джери титиреб, эси къайгъылы сагъайды. Башха айтырын унутуб, хаман андан, ол думп болуб кьалгъан кёлекгеден, илгениб, бир тукъум сескекли болду...

Ол Чибин эди. Анга тенглери атагъан эдиле Чибин деб. Башы кечинир джерге кьонуб тохтайса, бир кере ашхынынг тойгъунчу ашатсала, атангы да сатарыкъса дей эдиле анга сабийле...

Хаким, дыгалас этиб, аны, ол кёлекге кимники болгъанын билирге изледи, дагъыда, джашланы акгыллы этиб кьоярма да деб кьоркъа, биягъы ушагъына кёчдю, алай а ол кёлекге, аны иеси энди ханны боз юю таба, талагъын тургъуза чабыб кетсе да, Хаким кёз аллында тургъанча болуб, айтыр сёзюн бёлюрге кюреше эди. Сёлеше тургъанлайына, эси анга кетиб, сёзюн сууута да, тартына, ахырында, осият этгенча, къысхасы бла былай айтды:

— Джазууну къатылыгъымы эди, огъесе аллах алаймы буюргъан эди да, балаларым, бююннге дери мен сизге аталыкъ борчуму къызгъанмадым. Алай а саным азгъын, кюнюм къысха. Ахыр сёзюме эс бёлсегиз, айтырым буду:

Хар биринг — бир къала. Дагъанларыгъыз — деуле. Къарнашлыкъдан тыркык салыб, шохлукъдан аркъау этиб, тенгликден къабыргъаларын сюесегиз. Окулмазлыкъ къала ишлериксиз. Ол тау ышыгъында, Бертатыуну, Батбайны джуртунда, сизни къарт, эски джуртугъузда болсун. Алайгъа кьаллыгъызны кёзю джеталмаз. Сиз нарт юзюксюз. Чинла сизге нартла дегендиле, — деб, кёзюн чыракъ ие, — ма сизге ахыр сёзюм. Энди мен сизни бла тенг атлаялмазма, саным былайда топракъгъа тюшсе, ёкюнмей джатарыкъма.

— Айтма алай. Ата-ана орнуна да Тейри бизге сени теджегенди. Сынаб этген эсе уа, — деди Къарча мыдах ауаз бла.

— Тохта, къалам, сени атынгы сагъынмагъанма. Унутуб кьойгъанды деб турма. Санга айтырым аллындады, — деб, орнундан ёрге кьоба:

Джашла бары да бирден кьобдула.

— Ючюнчюсю. Энди сиз кёбсюз. Насыбыгъыз да кёб болсун. Отугъузну джукълатмай, ызына къайтарыгъыз. Ол баш борчугъуз болсун. Кёргенигиз — аман тюш. Дуния тёрдю: джер. кёк, от, суу, мени да тёрт айтырым бар эди. Ма ахыры, — деб олтургъан джерине узалыб, Къарчаны къара къамачыгъын элтирчикни тюбюнден чыгъарды.

— Таныдыгъызмы?

— Мени къамам! — деди Къарча, сабийлигиндеча къууана.

— Сени къара къамачыгъынга, — деб джыламсырады Адурхай, — Тамам да кесиди, тейри.

Къарт къаманы къынындан чыгъарыб, джашлагъа узатды. Ала аны эки къоллары бла сыйлаб ала, тобукълана, кёзюу-кёзюу бай эте, аталарын, туугъан джерлерин тансыкълаб, джыламсырадыла. Аналары кёзлерине кёрюндю, Къарт, кёлю кёлтюрюлюб, къозгъалды. Кёзлерине джыламукъ уруб, ауазы тюрленди.

— Къара къамачыгъым! — деб, сабий тенгин къысханча, кёкюрегине къысды.

— Сеникиди. Былай берчи, сейирлиги ичиндеди, — деб Хаким къаманы ызына алыб, къынын Текеге узатыб, къамачыкъны сабын буруб ачыб, Къарчаны бурнуна тутду. Къама сабдан ариу ийис, бурнуна урду. Ата-ана ийис. Джурт ийис... Башы тегерек айланганча болуб, джангыдан кёзлери джыламукъдан толуб, тыбырда отну джилтинлери алада ойнадыла. Къаманы къойнуна къыса, акъыртын орнуна олтурду. Эсинде болгъан затла бирден келиб, кёз аллына сюелдиле: анасыны тауушун эшитди. Аллына атлаб мурдарны бетине тюкюргенин кёрдю, джаллат къылычын чыгъарыб, аны белинден эки этгенин кёрюб, эрнин къабыб ачитды. Атасыны сабыр тюрсюнюн кёрюб, кёлю такъыр болду. . .

Хаким къаманы алыб, джашланы барысына да ийис-гетди.

— Сиз да ийисегиз. Энди сизни аладан башхалыгъыгъыз джокъду. Бу тыбырдан бирер кёсеу баш алыб от джагъарыкъсыз, — деб таякъ къарнашланы кёзлерине ышангылы къарады.

— Мисирде мен быллай ийисни сезмегенме, — деб, Мансур къаманы Хакимге къайтарды.

— Къалай ариу ийиси барды. Не хансды? — деб Оруслан джангыдан ийисгеди.

— Къара залыкъылды, Кюн уланым.

— Ненча джыл дедигиз? — деб сорду Сюлемен.

— Джыйырма бла төрт джыл. 1396 джыл салынган эди, быйыл а — 1419 джыл...

— Ары бир къара, къара за-лы-къыл-ды, — деб Мансур эджиклеб айтды.

— Къамада тургъаны ючюн сакъланганды ийиси, — деди Къарча.

— Джай ол бир чагъады. Дуня ариу ийисден толуб къалады. Джай излегиз. Аны ийси бла къарт джуртугъузу табарсыз, — деб ышарды къарт Хаким.

— Къаллай сейир затды. Энди тамам кёлум бла ангыладым мен сени, Къарча, — деб Оруслан Къарчагъа бююреулю къысылды.

— Бу ханс къуру сизни джеригизде ёседи. Бу ёсген джердеди. Сизни таша эски джуртугъуз.

Ма, сау тут, энди белингден тюшюрме. Мындан ары санга ышаныб береме. Мисирде уа кёрюб къоярса деб къоркъа эдим, энди уа менден эсе сен ышангылыса, деб сыйлы аманатын къайтаргъанына къууана, джашлыгъында сезмеген къарыуун сизди санларында къарт Хаким.

* * *

Кечени кече узуну кёк кюкюреб, джел улуб, джангур джауб турду. Къуру да кём-кём Къара тенгиз эртденбла боз болуб, толкъунлары бир-бирлерин талай, мыллыклары джагъаларына ата эдиле, алайда аланы бокъландыргъан ырхы сууладан андан да бек бокълана. Ташынагъачын да алыб келиб джагъагъа урса, алайда ууакъ ташла, къум бла суугъа къатыша, ш-ш-ш деб, толкъунну ызындан саркъа, тенгизге къошула эдиле. Алай а биягъы толкъунла эрлай джетиб, аланы биягъынлай ызына теге, джагъада джангыдан бокълана эдиле. Екуне эди, къутура эди пелиуан тенгиз, тынгысыз суу дуня. Кимге чамлана эди, кимни орнун табдыргъа излей эди, ким биледи, алай а джан-джанын талаб, деу санлары сагаклай, не эсе да тарс деб джарыла эди, дуу деб джана эди. . .

Кюндюзмю эди, кечеми эди, аны да киши биле болмаз эди. Кёкде джылтырагъан мутхуз табакъ аймы эди, ким биле эди...

1. А с с ы Т а у — Минги Тау. Эски къарачай-малкъар тилде Минги Таугъа Ассы тау дегендиде (Муслиман динден келген ассы деген сёз бла къатышдырмагъыз. Ассы Тау — Асланны тауу дегенликди). Джалы буз да дегендиде.

«Ахырзаман, ахырзаман! Неда бизге болады», — деб чамланды Қъарча, кюн аман тохтамагъанына джюреги кыйнала, бир джанындан бир джанына бурулуб ахсынганы бла, кеси да билмегенлейине сылыт болуб къалкъыб къалды...

Эртденбла уянса, дуня дыфсыз. Джел да джокъ, жангур да джокъ. Тенгиз да уюб тура! Секириб, туруб, тенгизге къарады. Ол улан табхан анача, рахат къалкъыб тура эди. Кём-кёк сюзюлюб, ёшюнюнде кюн таякъла ойнай, юсю бла марти къушла уча, тенгиз уланла-асыл балыкъла суу алышмакъ ойнай, кёмюле да, кылыч кибик кёкге чынгай, бир-бирлерин къууа, камсыклана да жангыдан кёмюле, зауукълана...

— О тейри! Сени кючюнгу бир джилтини менде болса, мен ол сейир ауаз къайдан чыкъгъанын билир эдим... Ол сейир ауаз кимники эди...

Бир кесекни башын энишге ийиб, сагъышлы бола, табигъат къутургъан заманда ол ауазны эшитмегени эсине тюсюб, — Тейри мени къозуб къозгъагъан болурму эди джерни, кёкню да? Бары да бирден къобуб, шашдырыб кете эдиле да, — деб тынгылады. Джырлагъан таууш къулагъына ачыкъ келди. Қертиси бла да, узакъ болмай къыз джырлаймы эди, огъесе джашны тансыкъ эсими эшитдире эди ол сейир ауазны. Ким биледи. Қъарча уа ауазны эшитген къой, къызны тюрсюнюн да кёре эди. Бир-бирде ол Шейданы сыфатында, дуу джана келиб, Қъарчаны фирашиясына чырмаб, ёртен ёшюнюне кыса эди. Қъарча, чачая, бутлары чырмауукъгъа чырмалгъанча, ол тиширыуну къучагъындан ычхыналмай, джунчуй эди. Шейда суу тюбюнде болгъанын, насыбына, ол билмей эди. Огъесе ол андан, суу тюбюнден, джырлаймы эди? . . .

Ауаз аныкы-мунукъу деб джукъ айталмай эди Қъарча, биреунюкю дерге да чыртда унамай эди. Аныкы эди. Ол излеген тиширыунукъу ол сейир ауаз, гюл кёклюгю бла, джулдуз тылпыу бла, тенгизни кём-кёк кёклюгю бла бирге чыкъгъан ауаз. . .

Алай а аны не къайда болгъанын, не аты ким болгъанын билмей эди джаш.

«Ол бизденди. Қъуру бизникиле алай джырлайдыла, таралыб, ышаныб. . . таралгъанлыкъгъа, мугур болмай, дей эди бирде Қъарча, бирде да, огъай, ол ханны тузагъына тюшген бул-бул джыбчыкыны болушлукъ тилеген ауазы болурму? Кёк да джер да манга чамланыб къутургъан болурму эдиле? Огъесе, ханны эгетлерини жан-

ларын алайыкъ, башлары къайгылы этейик, чаб бир болушлукъ эт, ол сени джазыуунгду, ол сени борчунгду, отджагъангы джилтиниди, сени. . . — деб андан арысын айталмай, кёзюне ханны къатында олтуруб тургъан сейир джесир къызын кёргозю. Юсюнде джим-джим джылтырагъан алтын халылы примпук чырмауугъу, аякъларында алтын джохар чапракълы габашлары, къолунда къалиян быргысы, джыланча чулгъана, къатындагыла анга къараб, эринлерин-бурунларын джалай. . .

— Огъай! Ол тюлдю! — деб къычырды Къарча, — ол тюлдю. Джесирди. Зорлукъну отунда кюйген гогалай чыкъды хариб, ханны ичинде бюлкесини алай къозгъалгъа эди. . .

Олсагъатлай биягъы ауаз аны къулагъына келди. Огъай, къулагъына тюл. Ол аны кюсеген джюрегинде тууа эди, ол а къулагъыма келеди деб тура эди. . .

«Барайым ханнга барайым. Не деб барайым да? Не деб, не деб, не деб?»

Хы! Ёзюрю ёлгенди да? Елгенди. Джангы ёзюрю джокъду да? Джокъду.

Мени ёзюр, эт, хан, мен Истемени-ханны туудугъума! — деб, анга истемени¹ тепсерме. Анга? Гырт дерик эди! Атабабамы махтау тепсеюн мен ол дырт-дырт ханнга тепсемесе а! Хан да тюлдю, Алтын орданы къол аяз кибик бир джерчигини бийиди. Болмай а хан. Энди мыйгы болгъан, бары ханбыз деб, джез тоханагъа чёгюб тохтайдыла... Истемени тебсемезме, барыб а бир кёрейим. Хы, Адурхайны эт дёйим, Истемени, Бертатуну, Атилланы, Къубратны юзюгюдю, Батбайны къанынданды дерме... Хан болса да, сенден эркин эди дерме — деб, ханнга барыргъа. Сылтаула изледи, нек излегенин кесгин ачыкъларгъа къоркъа.

Кюн дунягъа джангы туугъанча, дуня джарыкъ болду. Бетине салкъын аяз къатыш бишген шаптал, хурма, къач-къач ийис урду. Къызыл гюлле дуу деб джандыла, дюр-р-р деб джыбчыкъла учдула. Тенгиз кём-кём толкъунларын ары бла бери ата, чайкъалды, аланы юслеринде, акъ дарий джелкенли акъ къайыкъла, сейир бешиклеча тебрениле.

Олсагъатлай биягъы ауаз келди. Ауаз тюл эди, акъ къанатлы эди ол, чыммакъ акъ къанатлы. Уяннган джюрекни талпыуу эди ол сейир, ол назик ауаз. Алай назик

¹. Истеме — тепсеу. Алтынчы ёмюрге джашагъан тюрк ханны. Истемени ханны, сыйына табыныб тепселген, махтау-бюсюреу тепсеу.

болгъанлыгына къаллай кюч бере эди, къаллай таукеллик... Къобхан джел тенгизни къозгъагъанча...

— Барайым, барайым ханнга! — деб кетди тагъалачнган, огъай, къанатланнган Къарча...

* * *

Хакимни юсю бла Батырбийни юйдегиси хан арбазда эркин джурюй эдиле. Джанеке бийче, ханны анасы, Тохтамышны кызы, хан джашына аланы аманат этгенин билмеген тохана арбазда киши джокъ эди. Ол себебден болур эди, артыкъсыз да Хаким бла Къарчагъа къуру да ханнга джол ачыкъ эди. Бюгюн да Къарчагъа, къайры бараса деб, киши сормады.

Къарча кириб келгенинде, хан анга эсин бѣлмеди. Юсюн басыб тургъан къайгылы сагъышлары ауурлукъларын кѣз къабакъларына салгъанча, бурулуб, эки кѣзюн ачмагъанлай, Къарча ханнга этиулиучю адетлени эте башлагъанлайына:

— Эй, кьойчу. Алай олтур, — деди бир юлю адамына айтханча.

— Къарча, джунчуб, не этерге билмей, симсиреди, алай а эрлай хан таба джити къарады. Энди хан джунчуду. Тагъалана келиб, Къарчаны кѣзюне къарады. Олсагъатлай джумушаб, аны кючюне бойсунду.

Кѣзлерине кюрен тартылыб, аз-буз кѣлтюрюлюб кѣз къабакълары аны, санларыны мууаллыкълары, бет тюрсюню онгуб тургъаны ханны джюрегинде уллу джарсыуу болгъанын черте эдиле. Аллай кюнюнде ол къуру да джангыз кеси боз юйде олтура эди. Бюгюн да джангыз эди, боз юйде. Эсинде уа — къозгъалгъан дуня.

Бир кесекни экиси да шум болуб турдула.

— Атынгы белин сындырмай турамыса? — деди хан, анасы Къарчагъа накъырда этиб алай айтханын эсине тюшуре.

Къарча ышарыб, накъырдагъа кѣл салгъанын чертди. Хан, эслетмей аны башындан аягына дери къараб, «Итил¹ ханны киндигинденди. Къая джарылгъанча, малзаллы болгъанлыгына огъурсуз тюлдо. Джумушакъды. Кѣлле кибик, ол ала кѣзлеге да бир къара... Аланлада ала кѣзле боладыла. Уллу къарнашына ушамайды. Ол гѣбел-

ди. Бу а халал болгъанлыгына Таматарх бийча¹, залимди, асыл ёхтем. Кёремисе, ол къадар къыйынлыкъны сынагъаны бла бир сынмагъанды. Итил хан² да тутта болмаз эди кесин алай ёхтем. Аперим, аперим... Бейбарс, Къалун, ан-Насир³... Ала да ма былайла болуб юлюш алгъандыла... Бу да аланы тылпыулары бла солугъанды къайран Мисирде... Анда къалыргъа уа унамагъанды. Тоба-тоба. Сейир тюмюдю, сатылгъан, къачхынчы, атамы джаууну урлугъу, мен тенгиме къарагъанча къарайма... Анам, Тохтамышны алтын къызы джакълайды бу юзюкню, мен да аны ючюн терилтеме кесими», — деб, кеси-кеси бла сёлешгенин Къарчаны сабыр ауазы бёлдю.

— Хан, мен санга джумушум бла келгенме.

— Джумушунг бла? Мен а Багъдатны «Минг бла бир кечесини хапарын айтыргъа келгенсе деб тура эдим. Ханнга, улан, къуру эки сылтау бла келеди — не бир джумуш бла, не да юзюлген...», — деб, андан арысын айтмады хан.

Къарчаны бети кёгерди. Джууаб эталмай, мычыды.

«Айтхан эдим да, джыланны къуйругъун бассанг, ш-ш-ш деб, башын къайырлыкъды. Сакъ бол», — хан эсенг да, бир учхара джеринг барды», — деди кеси-кесине хан.

Къарчаны кёзюне къарамагъанлай. Къарча, джунчуй келиб, эсин джыя, не болса, ол болсун дей:

— Хан, Адурхайны, мени уллу къарнашымы, кесинге ёзюр эт. Езюрюнг ёлдю. Аны орнуна Адурхайдан тыйыншы киши джокъду. Хан къолунда мынчакъларын къызыу-къызыу тартыб башлады. Андан ёрге къоба келиб, ызына чёгелеб, бойнун Къарча таба созуб, кёзюне къарамагъанлайына, ха-ха-ха деб кюлдю:

¹. Таматарх — Таманда бурунгу хазар шахар. Тенгизчи бийни къаласы. Арта аны орнуна Тмутаракъан орналгъанды. Тматарх бий деб былайда Тмутаракъанны (таматарханны) биринчи орус бийи (988 джылдан башлаб) Мстиславгъа (? — 1036) айтылады. Ол 1026 джыл къараджиклени (тамтарханчыланы) кючу бла атасыны мюлк джерин, Черниговну, къазауат этиб, хорлаб алгъанында, анга Карачевский деген сыйлы атны атагъандыла. 1022 джыл Мстислав Къараджик бийни, деу Редедяны, башдан-башха сермешиб хорлагъанды, бойнун кесиб къойгъанды.

². Итил хан — Аттила (? — 453) айтылгъан гунн аскер башчы, патчах.

³. Мисирде мамлюк солтанланы, эмирлени барысы да бек кёбюсю къыпчакъла болгъандыла. Ала 1250 дж. Мисирде аюбид (курд) солтанланы тайдырыб 1811 джылгъа дери, бир-бирледе солтанлыкъдан да бир-кесекге тая, Мисир бла Шам бирлешген — Мисир — деген къралгъа солтан ла болуб тургъандыла.

— Сен шашыб айланаса, улан. Къулну тѣрге олтуртсанг, къзынгы тилер дейдиле! Сен неле дегенинги кесинг ангылаймыса? Не?! — деб, бир затдан къоркъганча, башын бир джанына этиб, сѣлешди? Бир мискин ѳзюр эт дейсе. Езюр? ! Езюр ханны кѳзюдю. Къулагъды. Мыйысыды. Ханны ауузундан ѳзюрню сѳзю от чагъады. Сен а, сен а манга бюгюн алай, тамбла тохананы да дауларса. Не? Ха-ха-ха.

— Дауласам да, хакъым барды, алай а манга былайда алтын тохана да керек тюлдю.

— Сора уа? Тау уя атангы мюлк джери болурму эди? Не? — деб къыджырады.

— Эскиле¹, Итил хан, Истемин хан, Къубрат² хан, хазарла!.. Ала кимледиле да?

Ала бизни ата-бабаларыбыздыла. Къырым да, дуня джаратылганлы аланыкъы эди.

— Ба-ба-ба! Сен кимсе? Эллакъ болурмуса, огъесе Тенгизмисе, Ырныкмыса?

Кимсе сен? Сен кимсе? Ханны джемишлерин, джашилчаларын сакълаучу сен тюлмюсе?

— Къарчама!

— Къарча. Кюн юзюк? Сен аны къой эсенг, бюгюн аскерчи да тюлсе. Джемишлени къараулуса сен!

Къарча, ачыуланыб, тишлерин къысды. Хан энтда аны кѳзюне къарамады.

— Кюн юзюк, кѳзлерими къаматайым деб айлана болурмуса? Кюн юзюк, хы! Кюн юзюк. . . Сени тейринг узакъдады. Мени аллахым а — ма? Кечеси-кюню да манга къуллукъ этиб турады, — деб, бир джанына бурулуб, юсюне ийленнген улакъ теричик атылыб турган адам башны чачындан тутуб ѳрге кѳлтюрдю. Къарчаны джюреги чанчды. Кѳзлери мутхузланыб, санлары титиредиле.

— Кѳрдюнгю! Муну да ѳзюр болур умуту бар эди. Аны ѳзюр болурун излегенле уа — бир ишексиз — кеслерине хан тохананы теджейдиле. Бир-эки деб, бу алтынчы башды. Къазыкълагъа чанчылыб баям болмагъанлыкъгъа, джазыулары хан болама дегенлеге белгилиди, деб сол къолуну топал бармагъы бла башны кѳз къабагъын кѳлтюрюб, джукъланыб турган мутхуз кѳзюн ачды.

¹. Эскиле — скифле дегенлигиди.

¹. Къубрат хан — болгар хан (? — 642), къарачай-малкъарны ата-бабаларыны бириди.

². Джемиш — кѳгет, джашилча — тахта кѳгет, овоцла.

— Сокъуранамыса, оюмсуз? Қылай ариу ала кезлеринг бар эдиле сени, ышарыб юйге кирсенг, алма терек чакъгъанча, дуняны джарытыб къоя эдинг, — деб, кезюн джабыб, сюекни атханча, башны табакъны юсюне атыб, биягъы теричик бла джабды. Башын ёрге этмегенлейине, — Билемисе, бурун тохана ючюн башларын кесген къой, башы кесилген не, ол эркишиге сыйлы аджалды, ма былай, эшекни сойгъанча, жанлары саулай терилерин союб алыб тургъандыла. Бююн а аллах мени джанымдады — къылыч кюч. Бир жангызын, ахыратдан атабыз Чынгыздан белги алыб келсе да, аярыкъ тюлме. Сизге мен сюйген къарт анамы, Тохтамышны сыйлы къызы Джанеке бийчени хатери бла бек джумушакъма. Ол кеси бу адамланы бирини башындан джерге туюю тюшсе, мен ёлейим деб тилегенди. Бир жангызыгъыз чибин тулукъда ёлмегенди, ариу джайлыкъларыма не этиб, малымы — мюлкюню ышаныб келгенигизге да, хан къонакъланы сыйлагъанча сыйлаб тургъаным кёлююзге джетмейди. Адурхай, сенича алай оюмсуз тюлдю. Мисирге джюз кере сатылгъан къарнашымы ёзюр эт деб келесе. Не керекди санга? Тюзюн айт да къойсанг а!

Былайда хан алан юзюкден болургъа керекди. Адурхай-ёзюр, мен хан де да къойсанг а! Қыайда эсе да бир сатыла айланган алан къой эсенг, Темир кеси да болалмагъанды хан!

Тоханагъа чёкмеклик — окъа аркъалыкъ тюлдю. Сыртынга къаблаб, кюнню кезюн къаматырча, — деб, биягъынлай джашны кезюне къарамагъанлайына, хыны сёлешди хан.

Қыарча, ачуудан тишлерин гыжылдата, олтура эди.

— Гакгы ичинде сарысыча кёрюнеди сизге везир. Хан болгъан андан да тынч... Джаядан ычынган алтын садакъ эсе да, Чынгыздан юзюгю джокъ эсе, дуняда бир инсанга тоханагъа джол да джокъду, — деб, къургъакъсыгъан тамагъы джарыла, сёзюн бошады хан.

Қыарча кезлерин къысаракъ этиб, эсин кезбаугъа бошлады.

Джер тегерек айланды. Дуня бирден къычырыкъ-сыйыт этди.

Суусуратча бир ариу къызы ханны огъурсуз джаллатлары сермеб алыб, ат аллына бауурундан къаблаб, къайры эсе да джортуб кетдиле. Ол болушлукъ излеб, къычырды. Қыарча къуру да эшитиб, зауукъланыучу ауаз эди ол. Хан аны халын эслеб, тюшюндю деб, табалады. Ариу ауаз

чыркъ деб сыныб, джукъланды. Къарчаны джюрегинде бир назик къылы да тыркъ деб юзюлдю. Къулагъын салыб, дыгалас этиб кюрешгенлигине, энди ол ауазны эшиталмады.

Тоханагъа къара къан тегюлдю. Къаб-къара къан. Аны аман тылпыуу Къарчаны бетине урду, макъаны джухан джыланни ийиси. Ол сейир тауушну ол энди емюрде эшитмезлигин сезиб, тюнгюлдю. . .

* * *

Батырбийни юйюрю — Мисирден къачханла да, былайда Тау уяда табылгъан да, андан-мындан къошулгъан да — барысы да. Джайлыкъда Юч Къошда — Хакимни тегерегине джыйылгъанлары бла турадыла. Къарча уа, Мисирдеча, былайда да бир джерде юйюрсюнюб джашаялмайды. Артыкъсыз да хан бла селешгенинден бери. Ез тыбыры болса юйюрсюнюр эди деб, къатын да алдыла, алай а, джесир асланча, сагъышха кетиб, ёкуне да ахсына, джолоучулукъ алкъын бошалмагъанды. Ата-бабамы ташада къарт джуртуду бизни джаныбызны, саныбызны да сакъларыкъ деб, чыртда джерсинмей эди. Тау уяны кём-кём тенгизни, таулары, салкъын джайлыкълары анга Мисирни джесир кюнлеринден башха керюнмей эдиле...

«Мисир бла тенгледирсек, бу джер джандетди. Былайгъа адам дженгил юйюрсюнюрюкдю. Кёл салыб джарашыб къалгъынчыларына, кетерге керекбиз, ата-бабаларыбызны джери, не башхасы барды деб, юйюрсюнюб къалсала, биягъы бизни кау-куу этерикдиле. Азбыз, мардасыз азбыз. Къарагъан кез кермез тау тыгъырыкълада бугъунуб, айныргъа керекбиз, алан деб, джангыдан туумасакъ, къаллыбызны табасы боллукъбуз. Азбыз, бирем-бирем тутуб, беденелени къууургъанча, тукъумубузну юзюб къоярыкъдыла... Насыбха, ётгюр Бияс Таукелди. Бу джерге алданмайыкъ деб турады, неси да джарашыб тургъанлыгъына...

Адурхайгъа артда айтырма. Джумушакъды, барыбыз да хо десек, огъай деяллыкъ тюлдю», — деб, Юч Къош таба бурулуб, Адурхайны стауатына кирди. Хар неси да джарашыб, деменнгили болуб тургъан арбаз емюрлюкге къуралгъанча керюндю Къарчаны кезюне. Абына айлана болурмамы, джел сюрген толкъунча, бир джерде тохтамай? Бу джарлыланы да тентиретиб, юй бла бир сабийлери... Тейри бу джарашыу тыбырын къоюб джолгъа чыкъ-

гъан алай тынч болмаз, — деб, арбазда адам кѳрмей, атдан кеси тѳшюб, атын илкичге такъды.

«Къайда тасдыла экен?» — деб тѳрт джанына къарай келиб, гурт джатыб тургъан мазаллы чубар гуруйланы кѳрюб, джюреги чанчды.

«Ай, орналыб къалабыз... Мисирде алай тюл эди, ауузлары не десе да, кѳллери кетейик деб учунуб тура эдиле. Былайда уа хаман ата-бабабызны ийиси бурнубузгъа уруб, сабыр болугъуз, эски джуртугъузну танымаймы турасыз?» — былайы да туугъан джеригизди, — деб бир зат этегибизден энишге тартыб турады, — «Ары, ары Ассы Тау тюбюне. Былайда къоярыкъ тюлдюле — тенгиз бла тюз бла да чабыб, энди бир чачылсакъ а, тейри кеси да джыяллыкъ тюлдю бизни», — деб, юйню сол джанында къара сууда бетин джууб, терек тюбюне таяныб къалкъыр оноу эте тургъанлайына, жангурчукъ себеледи. Къайдан эсе дыбыр-дыбыр деб сабийле джетдиле, ызлары бла Адурхай, бойнунда да юч мюйюзлю агъач сенеге, тишлерини учларында саргъылдым джур мюйюзчюклери бла. Къуджаны башына сенек аууз биченчикни тутуб:

— Ой, джибидик-джибидик, джалан жангур джалан аякъ чабыб джетди ызыбыздан, джауду, джауду, ёталмады джамчыбыздан, джуммай-джуммай джерге саркъады джашил чѳбню учундан, — деб, арбазгъа киргенлейине, атны кѳрюб, тѳрт джанына, адам излей, сескекли къарады. Къарча мазаллы хумалакъ кѳкенни артында бугъунду.

«Ёмюрю сабийлей барады, барыбыздан да тамада болгъанлайына, сабийлеге къошулады да къалады», — деб Адурхайгъа гурушха эте, кѳкен артындан чыкъды.

Аны кѳрюб къууана, Адурхай:

«Ыхы, энди уа мен сени иймедим дейсе. Бияс да къайдады экен?» — деб, сюйюмлю ышара, Къарча таба бурулду.

— Джангы ай бла кѳрюн, байсан жангурча, къайдан чыкъдынг?

— Келдим былай, — деб, уллу къарнашын къучакълады Къарча, Бияс а къайдады? — деб сорду, Адурхайны эсинде да ол болгъанын чертгенча. Ол да сенича бир барса къайытмаз. Думп болады да кетеди. Къачан келлигин а кеси болмаса, киши билмейди, тенгизде джол кѳб. Къайры аллынг айланса, ары бараса, таш-агъач болуб аллынгымы тыярыкъды. Ала алай сѳлеше тургъанлайларына, ат аякъ тауушла чыкъдыла. Къарнашла, сескекли болуб, Энишге къарадыла. Бияс бла Александр, эки эки

джарагъан къантору атха миниб, шыб деб джетдиле.

— Кимди ол онг джанында келген? — деб сорду Адурхай.

— Александр, ол орус джашыбыз, Биясны тенги. Унутубму къойгъанса таякъ кърнашыбыз? — деди Кърча, джашланы алларына таукел атлай.

— Хы, ол орус уланмы? Таныдым, таныдым, — деди Адурхай, — насыблыны эки джууугъу бир кюн келир дей. Ба-ба-ба, къара сен былагъа!

— Юйге игилик! — деди Александр, арбазгъа киргинчи атдан секириб тюше.

— Келгеннге да игилик! Кел, джууукъ бол, кесинги да танымай тура эдим, — деб, Адурхай Александрны къу-чакълады. Тас болуб кетесиз.

— Дуня тар болгъанлыкъгъа, джумуш кѣб, ат да джорта, биз да чаба айланабыз, бир уллу ишни баджаргъанча.

— Сау джюрюгюз, къайда айлансагъыз да, — деб джашланы кѣзю-башы бла къашбакъ тюбуне чакъырды. Олсагъатлай аланы тѣгереклерин сабийле кършалладыла. Адурхайны тамада кызы Файруз мазаллы агъач аякъ бла айран алыб чыкъды.

— У-у, кюсеб тура эдим, — деб, Александр аякъны къолуна алыб, Биясха узатды.

— Ич-ич, санга халалды. Мен бозаны сюеме, — деб, къолу бла аякъны Александргъа тюртдю Бияс.

Чаб, боза ал да келчи, — деди Адурхай, Къуджагъа.

Джашчыкъ эрлай думп болуб кетиб, мор къошун гѣгенни алыб, дженгил-дженгил солуй, эрлай ызына къайытды.

— Ай сени огъесе, чѣмюч да ала келсенг а.

— Бусагъат! — джашчыкъ ызына юрюлдю.

«Ары кет» — деб Адурхай кѣзю-башы бла Файрузгъа билдири. Къызчыкъ джунчуб, аякъны да алмагъанлай, ызына бурулуб кетди. Арбазны тѣбен джанында бир тыгъырыкчыкъда, ит тагъылыб тургъан джерде, сол джанына бурулуб, думп болуб къалды.

— Мен бусагъат, — деб Адурхай арбаздан чыгъыб кетди, сабийлени да ызындан тизиб.

— Келин къайдады? — деб сорду Кърча джюреги нени эсе да сезе.

— Сен да эследингми? — деди Бияс.

— Нени? — деб бети агъарды Кърчаны.

— Орусланны да, сени излей барыб, табыб келеме. Биз бир оноу этмей, амалыбыз джокъду. Байрым кюн сайын

бир ханны союб, бир ханны тоханагъа чёкдюредиле. Аны сойгъунчуларына да эсириб, шашыб, не суйселе, аны этиб айланадыла. Алтын Орда Мисир тюлдю. Мында джорукъ джокъду, Къарча. Не бир уллу кючюнг болуб, кеси-кесинге джакъламасанг, неда, хан къатында къарнашынг болса, къара джерде кемеңг джюзер дегенлей, бир таянчагъынг болмаса, арбазыңгда тиширыу сабий къаллыкъ тюлдю. Ангыладыңгмы. Не ол, не бирси бизде джокъду. Ючюнчюсю уа, — деб Къарчаны кёзюне джити къарады Бияс, — барды. Туугъан джерибизге къайтыб, былайдан энди узакъмыды дейсе, бир айны ичинде ызлаб къайтыр гъа боллукъду. Ары дери уа ханнга джалыныб, мал бериб, ариу айтыб, къыз сабийлерибизни сакъларгъа керекбиз, — деб, бозадан джутланыб уртлаб, эринлерин сюртдю кёбню кёрген акъылман джаш.

— Мен анга ышаныб тура эдим, — деб ахсынды Къарча.

— Кимге? — деб бирден сордула джашла.

— Ханнга, — деб сейирсинди Къарча, Джанеке бийчени айтханын эсине тюшюре.

— О-о, сен а сабий кёреме. Стауатха кирген ач бёрюге юзгерееде маркъа къозугъа тийме дегенча. Билемисе, Чууут къаладан узакъ болмай мен аланы бир этгенлерин кёргенме да, къаллыма да джетмесин аллай кюн. Бир акъыл-балыкъ болмагъан къыз сабийге да артыкълыкъ этиб, джылны саулай Ташайырда бир дорбуннга атыб, аллына хуна ишлеб, сюртюб къойгъан эдиле. Бир ыйыкъны къаяла ёкюнуб, сарнаб тургъан эдиле. Алайы бла озсам, бюгюн да санларым титирейдиле. Таууш къулагъымдан кетерге унамайды, джюрегимде ким эсе да сарнагъанча, тёппе тюклерим ёрге турадыла.

— Отдан чыкъ да джалыннга деб, бизге бир кюн чыгъарыкъмыды? Огъесе азабха дебми джаратылгъанбыз биз дунягъа? — деди Оруслан.

— Мен а, барыб, Адурхайны ёзюр эт, акъыллыды, сабырды деб ханнга джалыныб, башым джокъду, шо, алай айтыб къалай баргъанем? — деб, джумдуругъу бла мангылайына-мангылайына урду Къарча.

— Алай дегенинг? Адурхайны шашдырыб къояр эдинг. Къызларын дорбунда джашырыб турадыла. Эслемедингми, Файрузчукъ айран алыб келгенлейине, ызына къайтарыб ийиди. Бек анасы джыламаз деб, ары джыйыб турады. Кечелери-кюнлери да андады. Аладан къой, бизден да джашырады. Ол дорбунну хапарын ол да эшитгенди, дор-

бун не? Кеч эте келиб, отоугъа кириб, босагъалагъа бёрклерин салыб? Адамланы халал орунларын харам этиб кетдиле. Къазауат ачаса да, кючюнг джетмейди, ачмайса да, джюрегинг джарылады. Бизге бусагъатда аллай артыкълыкъла этмегенлери ол ханны анасыны себеби блады. Ханланы уа, билесиз, бюгюн ол, тамбла башха. Тейри биз башыбызгъа оноу этгенибизге аны тохана да тайдырмасын, анасына аджалны иймесин. Анасы ауушса, ол да тартынырыкъ тюлдю. Қалакъ киштиклеча, босагъангда макъырыб башларыкъдыла. Кюч болгъан джерде адеб, джорукъ деб излеме. Азабдан туугъан бир дунияда джашайбыз, — деб ёкюнюб ахсынды Бияс, къуру да таукел сыфаты салкъын бола.

— Алдайса?

— Тейри адамы. Сен быланы билмейсе.

Батудан Беркеден да эркин джюрюйдюле. Ала акъыллыла болгъандыла. Дин айырыб, адамны инджитмегендиле. Бу затла уа айтама да, атха миннген тоханада чёкгенча дуниягъа оноу этиб башлайды. Дунияны тонаб, чычханны баласы къабджыкъ тешер дегенлей, башха джумушлары джожьду. Кеслери огъуна Ордаларын да кау-куу этиб барадыла. Сен кетиб айланыб тураса, джукъ кёрмейсе, Александргъа сорчу. Айтчы ол хапарланы Оруслан, — деди Бияс, Александр таба бурулуб.

Александр терен ахсыныб:

— Къарча башын алыб айланмайды, Бияс. Ол затха мен ёмюрде да ийнанырыкъ тюлме. Джумушу башындан багъалы бир инсанды Къарча. Былайда мычыйыкъ деб бармагъанды ол ханнга, неда орналыб къалайыкъ деб. Огъай. Ма кеси айтсын. Кече тюшюнде да Ата джуртум деб, ёмюрде кёлю бла кесине бир башха затны теджеб кёрмегенме. Къарча болмаса, мен да Мисирде къаллыкъ эдим. Мен да сизничама, аны къой, мен атымы да билмейме да?

— Алай дегенинг? — деб сейирсинди Бияс, тенгин биринчи кёргенча.

— Сор Къарчагъа. Сен мени андан алгъа таныгъанлыгъынга, Къарча сингдирген сезимден узакъда эдинг.

— Айыб этме, кеч, — деди башын знишге ие Бияс. Мен тенгиз тузлагъан бир харибме. Джумушдан башха джукъну билмейме. Ма муну эт десегиз, этерикме.

— Огъай, сени кючюнг бла келалдыкъ ансы, бюгюн Мисирде ёкюне турлукъ эдик, айтма алай, — деб бюсюреулю тиледи Къарча.

— Александр бла кесимча бир джесирге сѣлешгенча, джан аурутхандан ѳзге джукъгъа эс бѣлмей эдим. Сау бол, Къарча, джулдуз учханча, шыб деб къайдан эсе да чыгъыб, эсими эскисин тенгизге быргъаб, акъылымы джурт къайгыгъа буруб къойду... Къарча сабийди мени къатымда, алай а, аны таныгъынчыма, мен тенгизде бир маркъа балыкъча айлана эдим... Менден насыблы ким барды деб, Александрны да, джюрегим илешиб, джокълай эдим. Къарча уа, эски къанымы къурутуб, джюрегиме джангы къан къуюб, учундуруб къойду, — деди, мангылайына тер ура деу санлы Бияс. Джашла мыдах болуб, шум болдула. Салкъын сезим эслерине сингиб къыйнама-сын деб, Александр ашыгъыш;

— Къыйынлыгъынг бирча болса, джазыуунг да бир болады. Джер юсюнде артыкълыкъ болса, къыйынлыкъ тохтарыкъ тюлдю, — деди таукел ауаз бла.

— Амандан аманы болуб нек барады да? Келин келген джерге, джыйын джаллыча, шыб деб джетиб, босагъагъа бѣрклерин салыб, къаллай бир зорлукъ этелле. Джай ары-бери джайылыб да бир джубанадыла, къыш а келиб, адамланы халал орунларына кириб, къатынларына, къыз сабийлерине зорлукъ этиб, джазгъа дери джылы юйледе джашаб, къынкъ дегенни башын юздюрюб, къаллай бир артыкълыкъ этедиле. Бир-эки джылны мындан алгъа уа, Джайлыкъдан эниб келе тургъанлайыма, бир мазаллы ѳгюз арбагъа тиширыулары джегиб, юсю бла бир тѣббели джыбчыкъ да эсириб, аллына-къутура. Тейри, терекни къууушуна кириб бугъундум да, алты эдиле да, алтысын да сокъдум. Эсириб эдиле. Джуу-джуу деб садакъла бири-ни сыртына тийсе, бири кѣрмегенча этиб къоя эди. Арбаны да, аланы да тенгизге къуюб, къатынлагъа къачыгъыз, — деб кеслери тюшюб кетген эдиле. Тенгиз ызына саркъайса, арбаны онг чархы бюгюн да кѣрюнеди, — деди Александр, къолларын бир-бирине ышый.

— Артда киши излемей къойдуму да?

— Кимни?

— Ол адамланы.

— Къатынла къачыб кетген эдиле, ол мыллыкъла уа, санлары-санаулары джокъду аланы, бир-бирлерин джокълаб да кюреше болмазла ала. Ким биледи?

Къарча, башын ѳрге кѣлтюрюб, бу къадар къыйынлыкъ аны амалтын бола тургъанча, не дерге билмей, бир кесекни джунчуб турду. Джашла аны бир зат айтыргъа излеге-нин ангылагъанларын кѣрюб, хырхаракъ ауаз бла:

— Адурхай, сени бу арбазынгы, стауатынгы кѣргенимде, сени былайдан кѣобаргъан бек кыйын болур, сенсиз кетген андан да бек кыйынды деб джарсыганем. Энди экигиз да мен айтырыкъдан да оздуруб айтдыгъыз. Бизни кѣлюбюз бир болгъанын барыбыз да ангыладыкъ. Энди ол мен кѣоркъгъан зат тас болду. Адурхай былайдан кетерге унамаз деб энди ким айталыр? Къызларын джашыра тебреген эсе, къачарыкъды.

— Тюз айтаса сен, Бияс, — бир бѣлек адам барыб, джолну ызлаб къайтсынла. Теке да бир джетсин, биз анга сабийди деб тургъанлыгъыбызгъа ол джолну биле эсе да, ким биледи, кирмеген тешиги джожьду, — деди Адурхай, бети къызара.

— Мен да сизни бла! — деди Александр

— Айхайда, — орус улан, кесинг айтханлайынга, кыйынлыгъыбыз бирчады сора, джазыуубуз да бир болсун, орус улан, биз къарнаш эсек, небиз да бирге болургъа керекди, — деб, суююмлю ышарды Адурхай.

— Къалай таб айтдынг, Адурхай, мен да кесиме орус улан дейме.

— Оруслан дейик да къояйыкъ, не, алай табды? — деб кюлдю Бияс.

— Айтыгъыз, Мисир атымдан эсе ол таб келишеди, — деб кюлдю Александр.

* * *

— Орус ула-ан! — деб къычырды тау башындан Къарча, ой Орус улан!

— Орусла-ан! — деб эникледиле аны къаяла, Орусла-ан...

— Орусла-ан! — деди биягъы Къарча, былай кел. Мен бир затны билдим. Бир затны!

— Не затды? — деди, къолунда балтасын бир джанына сала Александр.

— Бюгюнден ары сен, Орусланса, Мстиславса, барыб, ханны бойнун, Редедяны бойнун Мстислав тартханча, тартаса. Сен хан боласа, мен ёзюр... Эшитдингми? Мстислав да бизни джолдашыбыз болгъанды, сенича, кюеу да болгъанды.

Александр башын энишге ийиб, огъай деб булгъай, кюлдю:

— Накъырда эте тураса. Бир хан ёлсе орнуна джюз. Алай бла биз былайдан къутулалыкъ тюрлюз.

— Нек сора? Мисирден къачдыкъ да?

— Хы, Мисирден иги къача эдинг. Ненча зат болушду анда бизге: кюпес, эмина, солтанны салы, тоханагъа мыллык атыб, бизни къайгъылы болгъан къой, солтанны бастдырыгъа да бармадыла... Хан а, гезетчича, бизни ыслаб айланады. Бар, ханны бойнун кес дегенлигинге, аны аджалы бла бизге джол ачылмайды. Барлыкъ тюлме. Кеси аллыма келсе да кесаллыкъ тюлме. Терс оноуду. Сени акъылынга ушамайды.

— Да сора сен Мстислав тюлсе.

— Тюлме. Мен Орусланма. Бюгюнден ары атым алайды, Александр уллу Орус улан, Кюн улан, кюн улан! Къалай игиди!

— Залимсе сен, — деб андан ары джукъ айтмай, джерге къараб мычыды Къарча, — манга отуз алты джыл болгъанды. Халим а сабийникича. Бир-бирде кеси-кесимден кълюм чыгъады. Аджал излейме. Къаллай бир джашаб келеме дуняда, бир иги иш этмегенлей, ёмюрюм кетиб барады:

— Алай нек айтаса? Этгенинг кълюнге джетмей этесе, муратынг толмагъанды да.

«Ол къатыны да бир сабий табыб къууандырмайды. Джалан джаланды. Бауурундан бир зат юзюлюб ышарса тириллик эди. Мисирде таукеллиги джокъду. Мында хаман мыдахлай айланады. Ол Шейданы суюлюб къалгъан болурму? Алай болур. Суюмегенин алыб, юйюн къурутуб турадыла... Алай а ариу затды. Кимни кълюн да алдарыкъды... Эшта, Шейда шайтан болуб, эсин алыб тура болур. Тейри, ол аны ызындан шыб деб джетиб да къалыр. Айхай, джылла, кёкде турналадан дженгил ётедиле, ол да къарт болуб тозурад, кюпес да алай дженгил ёлюб да къалмаз», — кеси-кеси бла сёлеше тургъанлайына, сабийле чабыб келгенлерин кёрдю.

— Суююмчю! Суююмчю! Текени къатыны джашчыкъ табханды! Текени къатыны джашчыкъ табханды! — деб, сабийле чыбыкълагъа миниб «джортуб келгенлерин кёрген джашла, бирден ёрге туруб, бир-бирлерине къараб, сескекли болдула.

— Теке, сора Текени къатыны бармы эди да? — деди Къарча. — Ол деген неди?

— Мен билиб, джокъ эди, — деб сейирсинди Оруслан.

— Кеси сабийди сора, анга не сабий керекди?

— Теке келинчик да сабийчик да алыб келгенди. Науруз Кёк къаяны тубюнде дорбунда табханды, — деди Къуджа, дженг учу бла бурнун сюрте.

— Къайда, къайда?

— Ма ол уллу Кёк къая барды да, аны тюрбюнде ючюсю да олтуруб тургъанлайларына Будуян табыб къойгъанды. Джашчыкъны алтын бурма чачы барды. Сизни аття излеб айланады. Мен а сиз хаман да къайда болгъаныгъызыны билиб къояма, — деди Къарча бла Орусланнга Къуджа, ауур солуй.

«Бу сабий алай адаргы нек солуйду экен?» — деб джызыкъсына, анга джумушакъ ауаз бла:

— Келчи, ол къайсы дорбунду бир кёргюз, — деб Къарча Къуджаны имбашына къолун салыб эркетелди.

— Кел. Ма ол дорбуну болгъан Кёк къая ташха айтама. Биз ары сыбдырылыб киребиз. Ол джанындан тешиги уа къаяранны башындады, бууну мюйюзлерича тёрт джанына бутакъ болуб. Майна, Кёк сослан таш, буугъа ушайды тамалы. Къатына бармасанг, кёрлюк тюлсе, — деб, биягъынлай, солууун кючден ала, джашланы Кёк къая ташны къатына алыб барды.

— Къара, сен анга, — сейирсинди Къарча, — ба-ба-ба. Тейри, кёргенем, бир джолда бара барыб, былайда думп болуб къалгъан эди. Аха, энди эсгердим. Ол а былайда стауат салыб тургъанды, Кёк къаяны тюрбюнде кеси да кийик болуб, хой-хой-хой. Залимди. Джашы да залым болсун бот асламгъа¹ баш болсун, атына да Ботас атаб къоярмы эдик, не, Къуджа?

— Ботас? Атайыкъ, — деб ышарды джашчыкъ.

— Келигиз, къарнашыбызыны да бир кёрейик. Ашхылыкъгъа туусун, керти къарнаш болсун, — деб Оруслан сёзюн бошагъынчы, биягъы Къуджа:

— Аттягъа ушайды: ала кёз, алтын зырма чачлары, ма быллай базыкъ буунчукълары, джыгъаса уа, Бияс сёлешеди дерсе, бир базыкъ тамагъы барды, — деб къууана, халпар айтды. Джашла юйге келселе, арбазда той бара, дуния уллу къууанч эте тургъанларын кёрдюле.

Къарча, белляу айтхан ауаз аны юй бийчеси Джаншохну ауазы болгъанын сезиб, сабий аны къолунда болур деб, ауаз чыкъгъан таба барыр дыгалас эди.

— Эшитемисе, Джаншохду? — деб, Орусланны чынасы бла тюртдю Къарча.

Оруслан аны таба къарагъанында, Къарчаны бети

¹. Бот — юзюк, племя, ас — асла. Арта Ботас — Боташ болуб къалгъанды.

анасыны аллына чабхан, сабийни бетича, джарыб тургъанын кѣрюб:

— Не дейсе? — деди.

— Ол белляу айтхан Джаншохду. Кел, ары барайыкъ, сабий андады, — деб дженгинден тартды.

— Кел, кел. Къарнашыбызны кѣрейик, — деб Оруслан Къарчаны ызындан бурулду.

Мюйюшде юйчюкню тѣрюнде Джаншох сабийчикни тебрете тургъанын эслеб, бир джанларына туракълаб, белляуна тынгыладыла. Ана джюрекден таралыб чыкъгъан сюйдюм ауаз бла бир тукъум бир сейир джалынчакъ тарала, къууанч бла джарсыуну бир-биринден айыргъанча, джырлай эди сабий кюсеген джаш тишируу.

Къарча тагъаланыб, тюб эрнин къабды. Эки кѣзюне джыламукъ урду. Къуру ма бусагъатда сездии сабий татыуну. Бала кюсеб, ол джагъылыр джери къуууш болуб тургъанын ангылаб, ичинден ахсынды. Оруслан аны эсле-меди. Ол да Джаншохну ауазына алданыб, Къарчаны сезимича сезимлени кесине теджеди. Экиси да эки мазаллы киши, бири кѣб болмай юйленген, бири алкъын юйлен-меген юйдегиге къууат салгъан сабийге сукъландыла.

«Таб, киштик балачыкъ табарыкъ эсенг да, бир зат таб да, арабызгъа джылыу урдур», — деди Къарча, айтханын Александр эшитиб къояды деб тартына. Александрны уа, белляугъа эси кетиб, андан хапары джокъ эди. Ол тамам кѣлю бла белляу айта тургъан Джаншохха сукъланыб тынгылай, башына аллай игиликни теджей эди.

Люля-люля, хора тайым, хо-хоу,

Таш уядан чартлаб чыкъгъан алтын бууум,

Кюн таякъны сермеб тутхун,

Тай хораны джерлеб мингин,

Джукъла да къал, джукъла да къал, къайран улум,

Къар джауады, къар джауады, себелей.

Джукъла да къал, джукъла да къал, эснемей...

Анна-мунна гютдючюгюм, хо-хоу,

Алтын тоздан кюбюрчюгюм, хой-хой.

Андыр салыб джамчы этерме, ой-ой,

Джибек учлу къамчи этерме, хой-хой.

Тенглеринги барын санга джалчы этерме,

Къар джауады, къар джауады, себелей.

Джукъла да къал, джукъла да къал, эснемей.

Аладайдан, аладайдан, хой-хой.

Санга къатын сайларыкъма чирик байдан,

Кийген кийимлери кѣлге джетмез, тонга дери,

Тай хорала сайлатырма оннга дери.

Джукъла да къал, джукъла да къал,

Къар джауады, къар джауады себелей.

Джукъла да къал, джукъла да къал, эснемей...

Кёк тенгизден эки тамчы эки кёзюнг,
Джюрегиме бал джагъады айтхан сёзюнг,
Кюн таякъдан бурулубду итлик чачынг,
Джюз джарсыудан сакълар сени алтын къачынг —
Джукъла да къал, джукъла да къал,
Къар джауады, къар джауады, себелей.
Джукъла да къал, джукъла да къал, эснемей
Тау артындан аууб келед алтын къалам,
Сакълалына, ой, къар къатыб, мыйгыгына буз бузлаб,
Ышымлары тобугъундан ёргелле,
Сюйюмчюге келгендиле кёргенле...
Джукъла да къал, джукъла да къал,
Джукъла да къал, джукъла да къал, эснемей.
Къар джауады, къар джауады себелей.
Джукъла да къал, джукъла да къал, джукъла да къал...

— Ай анасыны уа, къалай игиди сабий тууса! — деди Оруслан, Къарчаны джюрегин дыгъы этдире, — Келинбиз алай айта билир деб кимни эсинде бар эди. Адам шартын къуру джашау турмушу ачыкълай кёреме. Кел, джашчыкъны бир кёрейик, келинге да джыры ючюн нохта бау этейик, сау болсун, тейри.

— Кёрюмдюксюз кёргюзмейбиз, айджаякълы уланыбызны, — деб ёрге къобду Джаншох, джашланы кёрюб.

— Айхай да, бир эгизли кёк эчки борчубуз, — деб Оруслан бешикге ийилди.

Къыб-къызыл эринчиклери джылтырай, сары бурма чачлы томпур джашчыкъ, кёзчюклери къалкъыугъа кетиб, сюзюле, джукъларгъа тагълаланыб тура эди.

— Машалла! — деди Къарча, асыры къууаннгандан кёзлерине джыламукъ ура, — Машалла...

Ботасды кеси да, Солтан таш. Къара, сен анга, Со-суркъагъа, ташдан тууб агъач бешикге джатыб тургъан хомухха. Кёзюнгю бери ач, ий аман сен! — деб, къууанчын тышына тёкдю. Джаншох эри сабий кюсегенин ангылаб, кеси-кесине гурушха эте, Аланкъызгъа, сабийни анасына, сукъланды.

— Къайдан келгенди бизге бу игилик, Теке аллай джитлик эте билгенмиди? — деди Оруслан.

— О Кюн улан¹, Теке сизден тириди, — деди Джаншох, суюмлю ышара.

— Алайды, тейри. Къалай болгъанды, бир хапар айт. Бирибизни хапары джокъду, — деб тиледи Оруслан.

— Мен эшитгеннге кёре, алайды. Джашчыкъ Мисирден келген заманыбызда огъуна чабакъ тута барыб джюн

¹. Оруз — кюн. Орузулан — Оруслан — кюн улан.

джууа тургъан къыз сабийлени кѳргенди. Аланы ичинде да келинчигибизни. Аты Аланкъызды. Ала былайда джесир-леден, асладандыла, бир суу суратчыкъ. Чабакъларын къызчыкълагъа бериб, тамбла да былайда тутарыкъма деб кетгенди. Тамбласында ала да келгендиле. Алай бек танышхандыла. Къызчыкъны атасы ёре, ас киши, хариб, семенле² ёлтюргендиле. Анасы уа къозлаудан ёлгенди. Къарт анасы Джулдузхан асырагъанды. Бир алаамат адамды.

Бизники аланма, джаланма, деб, къарт къатынны кесине илешдиргенди. Бар сора, амма ауруйду. Къызчыкъны ал деб тилейди. Джаш огъай демейди. Амма уа, ауругъанны тѳшегинде сау ёлюр дегенлей, артылады да кетеди. Кюеу а юйюнде. Сора иги тирилик эсин джыйгъанында, ий, марджа, юйюнг бар эсе, ары бир элтген атлы эт, баланга гыбышы демесинле деб къадалгъанды. Джаш ала келиб, тартыныб, элтиб экисин да Кѳк ташны тюбюнде дорбуннга джыйгъанды. Бара-барыб Науруз джолугъуб къалгъанды. Джур териледен бешикчик этиб, ёрге тагъыб, экиси да тюбюнден къараб, къууана, тургъанлайларына кириб баргъанды. Бир-эки кере джашны ары сугъулуб кетиб мычыгъанны эслеб, кириб баргъанды. Барса уа, аллайгъа барсын, алтын чачлы улан, кюн тийгенча, дорбунну ичин дуу джандырыб тургъанына кѳргенди, — деб билгенин айтды Джаншох.

* * *

Дуня дыфсызды. Кече-кюн да шууулдаб туруучу тенгиз да бююн, анасыны къойнуна кысылыб къалкъыб къалгъан сабийча рахатды. Айгъа узалыб, джулдузланы къозургъа излегенча, шырт-шырт деб бир затла тенгизни бауурун тешиб чыгъа, джылтыраб, кѳз къамата, шоп-шуп деб ызларына тюшедиле. Озгъун балыкъла ойнай келиб, этедиле алай. Джулдузла да, алагъа сейирсиниб къарай, ала ызларына шоп деб тюшлесе, къыл-къыл-къыл деб кюле, кѳкде назик титирейдиле. Кѳкню бир джанында, тенгизни этегине тие-тие, халы бла тагъылгъанча, Чолпан джулдуз энишге салыныб чабакъла бла ойнагъан къамсыкъ джулдузлагъа кѳзю къарай, джанады. Тенгиз чайкъала келиб, ёшюнюн джагъаларына уруб, ызына таркъайса, ол кѳкден джерге къараб тургъан къудрет тенгиз бла бирге чайкъала, ары бла бери ура, тюшюб къалады дегенча кѳрюнеди.

«Адам кѳкде ол сейир затлагъа сейирсине джашай

ёмюрге да: сукълана, термиле: ах, эки къанатым болса, учуб кетер эдим деб. Джерде уа не барды? Кёкдегиле бу къара джерде не таба болурла, алай сейирсиниб, бири джылтыраб, бири джашнаб, джерге сукъланыб турурча? Адам сезалмагъан, адам юренчек болуб кёралмагъан бир зат болурму джерде? Огъесе адамны амалсызлыгъын кёрюб, бири селеке эте, бири да джазыкъсына, къараб тура болурламы кёкден джерге ай да, джулдузла да? Алай болурму? Аны ючюн къача болурламы кёк бауурундан танг аласында джарыкъ джулдузла?

Кеси-кесин билелмеген адам кёкнж тахсаларын нечик билелсин: кьолу джеталмагъан затха, кёзюм кёред деб, не айтсын? Кёзге не да кёрюнед. Кёзге кьой, кёзюнгю кьысыб, эсинги да басдырыб джукълаб тургъанлайынга да кёресе бир затланы...

Огъесе, кёк да, джер да, биз умут этгенча алай сыйдам болмазламы? Адам улу ёмюрледен чучхуй, излей, бир затла таба болурму? Къуру сейирсинген бла кълса, эндиге ол джулдузланы бири аны кёзлерин кьаматырыкъ болур эди. Бир затла излей болур адам. Аны эсине, джюрегине кёб зат тюшеди. Илгениб, эси сагъайыб, бир оюмла этмей джашагъан адамны ма шыб-шыб деб бошуна тенгизден ёрге чынгаб, ызына шоп деб тюшген балыкъладан башхасы болурму? Огъай, адам сагъыш этмей, джюрегин бир затха бёлмей джашамайды. Джулдузланы кьыл-кьыл-кьыл деб кюлгенлери да, айны сабыр джарыгъы да адамны эсин сагъайтадыла. Джерде не барды деб да биз бош ахсына болурбуз. Неда джерден башлана болур. Кюн да джерден чыгъады да, кёк да этеклерин джерге тиреб турады, джулдузла да джерге къараб титрейдиле, тенгиз да джер баууурлагъа чайпалады... адам да джерде туады. Джерде, кём-кёк кёк джулдузну кьойнунда. Джерди, джерди нени да тутуругъу...»

Тура-туруб, кимден эсе да джашыртын къачханча, салкъын аязчыкъ чабыб джетиб, кёкнар терекни тюбюнде таяныб, дунягъа бу къадар сагъышны этиб тургъан Къарчаны джаякъларын сылаб къачды. Аны, ийилген кюмюшча, бурулуб, бурулуб, имбашларына тюшген джохар чачларына тюбюне салкъын тылпыучугъун урдуруб, кесине илешдирди. Олсагъатлай аны джюреги джумушаб, ариу ала кёзлерине джыламукъ чабды. Кёзлерин ачитдыла. Ариу аязчыкъны ариу ишин сёгерге излегенча, олсагъатлай, толкъун тенгизни тюбюнде пелиуан къара джыланча чулгъана келиб, тышына чыгъыб, бауурун джагъа таш-

лагъа силдеди, Къарчаны бетине андан исси тылпыу урду. Ол онгсунмагъан тылпыу, адамны эсин байлагъан, джюрегин бузгъан тылпыу. Джаш, джыйырылыб, къашын-башын тьююб, имбашларын ёрге кёлтюрюб, башын аланы арасына джыйды.

Арыгъан болурму. Джаш башы бла ол кёрмеген не къалды, ол сынамагъан не барды?

Бушуулу ахсыныб, бир сагъыш бир сагъышын теблей, ол тенгизни тюбюнден чулгъаныб чыкъгъан оюмсуз толкъунча бир зат аны джюрегин талады. Аяусуз талады. Алай а джюрегим таланады деб булгъамады джаш башын алай къайгъылы. Огъай. Аны кёлюн аз, болумун мадарсыз этген башха затды. Былай деб бусагъатда ол джукъ да айталлыкъ тюлдю. Алай а джерге тюшген урлукъ, тюбюнде мылысы, юсюнден джарагъан топрагъы болса, башындан кюн джылытса, джерни тешиб, джашил лезик болуб, тышына чыкъмай къалмайды. Джашны кёлюндегиле да, бара-баргъан заманда, былаҥ деб айтыргъа бир затха келиширик болурла, бусагъатда уа, сууну юсюнде ойнагъан кюн таякълача, кёрюне келиб, тас болуб къаладыла. Кёзлерин къаты къысыб, эсин чучхуб, тырнакълаб, аланы излей, джыйышдырыргъа дыгалас этеди. Суугъа батхан балчетенни чибинлерича, бир джерде тохтаргъа унамайдыла, аны къозургъа неда инджитерге излегенча, бири кетиб, бири джилтин болуб джылтыраса, бири да джангур болуб юсюне джауа, джашны тамам сылыт этдиле. Асыры терен сагъыш этгенден, мыйысы толгъанча болуб, баш сюеги бла аны арасында бир тукъум бир къуджур къысылыкъны сизди. Не этерге билмей, амалсызлыгъы юсюнден басыб, къол аязлары бла бетин сылаб, эсин аязытыргъа мурат этди, тенгиз таба бушуулу къарады. Аны толкъун табхырларында джулдузла, сенгилчекде учханча, ары бери чайкъала эдиле. Толгъан айда аланы къозургъа излегенча, толкъунну тюбюне батыб кетиб, эки-юч болуб ызына чыгъа эди. Ол учхалаб кетгенлей, толкъун джалаб суугъа батдырса, джулдузла да, аны къутхарабыз дегенча, мыллыкларын ата эдиле. Сора чомарт чайкъалгъан толкъунланы тапхырларында джылтырай, кёз алдай, тышына чыгъыб, кёкде къонсала, юслеринден зем-зем тамчыла акъгъанча кёрюне эди. Тенгиз дагъыда сермеб, кёкню бауурундан бир талай хазнасын алыб, баууруна къысса, ала къууанч тыбырлы болуб, биягъынлай уча келиб, барыб ызларына къона эдиле...

Бу къадар тамаша зат бюгюн кюмюш чач джанны эсин

ойнатмай эдиле, кѣлюн ышарталмай эдиле. Биягъы исси тылпыу, чайыр ийис эте, келиб бетине урса, ёшонюн талаб тургъан затны джулкъуб алыб тенгиз аяусуз быргъары келе эди, алай а, ай медет, бюгюн ол не этерин билмегенча, амалсыз бола, дыгалас эте эди.

Къуш къанатыча, къуру да дженгил санлары бюгюн къурчдан къуюлуб этилгенча кѣрюндюле. Кѣкнар терекни тюбюнден акъыртын къобуб, тѣгерегине амалсыз къарады. Арлакъда сюелген Хан къала кѣзюне бир огъурсуз джаллатча кѣрюндю. Къаланы башында джылтырагъан ай бла джулдуз, умутларынгы унут, улан дегенча кѣзлерин къаматдыла. Къалагъа эрши къараб ахсынды, алай а ичинден бир зат, ий, хомух, адам алай къалай болады деб кѣл этгенча, кесин тирилтиб, къалагъа къаршчы къараб, бетин кюн чыкъгъан джанына таукел буруб сюелди...

Ол кече джашны кѣзюне джукъу кирмеди. Тынчлыгъын тенгиз толкъун озгъун къанатына къондуруб, суу тюзюне алыб кетген эсе, «Мен энди не деб турама?» «Кимни сакълайма?» — деген сагъышла да илячин къанатха илиниб, келиб ёхтем джюрегинде юйюрсюннгендиле.

Мисирде джашлыгъында эсин бютеулей кючлеб тургъан оюмсуз ёхтемлик тарс деб атылыб, ташха тийиб умурчумур болуб джерге къуюлгъанды. Ётгюр санда ёхтем джюрек дуняда джылыу, сууукъ да болгъанын сезе башлагъан болур, ол эндиге дери этмеген сагъышларындан бюгюн башын алалмайды. Мисирде тѣзген, биреу джеринде тѣзген затлары бюгюн аны джюрегин башха тюрлю эздиле. Ал кѣзюуде бир аз кѣл салыб, ата-бабаларыбызны Къара тенгизи деб, ингирде орнуна кириб джатса, эртден бла тансыкъ болуб чабыучу тенгизи энди ёге анача хыны кѣрюнюб, эндиге дери джюреги эзилиб тынгылаучу джырлары энди сарынлача кѣрюндюле. Хар зат да: джер да, кѣк да, тенгиз да, айтхан сѣзю да анга бирча сууукъ болдула. Шейда деб шууулдады пелиуан тенгиз. Джаш илгениб, ол тауушдан башын алыргъа умут этди. Алай а ол ушатмагъан тылпыуу бетине ура, камсык джулдузланы къамаб, маркъа балыкъланы чиркитиб, къайгъы болуб джашны джюрегине кирген зат анга ачыкъ соруу салыб, джунчутду. Шейда — Джаншох — сабий... Шейда. Арт кѣзюуде тура туруб, шыб деб келиб, кѣз аллына сюелиб, эсин бѣлюб тохтайды: сyfатын кѣреди, ауазын эшитеди, фирашыясыны джел тауушу къулагъындан кетмейди. Шейда...

Не Къарча, не кюпес билмейдиле тюзюн. Ахырат азабдан дуня намыс кючлюдю деб, кюпес ыйлыгъады, балам

деб бауурунга кысханынг тыбырымы бузуб кетди деб. Ол суймеген эрине кыйтыб, энди не деб турады джарлы? Кюпес кыстаб ийген болурму, харам талах салыб? Огъесе, биягынлай алтын тамырларын кюн кызыдыра, сугъарылмагъан сабанча, мууал болуб кългъан болурму?

Билмейди, билмейди Къарча. Шейданы кёрю кёк тенгиз, кебини суу толкъун. Ол бетине ургъан эсин алгъан тенгиз тылпыу Шейданы салыны гурушхасыды. Аны суу тюбюнде да термилиуюдю. Джашны уа былай деб хапары джокъ. Джюрек сезгенни ачыкълар мадары джокъ. Аны ючюндю, тузакъгъа тюшген асланча, ёкюннгени, алай болумун кесича ангылаб, не этерге билмей, ой анам, кыйда-са деб, сау кюнню ичинде биринчи кере ауузундан сёз чыгъарыб, джюреги шаркъ деб эки джарылгъанын эшитди...

* * *

Биз суу талаб, тышына атхан ташлачабыз... Кёзю кёрген узалыб алыб, ызына суйсе атарыкъды, суйсе, аягъы бла тюртюб, бир джанына быргъарыкъды... Бизни, суйсе джангур джибитеди, суйсе, кюн кюйдюреди... Бизни киши аямайды, бизни киши джакъламайды, — деб барабарыб, кългъанладан башхартылыб тургъан бир чубар ташны аягъы бла хыны тюртюб, тенгизге быргъады. Бир джанына кесгин бурулуб, арлакъда кызыара тургъан назик гокганы эследи. Энишге ийилиб, аны джулкъуб алыргъа тебрегенлей, эсине не эсе да тюшюб, анга узалгъан кълун ызына этиб, бетин джаба, акъыртын белин тюзетди. Емюрю эсин талаб тургъан сезими уянды. Кълалаларыны аллында джан бере тургъан атасы, ахыр кючюн салыб, арлакъ сюркелиб, къара залыкъылды кёкенни джерни кырдышы бла бирге къобарыб, кълтырай тургъан къллары бла ауузуна элтиб, бай этгенча кёрюндю Къарчаны кёзюне.

Къандан толгъан кирпичлерин ачаргъа кюреше, атасы аланы анга узатханча болуб, эки кълун бирден аллына этди джаш. Дагъыда хансны атасы ауузуна элтирге кюрешгени атасыны тылпыуу ол ханс бла бирге бетине ургъанча кёрюндю, суусабдан ёле тургъан адам шоркъулдагъан сууну тауушун эшитгенча болду. Къаты кысыб тургъан кёзлерин акъырын ача, кызыл гокгагъа джангыдан ийилди. Ол анга бир мыдах, бир ышарыб къарагъанча кёрюндю. Джилтинчикни джелден сакълагъанча, эки къл аязын эки джанындан тутуб, гокга хансны мыдах ийнакъ-

алкын джолукъмай эдиле, алай а ала таба баргъанларына энди ишексиз болуб, тири атлай эдиле.

Келе-келиб, бир суучукъну къатында кече къалыргъа умут этиб, ышыкъ джер излеб башладыла.

Экеуленни Къарча сууну бойну бла ёрге ийди, экеуленни да — энишге. Энишге баргъанла эрлай къайтдыла.

Къысылыр джер джокъду. Былайда тохтарыкъ болурбуз эшта деб къайтдыла.

Ерге, баргъанла уа мычыдыла.

Къарча, алагъа да къайгъы эте, тишируула да не эте тура эселе да бир къарайым деб, алай барса, Жаншох, бети кетиб, бир джыйырыла, сууукъдан къалтырагъанча, бир да белин тюзетирге кюреше тургъанын эследи.

— Не болгъанды? — деб, къайгъыра, къатына барыб сорду.

— Билмейме. Арыгъан болурма, ух-х деб, — терен солуду Жаншох.

Акъбийче Къарчаны къатына келиб, дженгинден тута:

— Стауат табдыгъызмы? — деб сорду.

— Огъай, — деди, сескекли бола, Къарча, огъары кетген джашла къайтмагъандыла...

— Мычымагъыз, бир ышыкъ джерде орналыгъыз, былайда огъуна, — деб, Къарчаны башындан аягъына сынаб къарагъанча къарады Акъбийче, Адурхайны къатыны.

Къарча, не дерге да билмей, сорургъа да тартына, алайда бир кесек мычыды.

Джаншох, къолунда да бир къаракъайын чырпычыгъы бла, эки къыз бла сууну бойнун энишге бурулду.

— Ол къайры барады? — деб, Къарча Акъбийчеге сескекли сорду.

— Да болур бир излепени, не этесе? Барма къой, — деди Акъбийче, бусагъатда кесинден уллу иши болгъанны кёрмегенин чертгенча.

Къарча, уялыб, башын энишге ийди.

— Бар, улан, бар, сени джумушунг кёбдю. Бизни хар бирибизни бир ишибиз, сени уа джюз ишинг. Тейри сени аны ючюн белги салыб джаратханды дунягъа, — деди Акъбийче, Къарчаны бетине сююмлю къарай. Бар, бир джерге бюгюн артыкъ орун къур, чыракъ отунланы ичине сал, аллында отну джакъдыр, — деб буйрукъ берди. Къарча аны айтханларына эс ийиб, тынгылады, алай эрлай кетиб къалалмады. Сууну бойнун энишге, къызланы бирини къолтугъундан тутуб баргъан Жаншохну ызындан сескекли къарады. Эсине Жаншохну биринчи кёргени

лады. Чөгелеб тургъанлайына, төрт джанына къараб ах-сынды. Пелиуан тенгизни юсюнде, анда узакъда чыммакъ бешик, ичинде да сабийчиги бла, толкъун къайры чабса, ары бюгюле, сабийни тегерегине айры чабакъла джыйыла, башындан харам марти къушла марагъанча кёрюндю.

«Мен ёмюрде ата болурмамы? Сабий болмагъан тыбыр сууу кзуругъан хуюча, атам деб манга киши бышарырма? Къырда айланган калак джелча, ёмюрюм былай кетиб къалырма? Шейда болса, табарыкъ болур эди», — деб, зыбыр кюлю бла таш болуб, тешилирге унамай тургъан мангылайын сылады. Олсагъатлай кеси-кесине айыб этиб:

«Мисирден юздум. Энди былайдан да кюбарыб, бир хата салыб кюяма... Тейри мени аны ючюн кзуу бутакъ этиб тура болурму? Атхан ташым башыма тие да, кёзюмю къармай?..

Манга да бир тейри айтхан болур. Болмаса да, не этеркибиз, бир туугъан бир ёледи», — деб кеси-кесине кёл этерге кюрешгенлигине, ол назик сезими джукъланыргъа унамай, кёзюне маркъа Бууташчыкъ кёрюндю. Кём-кёк кёк ала кёзчюклери, алтын бурма чашчыгъы, анасы, сабий Аланкъыз анга акъ ёшюнюнден сют ичире, дуняда не ариу сёз бар эсе, аны барын анга айтыб ийнакълагъанча кёрюндю сабий кюсеб, аталагъа сукъланган Къарчагъа...

* * *

Умут узун, джол узакъ. Айтхан тынч, этген кыйын. «Ит болсакъ да, элибизде къансырбыз, бёрю болсакъ да, джерибизде улурбуз», — деб, хар кюн сайын джарсыууларына джарсыу кюшулгъанлыкъгъа, джюреклерине да ышанмакълыкъ синге, Къарчаны адамлары Хан къаладан узакъдан-узакъ бола, ата-бабаларыны ташада къарт джуртларына джууукълаша эдиле, Джолгъамы юреннген эдиле, огъесе джуртларындан ургъан тылпыу санларын тирилтеми эди да, аякъларында хыппиллери алгъынча инджитмей эдиле. Эринлери да, тарс-тарс деб алгъынча атылыб джарылмай эдиле. Кюнде кюйген бетлери, энди юслерине букъу кюнса да алгъынча тюрсюнлерин алмашдырмай эди. Алгъын джолда суу излей, кёб кыйнала эдиле, энди уа, билмей тургъанлайларына, къара суучукълагъа, кёзлеучюкlege тюртюлюб, сабийле аналарын кёрюб кзуу-аннганча, кзууана, суусабларын къандыра, бет-кюл джууа, ёте эдиле. Кёгет тереклеге тюеб квалгъанлары да бола эди. Умутларында кёрген чыммакъ акъ таулагъа

тюшдю, кёзюне Хаким кёрюндю. «Не эте болур ол джарлы? Бизни бла келсе, бизге боллукъ анга да болур эди», — деб ахсынды. Хакимни уа ханны буйругъу бла эки аягъын эки эмилики къуйругъуна тагъыб, эки юзюб, элтиб къара къайыкъ бла тенгизни арасына атханларындан хапары джокъ эди. Бир къарангы кече биреуню кемесине джыйылыб, ызларына Мисирге кетген эдиле деб къолу бла терс джары кёргюзюб, ызларын аджаштыргъаны ючюн, аланы ызларындан чабсын деб тенгизни арасына элтиб атыргъан эди къартны ёлююн. Хан Хакимни башха затлары билмей эди ол. Ханны аты бла ханны анасы Дженекени болушлугъу бла джол къагъыт джарашдырыб бергени билсе уа, мыйыкъларындан ёрге асарыкъ болур эди.

Къарча сагъышха кириб тургъанлай, эркиши тауушланы эшитиб, сууну ёрге, сескекли болуб, къарады. Къараса, джашла къашха эчкини мюйюзлеринден тартыб келе тургъанларын кёрюб, ала таба бурулуб, кетди.

— Неди бу? — деб сорду Къарча.

— Терекни айырысына бегиниб тургъанлай, табыб келебиз, Тейри юлюшюбюздю. Саулукъду кеси да, — деб, кёзлерин джандырыб юрке тургъан эчкини мюйюзлеринден тутуб кёргюздюле.

— Теке барса, бош келмез джашына сют алыб келгенин кёресиз, — деб кюлдю Акъбийче, эчкини джигейинетие.

— Таб джерди. Эки джаны къая. Суу къобханы болса да, алайгъа джетерик тюлдю. Бир да бир иги джер. Джаратыб келебиз, — деди Оруслан, — алайда ёмюрде адам аягъы джюрюген болмаз. Къоркъуусуз джерди. Мычыгъаныбыз зат болса да алай эсе, хайдагъыз, — кеч болуб барады. Узакъмыды? — деб сора, сууну энишге, Джаншох келемиди деб къарады. Аны суу джагъада эслемей, Акъбийчени джокълады. Ол, Къарчаны къайгъысын ангылаб, башы бла, майна деб, кёргюздю.

Кюн батаргъа алайгъа джарашыб, от джагъыб, къазанларын асдыла. Акъбийче да кереклисин хазыр этиб, бюгече джатыб джукъламазын билгенча, тынчайыргъа ашыкъмады.

— Акъбийче, таяныгъыз, — деди Джаншох, уялгъандан къызгъан эринлерин къабыб ачыта.

— Къайгъырмаз, сен мени къайгъылы болма. Джатхан да эт, солугъан да эт, чыртда къайгъырма. Тейри болушсун, — деб, Джаншохну къолун сылаб, шатырдан чыгъыб кетди Акъбийче.

Кёк, тенгизде джууунуб чыкыгъанча, кирсиз эди. Джулдузла да, бир-бири ызларындан ашыгыш чартлаб-чартлаб чыгъа, кёкню бауурун къараб къарагъынчы джасадыла. Ай алкын чыкмагъан эди. Суу, джагъасында адамла тынчайырыкъларын сезгенча, сериун шоркълдаб бара эди. Къарауулгъа сюелген джашла, джулдузлары санай, сууукъсураб, бирери бирер джерде сюелдиле. Къарча бюгече аланы эки-юч кере джокълады. Джатыб тынчайыргъа тартына, былай кълкыгъанлайына Акъбийче келиб чакъырса уа, деб, кечени ауурлугъу кетгинчи джашла бла ушакъ эте, барыб джатмады. Тейри джарыкъ уянгалай, Джаншох чыдаямлай, кълты ынгычхаб башлады. Акъбийче аны хатхусун сылай, ичинден неле эсе да шыбырдай, тышындан Джаншоха ариу айтыб айгъакълай эди. Дагъыда ичинден нелени эсе да шыбырдай эди. Шатырны эшигин ачыб, аллында от джакъдырды. Джаншохну хатхусун, бутун, кълун сылай, кълайтарыб-кълайтарыб былай айтыб тебреди:

Тейри, джаным, Тейри,
Тауда эсенг да, кел бери,
Тюзде эсенг да, кел бери.
Келлигиз джолдады,
Бешигиз кълдады.
Сен киргенлей босагъадан,
Обур чыксын оджагъындан.
Тауда эсенг да, кел бери,
Тюзде эсенг да, кел бери.
Бу тешике бизин бла юрюб кёр,
Сюйсенг, джулдуз, сюйсенг, ай бер,—

деб, урчукъ башны тешигине уф деб юрюб, Джаншохну ауузуна тутуб:

— Юр, бала, юр! — деб, талай кере юрдюрдю.

Энди болду, джаным, бир кесек солуунгу ал, — Джаншохну эшмелерин тешиб, учлары юютюб, бурнуна тутду.

Джаншох эки-юч кере чючкюрдю, кълчырыкъ этиб, ачы таууш этиб ынгычхады.

Юсюн кълара тер басыб тургъан Акъбийче, мангылайын дженг учу бла сюрте, биягъу урчукъ башны бериб:

Ауузунга тут да юр! — деб, кеси аначылыкъ этер кълйгъылы болду.

Джаншох кълчырыкъ эте, эки-юч кере юрду, сора -ы-ых! — деб ахыр къларуун салыб, юрюб, къларыусуз болуб урчукъ башны кълундан ийди. Акъбийчени кълунда

томпур сабийчик, бетин джыйыра, къашларын тые келиб, дунягъа биринчи дауун ы-ынга-а деб, билдирди.

Къарыусуз болуб, бойнун бир джанына ийиб тургъан Джаншох, рахат солуб Акъбийчеден уялыб, кёзлерин къолу бла джабды.

— Тейри онг берсин! Толгъан айча, бир улан табдынг, джаным, уялма, тейриге табу эт, тейрини сыйла. Бери бир къара, джолда бир джан тууду. Джантуугъан болсун аты, атасындан болсун къаны, анасындан джаны, тыбырындан къурумасын джылыуу... Пай-пай-пай, союб къаблаганча, Бууташха ушайды.

Тюнгюч уланыны тауушун эшитген Къарча ёмюрюнде сезмеген бир джылы, бир татлы сезимден джумушаб, былайда бир талай заманга мычырларын билди. Къызыу джана тургъан отха дженгил-дженгил джаркъаланы атыб, къызыл от джурунларындан чыгъыб, атасына таукел ышарыб келген сабийни кёрдю, отха чыракъ баргъан кёзлери бла. Отдан, суудан чыкъгъанча, хыянатсыз чыгъыб келген уланчыкъгъа къараб зауукълана тургъанлай, къайсы эсе да имбашы тие:

— Къарча, сени Акъбийче чакъырады, — деб, сейирлик кёзбаундан айырыб, улан туугъан шатырны кёргюздю...

Къарча, сескекли болуб, шыб деб джетди. Шатырдан сабий таууш чыкъгъаны аны кёлюн басды. Акъбийче, Къарчаны келгенин сезиб:

— Бери кир, а джаш, — деди, — къарнашынга да сюйюмчюлюк айтырса.

Къарча уяла-уяла, шатыргъа кирди.

— Бери къарачы, палапан кибик бир улан туугъанды, ызы къалын болсун, атасына ушасын. Оу, тохта, бир затымы унутуб турама, — деб сылтау этиб, чыгъыб кетди.

Къарча Джаншохну къатына барыб, сюйюмлю ышара:

— Сау бол, — деб, къолун сылады.

Джаншох, къургъакъсыгъан эринлерин джалай, эри къууаннганына къууана:

— Манга да бир кёргюз, — деди.

Къарча джашчыгъын къолуна алыб, бай эте, Джаншоха кёргюздю.

— Санга ушайды, — деди Джаншох, ала кёзчюклерине...

Къарангыда ол аны кёзлерин кёралмагъан эди, алай а неси да Къарчагъа ушайды деб туугъунчусуна да ийнаныб тура эди. Ол адаргы бурхучукъну кёргенинде уа,

Қъарчача деу нек тюлдю деб, джарсыгъан эди, бусагъатда «санга ушайды» деб, ол джарсыуун чача тургъанлыгъыды.

Бѣдене джюджекчикча, ол адаргы затчыкъны къойнуна къыса, бир къолу бла къара къамачыгъыны сабын буруб ача, кеси да ийисгеб, джашчыкъны бурнуна да тутду. Сабий, бурунчугъун джыйырыб, башчыгъын къымылдатыб, юч кере чючкюрдю.

— Ой аперим, аперим санга! — деб, къамасына башын джабмагъанлайына, — энди сен да аланса, таулуса, — деб, джашчыкъны кѣзчюклеринден бай этиб, анасыны къатына салыб, эки зыбыр къол аязы бла Джаншохну джакълары сылай, ийилиб, бетин-бетине салды...

Шатырдан тышына чыкъгъанында, кѣде джулдузла дуу деб бирден жанганча кѣрюндюле, толгъан кѣкню арасына чыгъыб, алайдан кѣчгюнчюле тар суу бойнун джарытды. Ай Қъарчагъа кюнча кѣрюндю. Джесирлик сундыргъан этген аркъасы юсюнден мугурлукъну ауурлугъун атыб, башын ёрге этиб, белин тюзетди. Аякълары дженгил болуб, ол мазаллы адам къайры барайым, не игилик этейим дегенча учунду. Джер юсю бир атламча кѣрюндю. Аны къулагъына джыйыб, бай этери келди...

«О тейри, адам улу бу бурху джерчикде бир къарындан чыкъгъанча, бир бюртюкден джаратылгъанды. Баш агъач да, джылан, джаныуар да анга душманды. Сора кеси-кесине да ол нек къаршчы турады? Ма аллай бир джулдуз бурхучукъну, кюн тамчычыкъны анасыны ёшюнюнден джулуб алыб, джесирликни отуна нек атады кеси сабий болуб сезген, юйюнде сабийи болгъан инсан? Нек? — деб кюн сайын италиян купесле Қъара тенгизни джагъаларында Кавказлы алакѣз тюрк сабийлени учуз алыб кемелени толтуруб, Мисирде сатыучуларын кѣзюне кѣргюзгенинде, санлары бирден титиредиле. Ал-Хусенияда¹ джюзле бла джылланы Кавказдан сатылгъан акъ шилли джесирле толтургъанын, аланы арабла ай къул-аязла — деб багъалатханлары, Мисирни Орду деген башха тийреси да къуру тюрк джесир болгъанын джюрегини ачысы бла сезе:

«Хурджунунда ачхасы болгъанны арбазында джеси-

¹. Ал-Макризи чертгенге кѣре, Мисирде ал-Хусения деген уллу тийреде Шимал Кавказдан баргъан тюрк тилли джесирле джашагъандыла. Ариу миллет джашайды ал-Хусенияда. Аланы къызларын алыргъа бек сюедиле мисирчи арабла, дейди. Солтанланы арбазлары джесирледе (эркиши тишируу да) толу болгъанды.

ри... Къалай джаныуар джорукъду ол... Ма былай, кюн тийгенча халал атагъа-анагъа туугъан сабийни бир ит келиб урлаб кетиб, ол да сатыла-атыла, биреуге, мал орнунда, къул болуб тюшеди. Есмей, джолну кѣлтюралмай тунчугъуб къалгъанла уа? Аланы джазыулары сууда харам балыкъны аузуна тюшген сапран чабакъчыкъланы джазыуларындан башхамыды?

Солтанла¹, кюпесле, джекире башлагъан байла мингле бла тутхандыла джесирлени къой, джесир тиширууланы... Аладан табигъат берген джорукъну — аналыкъны — сыйырыб, орнуна учузлукъну, сынуу, беишни бергендиле», — деб, кѣз аллындан джангы туугъан балачыгъын кѣргюзе.

— «О тейри, мени къолумдан келиб, мен болгъан джерде джесир болмаз. Халал тенглик, бирикмеклик, къарнашлыкъ неден онг болур. Мени джаным сау болуб, джесирни мугур кѣзю манга гурушха къарамаз», — деб ант этди Къарча, кѣнге къараб.

Танг джарыб, джулдузла, бири бата, бири джана, ай да тох ураб тебрегенлейине, Къарча огъары салгъан къарауулары таба бурулду. Къууанчы джюрегине сыйынмагъанлыгына, ол къалгъан джарсыууну башын джабалмай эди. Джабса да унарыкъ тюр эди. Къууанч, къууанч орнунда, джарсыу джарсыулугъунда сагъайта эдиле ань эсин. Ол себебден джангы кюн бла джангы джумушну баджарыб къайгъыда оноулаша баргъанлайына, бир джанындан къургъакъ булчукъланы басыб сындыргъан аякъ тауушну эшитиб, ызына бурулуб, тѣгерегине сескекли къарады. Киши дыф демеди.

— Эй, Къайсыса? — деб да кѣрду.

Танг аласына мутхузланган биреу джер анга джууаб бермеди.

«Джаныуар зат болур. Тѣгереси къая, былайгъа ким келликди? » — деб, джюрегин басыб кетди. Ол къургъакъ чыбыкъланы сындыргъан а Чибин эди. Ол джюрегинде къара къаны къайнай, джолоучуланы терсине буруб, Къарчагъа юсдюрюге кюреше эди. Арыгъан-талгъан, джалкъау, джурт сезими сай болгъанлагъа ол Къарчаны оноун сѣзге, джюреклерин тагъаландыра, ачууларын

¹ Солтанла Сарагъатмышны — 800 джесир кишиси, Джалбекни — юч мингден артыгъы, Къалаунну — 1200 джесир тишируу, Арьян ас-Саид деб бир тюз кишини 400 джесир тишируу болгъанды. Мисир бла Шамда тюрк тилли джесир болмагъан арбаз джокъду денгиле.

боркъулдатыб, къайгъы ачаргъа излей эди. Къарчаны, не тенглерины андан хапарлары джокъ эди. Джалда андамында чыкыгъан ууакъ гыр-мырчыкъла джалда тюбеген табсызлыкълардан чыгъадыла деб, сагъая билмей эди халал, хар адамгъа да бир кёзден къарагъан Къарча.

Джолоучулукъда инджилиб, юслери-башлары тозураб, азгъын бетлерине къара букъу-къонуб, тюрсюнлери тюрленнген адамланы эринлери суусабдан жарылыб, жараларында къанлары къара къатыб, саулары ауругъанларындан да онгсуз болуб, не этерге билмей, ачыу, ауруу да инджитгенлени бир бёлеги Чибиннге ийнаныб, Къарчагъа чамлана эдиле. Чибин, зар кесини къолундан келмегенни биреу этсе, джюреги жарылгъан бир кир адам эди. Къарчаны зарлыкъдан кёрюб болмай эди, Къарчадан он джылгъа кичи болса да.

Ол сизни тирилтди. Мухаджирлеге тейри сокъурду, сангырауду. Елсенг, къайда да топракыны не башхасы барды? Ол сизни анда, ол ариу джерде не джашаргъа, не ёлюрге къоймады. Анга бийлик керекди, бий болур ючюн а — къулла, джесирле. Ол сизни джесирле этиб, алдаб айланады. Мисирде оу, былъйда шау этиб. Сабийлеригизни сатарыкъды, кесигизни элге барыб, къаядан атарыкъды, — деб юсдюре эди. Ала да, алданыб, Къарчагъа чамлана эдиле:

— Къайдады сени джулдузунг? Къайда джандет джеринг? Тау уя джандетлени тёрю эди, ата-бабаларыбызны джери эди. Сен аны бизден нек къызгъандынг? Хан да бизге къарнаш кибик халал эди, сенден эсе ол джумушакъ эди бизге. Джасакъ тёлемей эдик, къарныбыз токъ, юсюбюз омакъ. Кёгю кёк, джери джашил, онгда таула, солда кёк тенгиз... Сен а бизни келтириб мырдылагъа ура, не излейсе? Хан болайыммы деб кюрешесе? Мисирни кюню от, сууу боз, сарыубек ийис этеди дей эдинг, джери ёгеди, биз сатылгъан къуллабыз деб джылай эдинг. Былайда уа — биз сыйлы къонакълача джашай эдик. Бизден насыбны нек къызгъандынг? Санга не керекди?

Ташын джалаб, сууун ичиб турсакъ да, ата джуртубуз дей эдинг. Къайдады ол ташы, сууу да бал болгъан джуртунг? Артыбызны этерге терилтдинг сен бизни? Терслигинги ачыкъ эт да, ызыбызгъа къайытма къой. Ханны босагъасын бай этербиз, кечмеклик тилербиз. Аджашдыкъ, алдандыкъ, кеч, джумушакъ джюрекли халал хан деб, этегине баш урурбуз, сен а, къайры сюйсенг, ары бар, — деб къозгъала эдиле инджилген инсанла, алай ачыкъ

айтыб кьояргъа базалмай эдиле. Алай а анда-мында кьым-тымла бир-бири юслерине кьалана, кёрмейме деген кёзге кёрюне, эшитмейме деген кьулакъгъа эшитиле башлагъан эдиле. Адурхай, Будуйан, Оруслан, Бияс, Науруз, Мансур, алагъа тенг болуб кьошулгъан Теке, Лайпан, дагъыда башха туудукъла Къарчагъа джукъ этиб кьоярла деб сакъ эдиле, алай Къарча ол затны истемей, ма бюгечча, кеси джангыз айлана, ахлуларыны джюреклерине кьоркьюу сала эди.

Бир кере уа, джашлыгъы бла нени да эрлай сезиб, эрлай джууб этерге излеген тири Теке, Къарчагъа гурушха этиб, Чибинден бошайма деб;

— Бу кючюкню нек кьансытдыра тураса. Мангылайындан садакъны беклейме! — деб къадалды.

Бияс бла Оруслан, экиси эки кьолтугъундан тутуб:

— Ашыкъма. Ичин тёксе, ким болгъанын билирсе, бусагъатда уа инджилиб, тёзалмай эте тура эселе уа? Кёчген кюнюбюзде огъуна, кьансый эди ол, бюгюн а сабийле тёзгеннге тёзерге унамай, гурум излейди. Былайдан ары чыкъгъанлайыкъгъа, ёрге бурулуб, хаман сууну бойнун барыб турлукъбуз, эки суу бир-бирине кьошулгъан джерде уа онг джаныбызгъа туруб, аргъы ызыбыз бла. Барыб таулары тюбюне тирелиб къалады. Суу да ёргеден ёрге, кёкден-кёк, айтчы, Оруслан, — деди Бияс, — аздан аз болуб, инджигинге джетиб къалады. Кём-кём бир ариу суу, Бертаууну суу, Къубратны таулары...

— Алай этерин билген эсе, келмеге эди. Аны ким бойнундан бууа эди? Аны кибикле Мисирде огъуна кьалгъан эдиле, — деб ёкюндю.

— Тохтагъыз. Чайкъалгъан гакгыдан палапан чыкъмайды. Манга тынгыларгъа, барыбыз да бир оноугъа бойсунургъа деб сёз берген эдигиз. Ол сёзню отха атмагъанбыз. Ким да болсун, мизамны буза эсе, бузугъуну ауурлугъуна кёре азаб аллыкъды. Сен бол, мен бол, башхасы джокъду. Экинчиси. Чибин ызына кьайытханына сокъураныб сёлеше турады. Айырма кьоюгъуз. Тюз эсе, терс эсе да кёрюбюз. Айтханын иги этеди. Айтады деб гурушха этерге керек тюлдю. Айт, джарсыуунгу джашырма, Чибин, — деди сабыр ауаз бла Къарча.

Боташ чамлана да бир башлады, алай а биягъы Бияс бла Оруслан аны дыфсыз этдиле.

— Тау уя тейрини кьол аязында джаратылгъан бир джер эди. Ол да ата-бабаларыбызны тыбыры. Мисир тюл, шам тюл, урум тюл-ёз тыбырыбыз, бурунну джери-

биз. Кет, кел деб киши дау салмады. Ит болгъун деб бир сѣз эшитмедик, итлеча кече бла къачдыкъ. Кимден къачдыкъ, нек къачдыкъ? Бизге аталыкъ этиб тургъан хандан къачдыкъ. Ашагъаныбыз, солугъаныбыз кѣлюбюзге джетмей, тохана изледик...

Бѣрю болуб, ташда-агъачда, ачдан-сууукъдан улур ючюн? Да сора джандетден къачыб, джаханимге барыр ючюн быллай бир нек инджилебиз да? Ким эсе да хан болургъа излейди. Кеси инджилсин.

— Огъай, — деди Къарча сабыр ауаз бла, — огъай, Чибин. Бюгюн-бюгече сен ангыламагъан затла болурла.

Тамбла уа сени туудугъунг сени атынгы айтыргъа унарыкъ тюлдю, ийлыгъырыкъды.

— Тамблабыз джокъду бизни! Бюгюн джан бере турабыз, сени кючюнг бла, къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы эчкиге джан къайгъы деб эте тураса!

— Тохта. Сени болмагъанлыкъгъа, халкъны болургъа керекди тамбласы. Биреу джурту уа, ёге анача, не алапат этсе, къуру къарагъан, тышындан къарагъан кѣз ючюн этерикди. Аярыкъ тюлдю, Джанса да, джылытырыкъ тюлдю биреу тыбырны оту. Бара баргъан кюн а, анга керек болса, бизни атыбыз къуру сатылгъанла боллукъду, бешиш этиб айтырыкъдыла. Биз анга керек кюн ышарды ол бизге. Ненча адамыбыз ачдан-джаланнгахдан къырылгъанды. Ма бу бизни къабырладыла де да бир джерде кѣргюзчю. Динибиз, тилибиз да теблениб, тиширууларыбызны сыйларын теплеб, эркишилерибизге сатылгъанла деб, бизден иги, бизден кирсиз, бизден акъыллы болубму айтадыла? Джерге не болуб этедиле ансы, Эдигейни киндигин былайдамы кесген эдиле? Не уа, эсинге бир тюшюрчю, Мисирни солтанлары бюгюн да джесир къыпчакъладыла. Ма ол ёлген Муайат да. Эки джюз джыл болуб келеди Мисирде солтанлыкъ джесирлени къолунда болгъанлы, ары дери да къуртланы къолунда эди. Джесир не мийикге минсе да, ол джерни кючю, аны адетлери, адеби, халкъы аны эритиб, кесине ушатыб, къояды. Туугъан джеринги уа сууу да ана тилингде шууулдайды, джели сууугъу да адамы тѣзерча урады. Кесинг сагъыш эт. Ханлыкъ? Кимге керекди ол? Бюгюн сен, тамбла ол. Ез тыбырынг, туугъан топурагъынг де, хомух.

— Муну несине джалына тураса? Къазанын башына къабласын да, ызына айлансын, ханны ёзюрю джокъду, ёзюр этер! — деди Бияс, тѣзалмай. Суймеген бал-джау да ашамайды, суймей эсе, къайтма къой.

— Да къайтыб энди кимге барлыкъды? Хан сюрюб бизни ызыбыздан джеталлыгы джокъ, ол ханнга джетерге биз да хан сюрюб джетмез джерге джетерикбиз, иш анда тюлдю. Иш бизни ангыбыздады. Талпыб, излеб, къор болайым туугъан джерим деб, ашыгыб, анда джашар ючюн ненча къыйынлыкъны ауузуна тюшюб келебиз. Сатылыб баргъан джерибизден къутулуб келебиз. Аны ангыларгъа керекди.

Ма Орусланнга къарачыгыз. Тенги унамады ызына къайтыргъа. Бу уа, бойнунда дуада шахарны аты джазылгъандан ёзге джугъун билмейди, аны къой эсенг, кесини тюз атын да билмейди. Алай а сатылгъан джеринде къалыргъа унамай, бизге къарнаш болуб, бизни бла келеди. Кесини багъасын джесир багъасындан уллу кёрюб эте-ди. Аперим.

Чибин кесин кёбдюрюб, джууаб этмей, тынгылай эди. «Таб тюшгенлей, къачарыкъма. Сен тейри джолуна бара ма деб тели джолуна бара тураса, джандет ханны босагъа сындады. Не эталсанг да кёрюрме, не сенден бошарыкъма, неда къачарыкъма ызыма», — деб, къашын-башын туюб, джууаб этмей тохтады, алай а аны дауу башхаланы да къозгъады. Инджилген джолоучулары бир къаууму умут юзюб, бир къаууму да тёзалмай, бири тынса, бири къозгъала, бир чыкъчыкъ тгйса, оюмлургъа хазыр болгъанларын кёргюзе эдиле. Къарча халкъны джазыууна джууаблы болгъаныны ауурлугъун къуру ма бюгюн сезиб, кесин къатдырыргъа кюрешди.

Чибин бла сёлешиб бошагъанлайына, Къарчаны аллына бети-къуту кетиб бир джылы келген тиширыу келди. Ол Чибинни анасы эди. Ауузу къургъакъсыб, сёлешалмай эди. Эринлери бир-бирине джабышыб, азгъын ала кёзлерине джыламукъ ургъанлыкъгъа, дыб деб тышына тамар адаргы табылмай эди.

Ол дыгалас этиб, Чибинни кёргюзе, ёшюнюнде чебгенини эзиюн джыртыб, башында джаулугъун алыб, Къарчаны аякъ тюбюне быргъады.

Къарча эниште ийилиб джаулукъгъа узалгъанлайына, тёрт джанындан анга бир бёлек адам чабыб, къолундан джаулукъну тартыб алыб:

— Кёремисе, не къыйынлыкъгъа джетдиргенинги? Темирден къалгъан хуртдагыбызны артын этерге айланаса! Сен Къарча тюлсе, ахырзаманса! Бизге тёре, джакъ керекди. Сен джауса! Сен бизни къаллыбызса. Сен сылтау бла бизни алайдан айырыб, ала келиб, ма бу мырдылада кё-

мерге излейсе, кесинг а ызынга къайтарыкъса. Санга хан аны ючюн мюлк-джер берлик болур, неда ёзюр этер. Биз болмасакъ, ол сенден а бошарыкъды, — деб, джаллатлача, юсуне ёре туруб, бычакъларыны сабларына къадалыб тургъанлайларына, ауузу къанаб, сёлешалмагъан тиши-руу, эрлай тирилик барыб, тюз Къарчаны аллына сюелиб, сермеб бойнундан тутуб, Къарчаны ауузуна эмчегин салыб, къучакълады. Кёзлеринден шыр деб джыламукълары къуюлгъанында, тили да бошланды.

— О оюмсуз кёпекле! Сизни амалтын союлгъан уланны алай аяусуз къалай этесиз? Кёрмеймисиз, суу-салам болуб тургъанын? — деб, джылаб къычыргъаны бла Будуян Оруслан, Бияс, Науруз, Мансур къабланлача, шыб деб джегдиле, ызларындан да, ауур солуй, Адурхай. Джумушакъ Адурхай Къарчаны къарт къатын кёкюрегине къысчб тургъанын кёргенинде, кёлю такъыр болуб, джылаб къойду. Будуян, Бияс Оруслан а ых дегенни туураб къояр къан алыб, бузукъчуланы сескеклендире, тёрт жанларына хыны къараб, къазаут этерге хазырлыкъларын танытдыла.

— Балаларым, — деди чачын джел тарай, къарт къатын, — арагъызда менден уллугъуз джокъду. Бюгюнден ары мен сизни барыгъызгъа да анама.

Эм татлы, чынг сыйлы балам ма буду, — деб. Къарчаны джангыдан кёкюрегине къысды. Мунга харамлыкъ этеме дегенни анасындан ичген сютю харам болсун. Ол барыбызгъа да бирча харамды. Къаллыды. Биреуню джеринде биз джесирле эдик, сатылгъан сыйсызла. Бизден эсе бир малыны башы сыйлы эди андагъылагъа. Бизни этибизни ашаб, терибизни кийиб, асхакъ, сокъур, сангырау, тилсиз этиб, хайыуанлагъа тенг этиб тутта эдиле. Тюз айтады Къарча, ненча адамыбыз ёлгенди, къабыр юлюшюбюз а джокъ. Ненчабызны тенгизде айры чабакъла талагъандыла, тълкъунла тарагъандыла?

Сиз керти эркишиле эсегиз, аны эсге нек алмайсыз? Ма ол сёз башлагъан, мени бауурумдан юзюлген баламды. Анга Чибин деб ким атагъанды? Ол, акъылсыз, не дегенин билмейди. Эгиз къарнашынг къайдады, хадауус, дегиз да бир сорчугъуз, не десе да эшитирсиз, — деб джыламсыраб, инджилди тишируу, алай ма бусагъатда аны сёзюню магъанасы уллу болгъанын сезиб, къалтырагъан ауазы бла: — Булакъ бла Улакъ деб эки эгиз эдиле. Булакъ джокъ, Улакъ бюгюн чибин болуб, джызылдай, былайда къан тёлдюрюрге аз къалды. Бекни тахталарына джайдан

джайгъа къарай, кечинмек излей, ма деб, итге атханча, тепси тюблеринден бир сюекни атсала, ол экисине тутдура эдим. Ол бири уа гырджын ийис ургъан джерге сюркелиб бара эди, бир туурагъанны къолуна бериб, сабийди деб джазыкъсынмай эдиле. Бара-бара тура эди, къансый эди да, кючюкчюкча, къайта, къайта эди да келе эди. Бир кюн а къайытмады. Ары чабдым, бери чабдым, оу-шау, джокъ. Урлаб кетдиле дедим да эзилдим... андан эсе урлаб да кетге эдиле, ёлмеген къул алтын аякъдан суу ичер дейдиле, ол да бизнича быллай бир кюннге чыгъаргъа боллукъ эди... — деб айтыр сёзюн джашыргъанча, созду, бир кесекден, азгын чархында болгъан къарыуун джыйыб, — гырджынны ол худжула бизнича арауунда къатдырыб, кюлге кёмюб биширмейдиле, билесиз да, дорбунча ол таш къалауну ичин сюртюб, анда отну джагъыб, сора къабыргъаларына четен къошну сюртгенча, джуммакъ-джуммакъ тылыны уруб, джайыб, эшигин джабыб, от тылпыуда биширедиле. Ол джарлы бала бара-баргъан эди да бир сууукъ кюн ол тыбыргъа кирген эди да, къабыргъаларында къабукъчукъ зат табыбмы эте эди, огъесе ийиси бла дамы кёлюн баса эди, алайда къалкъыгъан эди да къалгъан эди. От джагъыучу уа, тейри тёббесин тешерик, бир худжу сангырау. Элтген эди да биягъы тыбырны ичин отундан толтуруб, ол сабий да ичинде джукълаб тургъанлайына, хайда отну джакъгъан эди.

Ма алай бла эки баламы бири кюйдю да кетди, аталарын ханнга чабакъ тутаргъа ийген эдиле, андан къайытмады. Ким джокъларыкъ эди. Кимге тарыгъырыкъ эдик? Ма бу хайыуаннга да Чибин деб ала атагъан эдиле — Шыбын дей эдиле кеслери да...

Биреуню джеринде барынгы боллугъу да алайды. Ит да кесини стауатында къайыр болады, — деб, солууун кючден ала, ариу ала кёзлерин сюртюб, Къарчаны къу-чакълай, — таукел бол, балам, Тейриге ышанганча, санга ышаныб барабыз барыбыз да, джерде чачылыб, каукуу болуб тура эдик, излединг, табдынг джолунг болсун, — деб бир джанына турду Баладжан, тамам кючюн-къарыуун да салыб сёлешгенине къууана...

Тегерекдегиле къымсыз болуб, кими тартыныб, кими ойлашыб, кими да ичинден тиш къыса, чачылдыла...

* * *

Тау уядан чыгъыб, Керч богъаздан ётюб, Тамам джарым айрымканнга чыгъыб, алайдан Къобанны этегинден

ёрге айланганларында, ол къадар адам хаман суу джагъа бла барыб турургъа къоркъуулу болгъанын ангылыб, сууну ызы сюрем бла, суудан кете, адам джашамагъан джер бла барыргъа оноу этдиле. Суу джагъаларында элени, кече ит чабхан, тауукъ къычыргъан тауушлары эшитиле тура эди. Айхайда, элени ичи бла джолда баргъан, тегерек айланыб ташны-агъачны юсю бла баргъандан тынч эди, бир хапар билирге, джол тюзетирге да болур эди, алай а къабханнга тюзюб къалыргъа боллукъ эдиле. Бек анасы джыламаз деб, джолну къыйынын сайлаб бара эдиле. Кёб къыйналгъанлыкъларына энди бары да бирлешиб, тейри берсе, энди кёб къалмагъанды деб, тау къойнунда ата джурт тылпыу бетлерине ура башлагъанын сезиб, бирден тирилгенча кёрюне эдиле.

— Ол суу не сууду? — деб сорду Баладжан Адурхайгъа.

— Къобан болурму, амма.

— Эшта-эшта, Къобанны тюз башында, Хурзукда туугъанма, Мисирни кёрмегенме, мен Тау уядан ары бармагъанма сизнича. Бизни унутубму къойгъан эдиле, киши алыр деб базмаймы сатмадыла, не эсе да джуртдан тышына атмадыла. Ол себебден болур, мен туугъан джерими бюгюн да тыбыр джылыуун тобукъларымда сезгенлей, кёзлерим бла кёргенлей турама. Къобанны тарыуундан айырылкъма, кече келтириб уучугъуз бла ичирсегиз да, Къобан уллу сууду, кеси да кёкден акъгъанча, кём-кёхдю, — деди Баладжан, суугъа сюйюмлю къараб.

— Ол кимди? — деб сорду Бияс, къарт тиширыугъа сейирсине.

— Текени юй бийчесини, Аланкъызны, къарт анасыды, — деди шыбырдаб Оруслан.

— Къара сен анга, бир джюз джыл а болгъан болур, не? Сибилчиге ушайды кеси да, акъыллы, кёзю джити, джел ургъанча, саны тири, къара сен анга, — деб сейирсинди ачыкъ джюрекли, нени да былай кёргенлей багъасын чыгъара билиучю Бияс.

— Башха суула да, къошуладыла, узакъ бармай, дже-терикбиз, эки къобан эки джанына айырылады: Биз бу джанында къобан бла ёрге чыкъгъан эдик. Башына, ёзенге, кириб кетсенг, оюлгъан мекамдан толуду, инсан а джокъ. Суу да инчигинге джете бирди, — деди Бияс.

— Къобанны тёбентин бокълагъан Худес суу эди. Бюгюн бара болур, башында джауса, багъыр болуб къала эди. Айтыучан Къобаннга Худес къошулгъан джерден

джашла атларына суу ичирмей эдиле. Атам айтыучан эди, хариб, кесим кёрмегенме, — деб, сейирсиндирди Баладжан.

— Сиз бу сюрем бла барыб туругъуз. Къарча, эски ызыбыз бла элт, келигиз, Бияс, Оруслан, биз да бир кийик ызлаб келейик. Эски ызыбыздан таймай барыгъыз, — деб, Будуян джашланы алыб, джолоучуладан айырылды. Бара-барыб бир къара агъачда айлана келиб, бузоулу маралны кёрюб, бир-бирлерине къарадыла.

— Танады. Анасы тенгли бир болгъанды. Экисин да атайыкъ, — деди Бияс.

— Огъай, бири да боллукъду. Анасын, — деб, джаясын тартды Будуян. Къысыла барыб, чибинлей тургъан джаныуаргъа джууукълашды. Ол сезиб, къулакъларын джумду, сескекли болуб, санларын тирилтди.

«Къачыб къутулуб кетеди, хадауус», — деб мараб садагъын сюзюлтдю Будуян.

Зынг-нг! — деб учуб кетиб, барыб маралны богъурдагъын тешиб, симсиретди сары аджал. Марал тентирей барыб, акъыртын арт аякъларына чёгеледи. Джашла ючюсю да бирден шыб деб джетдиле. Эрлай маралны бойнун тартыб, джаны чыгъар-чыкъмаз жанларында суулукъ гыбытчыкъларына сютюн саууб, эки ташны арасына, сууусун деб, башын ачыб, алай салыб, маралны сояр къайгыгъа кирдиле. Ачдан да инжиле. Арыб, сылыт болуб, кечге къалыб кетebиз деб, ашыгъа, аманны кеминде маралны союб бошадыла.

— Джашла, бир тишлик этейик! — деб Оруслан башын келтиргенлейине, къая тешиктен бир къызыл джылан чыгъыб келгенин кёрдю. Къараб тургъанлайына, джылан барыб, гыбытчыкъдан марал сютню ичиб, ызына айланды.

— Ай харам а, ол сабийлеге буюрулмагъан затмы эди? — деб, Оруслан джыланнга атаргъа таш излеб, тёрт джанына къарады. Сютден ауурланган хыбыл джылан ызына къайтыб, къая тешикте башын сукъду. Алай а, сютден кёбюб базыкъ болуб, уясына киралмады. Кёб дыгалас этди. Башын ызына чыгъарыб, къуйругъун сугъуб ызына сюркелиб кирирге да умут этди. Сыйыналмады. Онгуз болуб, ызына бурулду.

— Тамам бизнича болду. Бу да, джесир болуб, бизнича сатылгъанладан болурму? — деб накъырда эте, сейирсинди Оруслан. Джылан акъыртын сюркелиб келиб, сютню ызына, гыбытха къусду. Сора дженгиллениб, ызына гузаба къайтыб, кетди.

— О харам зат, не деб этдинг алай? Артыкълыкъ хат-хугъа да джарашмай кѳреме, джутланыб ичгенин ызына тѳгюб барады. Кѳрдюнгю, къаллай бир дыгалас этиб кю-решди, уясына киралмады, — деб, асыры сейирсингенден къолундан бычагъын тюшюрюб, джумушун унутуб, бир кесекни джылан кирген тешике къараб турду. Джылан ызына чыкъмады. Къыйыла тургъан тобукъларына чѳгелеб, сынады. Джашла аны къайгъылы болмай, маралны ичин алыб, этин санладыла. Терисине салыб, юч юлюш этиб, къарасала, Оруслан симсиреб тура.

— Эй, не этесе алайда? — деб къычырды Будуян. Оруслан хапарын айтыб сейирсиндирди.

— Тоба-тоба, айтыб да эшитмегенме аллай затны кѳрген къой эсенг. Къой-къой-къой, суулукъ гыбытыбызны да алмайыкъ, ууу синген эсе уа, — деб, къоркъду Будуян, сютню уланындан туугъанчыкъгъа, Боташха, джоралагъанына ырыслай. Келигиз, кете кирейик, ол джылан болмай, шайтан-джек эсе уа, ким биледи, кѳремесе, келиб ызына нек къусду. Агъазла алай этиб, ненча адамны ѳлтюреди, терк болугъуз, — джылан тешик таба сескекли къарады. Джашла эрлай джюклерин сыртларына атыб, сол джанлары таба ѳрге бурулдула. Джаргамчыкъладан ѳтюб, ууакъ суучукъладан атлаб, узакъ бармай, адамларын кѳрдюле. Ашыгъыш джюрюй, сынгар бир сѳз айтмай, эрлай аланы ызларындан джетдиле...

Эркишиле эрлай бауурундан-джюрегинден тишликле этиб, сабийлеге бердиле. Ала адаргы къолчукълары бла исси тишликчиклеге къадалыб, тояргъа излемеген кѳзчюклерин бла барын да бирден ашаб къояргъа излегенча, джутланыб ашай эдиле. Этни юлюшле этиб, эрлай къазанлагъа салдыла. Ач адамла этден тоюб, шорпасын ичиб, тынчайыргъа дорбунлагъа кетгенлеринде, Будуян, гыбытчыгъын бир джанына силдеб, Къарчагъа:

— Къарча, бир сейир хапар айтайыкъ, былай бир чек, — деди.

— Айт, — деб, Къарча, къолунда джауорун къалакъны тобугъуна сала, къарнашыны кѳзюне къарады.

— Огъай, мен тюл, Оруслан айтырыкъды, шо бир тынгылагъыз. Оруслан къолуну сырты бла эринлерин сюрте:

— «Кѳргеними айтама, хар сѳзюме ант этерикме. Маралны союб бошаб, белими тюзетиб, башымы кѳлтюренинде, Будуян гыбытчыгъына маралны саууб, башын ачыб алай салгъан эди. Къая тешикден бир мазаллы джы-

лан чыгыб, эрлай гыбытда марал сютю ичиб, ызына бурулуб, ауур сюркелиб кетди. Барыб тешигине киреме денлейине, сыйырмады. Башын ызына чыгырыб, куйругун сугуб да кердю. Болмады. Къайтыб келиб, гыбытха ичгенин къусуб, тешигине алай кирди. Адамча, ол сейир затны кергенмисиз? Мен а шашыб къала эдим.

— Алдайса? — деди Будуюн, кезлери джилтинлене.

— Ант этеме, кезюм кергенни бирин бурмай айтдым. Биреу айтса, мен да сейирсинник эдим. Башын чыгырыб, куйругун сугуб, болмагъанында, биреуню хакъын ызына къайтарды.»

— Ханла аллайла болсала, — деб кюлдю Къарча.

— Тейри де! — делле бир аууаздан Мансур бла Науруз. Адурхай къолун келтюрюб:

— Бир тохтагыыз, — деди, — хапарын юзмегиз.

— Тейри адамы. Ызына, гыбытчыкъгъа къусду, соругуз, кесин чакъырайым, — деб накъырда эте.

Текмедик. Анда бизге бир зат эсе уа деб алыб келдик. Будуюн бир джанына да быргъагъан эди.

Ма, — деб гыбытчыкъны ёрге тутду.

Джашла сейирсиниб, джукъ айтхынчыларына, джерден чыкъгъанча, юслерине Баладжан сюелди. Таукел, къатангы къуу, джылы келген тишируу, бир къолу бла отдан кезлерин джаба, бир къолун Оруслан таба узата:

— Гыбытны манга бер, улан! — деди, кесине бойсундургъан ауаз бла.

Джашла бирден аны таба къарай, ёрге къобдула.

— Кел, Баладжан, былайгъа олтур, — деди Къарча, сыйлаб, орнун къоя.

Будуюн, ёрге туруб, гыбытны джашыргъанча, артына этди. Джумушакъ келлю Адурхайны кезюне, Баладжан сермеб алыб, джылан къусхан сютю атха куйгъанча керюндю. От дуу деб джаныб, тегерекни джарытыб, дорбундан адамла не болду деб, чабыб келгенча... Адурхайны эси кенг эди. Анда сагышла эркин тенгизде акъ къайыкълача, джюзюб айлана эдиле. Ол не затда да огъурлулукъну ышанын излей эди. Бу джолда да, Къарча сермеб алыб, башхалагъа джукъ болгъандан эсе, мен ичейим да киши ёлюрге керек эсе, мен ёлейим деб ичиб къояды деб ичинде джаны болмай тургъанлайына, бир джанларындан, тейри къылышча, Баладжан чыкъды.

Баладжан сибилчиди, эртдеден билгичди деб хапар джурюй эди. Билгичмеди, билгич тюлмеди, аны киши да билмей эди, алай а кёб къыйынлыкъны сынагъан, джул-

дузну джаннганын, кюйюб джерге тюшгенин да кёрген акъылман адам эди Баладжан. Бюгюн аны акъылына не келгенин ким билсин ансы.

Будуян Баладжанны узатылыб тургъан къолуна гыбытчыгъын бермез ючюн, бир санын кесиб берирге хазыр эди. Не этерге билмей, Къарчагъа соруулу къарады.

— Бер дейме, — деди Баладжан, Будуяннга узатыб тургъан къолун арлакъгъа соза. — Бер, бала. Мен тиши-рыума. Тиширыу тилесе, эркиши джанын алыб да береди. Бер.

— Сен аны не этериксе? — деб сорду Къарча.

— Алма, алма Баладжан! — деб тиледи Адурхай, — джылан силегейде уу болур, алма, сабийле ичиб къоярла, тилейме.

— Хей, уланла, ауузларыгъыздан сютюгюз агъа, джю-реклеригиз гып-гып эте, сиз да эрлебиз деб турасыз. Шо, мен аллай бир болумсузمامы, не уа аллай бирни билме-сем, сизге къошулуб, къарт башымы мухаджирликге къоярмы эдим? Кёргеним азмы эди деб турасыз? Мен кёр-ген джел болса, дуняны башын тюбюне айландырыр эди, суу болса, джерни юсюн алыр эди, от болса, джер джюзюн бир такъыйкъагъа джалаб чыгъар эди. Джол узакъды. Айтырым кёбдю. Елмесем, эшите-эшите барырсыз. Гыбыт-ны уа, бери бер. Мен ёмюрюмде эки айтыб адамдан джукъ тилемегенме. Санга юч кере айтама, — деб, ауазына кюч салды.

Будуян анга гыбытчыкъны узатды. Адурхай, аллына силкиниб, сермеб тегейим деб узалды. Алай а Баладжан суулукъну кёкюрегине къысыб, кесине бойсундургъан кесгин ауаз бла:

— Олтуругъуз! — деб, аладан алгъа кеси олтурду. От джарыкъда аны бети огъурлу, дуняда нени да билген, кёб затны сынагъан адамны тюрсюнюча кёрюндю. От джана келиб, аны бетин джарытыб, юзюлюб кетсе, бетине кёлекге чаба эди, бир затны сыйырыгъа излегенча, алай а отну экинчи тили джаныб, джетиб кёлекгени джутуб, аны бетин джангыдан джарыта эди.

Баладжан, кёзлерин джума келиб, эсинде нени эсе да чучхуб узакъдан бир затны бери чыгъарыргъа излегенин бет тюрсюнюнден билдире эди, алай, джашла излегенча, эрлай айтыб къоялмай эди.

Биягъы Адурхай, къалгъанладан тёзюмсюзюмю эди, огъесе барысындан да джумушакъ болуб этеми эди да:

— Баладжан, тёк, тёк да къой ол джыйыргеншли зат-

ны. Аны кёкюрегине кысыб не этесе? — деб джалынды.

Елейим, ёмюрюм термилген муратыма джетмей ёлейим! Алай нечик айтаса? Сени джюрегинг, тыхтенча, назикди, бир джукъ тийгенлей, шаркъ деб сыныб къалады. Эркиши сабырлыкъ. Тёзюм... Джелчик ургъаны сайын, титиреб тураса. Кесинги эслей тур... Сен уллу, ариу, акъыллы адамса, сурат кибики. Энди тынгылагъыз.

Сабий заманымда биз джаз, малла къотур болсала, эртден сайын джылан тюркюрген чапыракъланы джыйыб келе эдик. Джыланны къабугъун табсакъ, къууаныб ала эдик. Ауругъан атлагъа джыланны тилин юзюб алыб, сюте атыб ичире эдиле... Ала бары да эсиме тюршюб, эте турама, бала, мен алай ансы, бир сабийни ауузундан юзюб, кесим ичейим демейме, ол тейри урсун мени.

Бир затха джарар деб турама. Алгъы бурун мен уртлаб кёрейим да, ай чыкыгъынчы манга джукъ болмаса, кълалгъанлагъа да ичирисиз, — деб, эрай тейри онг берсиин деб, гыбытны бучхагъын ауузуна элтиб, сютден бир уртлады. Къуру бир. Джашла бирден ёрге къобуб гыбыт чыкыгъа узалдыла, алай а аланы къллары джетгинчи, гыбыт бучхакъны ызына тутуб, эринлерин сюртюб, кёкге къарады.

— Хай-хай-хай. Мен ёлюрге сюйсем, аджал табалмаймы турама? Алай нек этесиз? Бу дарман-дарыды. Мардасы бла ичерге керекди. Сабийлеге оймакъ джарты, уллулагъа уа оймакъ бла бир, тиллерини юсюн джабарча.

«Маншин болурму?» — деб Мансурну имбашлары титиредиле.

— Ичмеген тентиремейди дейдиле, кысха джолну узакъда излемейик. Мен сынаб ичдим. Сиз бир кесек мычыгъыз. Ма, къотурума да джакъдым. Тейри шагъатды, ичим да джумушаб башлагъанды, къотурум да, ма, кёресиз, Уста джюзюучюле да кетедиле суугъа, айтылгъан устала да джыгъыладыла, чарсха бара, мени да тейри кереди, терс эсем, терслер, тюз эсем, сизни юлюшюгюз, — деб, киши дау салмазча сёлешди Баладжан.

Джашла къарт тиширыу айтханнга огъай демей, башха джумушларына болдула.

Алайда бир бёлек кюнню солуб, джылан къусхан сют бла джараларын да багъыб, танг аласы бла туруб, биягъы джолларына чыкдыла. Келе келиб, Къобан бла Инджик бир-бирине кшошулгъан джерге джетиб, Инджикни сол джагъасы бла ёрге бурулуб кетдиле...

Кирсиз сууну ызы бла барыб, бир ариу кём-кёк джалан ёзеннге кирдиле.

— Былайы асыры ачыкды, — аргы ызыбызгъа барайык, — деди Бияс Къарчагъа. Къарча аны айтханын эшитмей, ёзенни ёрге къараб, анда бир затны кёргенча, сесекли болду.

— Онг джанына чыгъайык, ма ол кюн талада межамла ишлейик, насыбха, агъач болмагъанлыкъгъа, таш кёбдю, — деб Адурхай кьолу бла кюн таланы кёргюздю.

Ах мен джарлы, бу джалан джерде отха атар джаркъа табаллыкъ тюлсюз, — деб, сынсыдыла тиширула. Урчукъ саб этерлей чыбык кёрмейбиз, от джагъар зат кьой эсенг.

— Къоркъмагъыз, арлакъгъа баргъанлайынга, ышхылды джайылыб турады. Тоба толуду. Кийиги да кёб, сюрюр джери эркин. Бек алаamat джерди. Къоркъмагъыз, — деди Будуйан.

— Эслеймисиз, ёзенни башында межамла бардыла. Тютюн чыгъады. Кёзю джити, бир сынаб къарачы. Майна, ол дуппурну артындан.

— Оу мен джарлы, отдан чык да джалыннга деб, хандан къачыб келиб, Темирни тузагъына тюшюб къалмагъа эдик, джарлыны туюге минсе да, ит къабар деб, — дедиле биягъы тиширула.

— Огъай-огъай, ол тубанды, — деди Бияс. Ариу, бар эсе да, ол анда, биз мында, ол да бизден онглу болса, алайгъа къысылыб турлукъ болмаз эди, Темирни энди былайда аты-чууу да джокъду. Ол ёлгенли джыйырма джыл бола болур, къоркъмагъыз.

— Ах, аман хансны чалыб тургъанлыгъына, тамырын юзмесенг, къурумайды, — деб ахсынды Баладжан. Ала алай эте тургъанлайларына, Будуйан бла Оруслан, кьоюнларында да тау гогуш балачыкыла джююулдей:

— Къарча, ма алайда бир алаamat тебе табыб келебиз, башындан, къарасанг, ёзен кьол аязынгдача кёрюнеди, келчи, — деди Оруслан, кьойнундан джюджеклени чыгъара. Джюджеклени бири, томала-томала барыб, чёгелеб, алагъа сейирсиниб тургъан Файрузгъа илешди. Файруз аны ууучуна алыб, джаягъына къыса:

— Къалай джумушакъчыкыды. Джюрекчиги да келге тамчы тамгъанча — гып-гып-гып деб, чыгъыб кетеди. Къоркъма, джабалакъчык, биз санга аманлыкъ этерик тюлбюз. Алайда уа сизни тюлкюле чёблеб кетерикдиле, — деб ийнакылады.

Оруслан ол ариу сёзлени эшитиб, аланы ким айтады деб къараса, Файруз. Экисини да кёзлери бир-бирлерине къарадыла. Кёз гинджиле, бир кесекни бир-бирлерин

тебериб туруб, илешиб, бир-бирлеринден эриб, бир-бирлерине кьошулуб, эки тенг юлешиниб, айырылдыла. Оруслан Къарчагъа айта тургънын унутуб, къызчыкыгъа джугтланыб къарады. Ол аны эслеб, суйюндю. Бети къызарыб, башын энишге этиб, джуджекчикни къойнуна кысыб, ийнакъларды.

«Къалай ариу затды... Эндиге дери къайда эди? Тобатоба, ол джолну джол узуну къалай кёрмей келдим? Къалай ариуду, кюн таякъча... Кёк нар», — деб, Файрузну ючден бурулуб эшилген алтын суугъа алыннганча джылтырай тургъан джохар чачын къарамы бла ийнакъларды Оруслан. Къыз аны эслеб, бармагыны башындан чачыны учуна дери тагъланыб, суйюндю. Къолунда джуджекчикни кёкюрегине ийнакъларды кыса, аны бла бирге дюр деб учуб кетери келди. Кёкню кёклюгюн, таулары чыммакъ акъ тёппелерин кёрдю, шууудаб баргъан кём-кём суу анга суймекликни ийнакъ ийнарын айтды...

Симсиреб тургъан Орусланга эслетмейим деб, джукъ сезмегенча:

— Узакъдамыды? — деб сорду Къарча, джашны кёзюне къарамагъанлайына.

— Огъай. Майна, кёрюне турады. Кел, чыгыб келейик, — деб, сени да чакъырама дегенча, Файрузгъа да таукел къараб ышарды.

— Кел, — деб, несин да кьоюб, Оруслан бла теберди Къарча, сагъышларына энтда бир сагъыш кьошула, джырча назик, тюшча кирсиз сагъыш.

Седегей айланыб, тёбени башына чыкъдыла. Андан энишге джугтланыб къарай, тюбюнде Файрузну изледи Оруслан. Кёрмегенлигине, эси бла аны къалайда болгъанын табыб, джуджекчикни къойнуна кысыб тургъанын сезди

«Мен ол джуджекчик болуб къалгъа эдим деб сукъланды...

— Пай-пай-пай. Керти да залим тёбе кёреме. Къайдан табдыгъыз, Хеопсны кешенесича. Былайда къала ишлерге да боллукъду, ма ол тёбеде да бир къала. Сейир тёбе, тейри, ант этиб излесенг, табалмазча бир зат.

— Ташы да кёб, узакъгъа барлыкъ тюлсе, агъач болмагъанлыкыгъа, — деб Оруслан Къарчаны кьюандыргъанына кеси да кьюанды. Къарча тёбе дейик кесине да, уллу тёбе, къала ишлесек, бек алапат боллукъду, — деб, биягъынлай тюбюнде Файрузну изледи джаш.

— Аперим, кёзюнг джитиди, Оруслан. Энди, тейри хо десе, ма ол кюн бетинде ол къара ташлагъа къарачы

Алайда мекямла ишлейик эрлай огъуна. Ары ёрге чыкъсанг, майна, агъач да барды, былайы ачыкъ болгъанлыкъгъа, бу джанында сабанла. Бек аламат джерди, — деб къараса, джашны эси узакъда болгъанын кёрдю. Алай эрлай анга бурулуб, аны излегенлигиме сени да унутуб къойгъанма дегенча:

— Ма, бери къарачы, былайда тутхан эдик ол джуджекдени, тоб-толу кёреме, — деб, къара ташланы араларында джебелеб айланган гогуш джуджекдени кёрдю Оруслан.

— Была да малдыла, тейри бизге джоралагъан болур, тутайыкъ, — деб, онсегиз джуджекни тутуб, тюбюне энди-ле. Къарасала, алайда бир атлы. Сескекли болуб, тюбюне ашыкъдыла. Орусланны джюрегине къоркъуу кирди. «Ол ким эсе да алай бош келмегенди. Файрузгъа кёзю илинмеге эди... Аскери да болур... Атлыды хадауус. Огъай, ким эсе да мен аны анга бералмам... Не ёлтюрмей, не ёлмей, аны хатерин кёралмам... Атлыды итден туугъан... Къайгъырмаз, сары садакъ шыб деб джетер ызындан... — деб кеси-кесине кёл эте, Къарчадан алгъа джетди алайгъа.

Бияс бла Науруз атыны джюгенинден тутуб, джаш да чамлана, бир-бирлерин ангыламай, даулаша тура. Къарча алай джетгенлейине, джашла даулашханларын къойдула.

— Не болгъанды? — деб сорду Къарча. Атлы, Къара къаш, къара кёз, ортабойлу, скойюмлю джаш, бир къауум сёзлени башха тюрлю айта, алай болса да, бир сёзюн къоймай ангылата:

— Мени атым Хубийди, къара болгъарма.

— Айта тур, ата къарнаш, эндиге дери къайда эдинг да, къара болгъар эсенг. Алан бла къара болгъар бирди. Алай эсе, сен башха джанындан нек чыкъдың?

— Хачыпсыдан! — деди ётгюр ауаз бла Хубий.

— Акъырын сёлеш, садагъынгы джутаса, — деб, хыны этди Будуян, — Сен ханны дигизаларындан болурса. Аны ючюн чочуб кюрешесе... Ашыкъма.

— Ач болсам, сени джутарма, — деб къайырылды джаш, уллу къара кёзлери джилтинлене, — сени кибикирге бойсунмай келеме.

— Нечикди. Ой, аслан кибики бир, ётю барды. Къарнаш эсе, соруб билейик, къалсын! — деди Адурхай джашны ёхтемлигине сукълана, — бизге да аллайла керекдиле.

— Тохтагъыз. Сен бери не джумушунг бла келгенсе? Айлана келибми тюбешдинг бизге, кете кетибми джолукъдунг, огъесе...

Огъесе биреуню ачытыб, башынгы алыбмы айланаса? Тюзюн айт. Алдасанг, артда кечим табарыкъ тюлсе, — деб къаты сорду Къарча.

— Бюгюн мени сизге джалыныр джерим джокъду. Мен Хубияны гитче къарнашыма. Джер-мюлк керек тюлдю манга, кишиге артыкълыкъ этиб, бетими джоюб да келмейме. Джюрегимде ачым барды. Аны алыб кетгенме. Башхагъа, бир инсаннга къайгъы излемейме. Ийнанмай эсегиз, Хачыпсыгъа адам ийигиз да сордуругъуз. Таудан ары атлагъанлайыгъызгъа, юсюне тюшюб къаллыкъсыз. Анда мени къарнашларыма джолугъурукъсуз.

— Не тукъум инсанса?

— Къара болгъарма, уллу болгъар, биягъында айтдым да?

— Къубратданмыса?

— Батбийденме.

— Батбий Къубратны уллу джашыды, — ышарды Къарча, ахлуларына тюбегенине къууана.

— Билеме, Къубратны дагъыда тёрт джашы болгъанды. Къубер, Аскарух, Къотракъ, Алцек, — деб, бюсюреусюз айтды Хубий, атыны джюгенин Будуйанны къолундан сыйыра.

— Алчакъ, — деди Будуйан, джаш айтханны кесича тюзете

— Да биз да къараладанбыз¹, бюгюн аз болгъанлыкъыбызгъа.

Батбийни тюз юзюгюбюз.

— Батбийни? Болмай а! Батбийни юзюгюнден былайда Къызгъычда бир бёлек барды. Мен алагъа келе тура эдим. Берги ыз бла Къушну кёзюн мараб садакъ атдым, садагъымы садакъ урду. Кимди ол деб ачыуланганлайыма, таш тюбюнден бу экиси чыгъыб, башларын манга къайырыб, соруу этиб тебретиле. Бизде танымагъан адамынга соруу этген айыбды.

— Къызгъыч деб къалайгъа айтаса? — деб, сынаб сорду Къарча, кёлкъалдысына джууаб этмей.

— Къызгъычны билмей эсегиз, Батбийни къалай билесиз да? Сиз къара болгъар тюлсюз, сиз кёчкюнчюлесиз. Батбийден къалгъанла былай огъурсуз тюлдюле. Сиз башхасыз, — деди, кёлкъалды ауаз бла джаш. Темир каукуу этиб кетгенди аланы. Ала аланла эдиле, сизни къуру

¹. Къара — уллу, кёб, мийик, деменгили, сыйлы, мазаллы деген магъанада бериледи.

кёзлеригиз ушайды алагъа. Темир артларын этген ала кёз кърнашларым деб джылай эди алагъа атам. Аланы джерлерин кюл-кёмюр этиб, адамларыны артына чыгъыб, бир бёлеклерин да джут итальян кюпеслеге Мисирге элтиб сатыгъыз деб ашыргъанды. Энди аланы стауатларын лыбыта басыб, бёрюле улуйдула дейдиле. — деди джаш, бир-аз джумушаб.

— Бери тынгыла. Бизни джолубуз кършоуду, ангылай барырса. Мен сени ангылаб бошадым.

— Барсча, джан-джанын талай турады. Сауутун-сабасын тешсин да кетсин, алай тюл эсе, мен аны аякъларындан терекге тагъарыкъма, — деди Бияс, накъырда эте.

— Сен харамса! Мени садагъыма адеж садакъны сен атханса! — деб къамасына узалды Хубий.

— Бизде бу зат джюрюмейди, улан. Къамагъа бошуна узала турма. Къама чыкъса, къруру къайтмаз. Къонакълыкъда къама чыгъармайдыла. Ким эсенг да, кирсиз иннет бла келген эсенг, кърнашса. Ма аллай кърнашларыбызны бири, — деб Орусланны кёргюздю Кърча.

— Айыб этмегиз. Алай а манга ийнанмагъан мени ётюрюкчюге санайды. Мен кесими сыйымы кеси кючюм бла сакъларгъа керекме, — деди джаш, джумушакъ ауаз бла, алай тюл эсе, башыма джаулукъ атыгъыз. Ол кюн огъуна ёлейим.

— Басымынг бла, — деди Кърча.

— Кечигиз, алай а мен сизден тырнакъны кърарасы чакълы бирге да къркъмайма.

— Биз адам ашамайбыз, — деди Кърча, джашла айыб этгенин черте...

* * *

Аргъы ыз — Кърча эли бла келиб тюшген джерни аты энди алайды Аргъы ыз. Аны Бияс бла Будуян атагъандыла. Тау уядан джол излей келиб, алгъы бурун алайгъа келгенлери ючюн аргъы ыз деб, энди уа ол ат бла Аргъы ыз болуб къалды Аргъыз... Сууну, кём-кёк, юсюнде акъ кёрпей тону бла шоркъулдаб баргъан тау къобанны атына да энди Аргъы ыз Аргъыз суу дейдиле. Аргъыз сууну сол джанындан кюнбет табхырда Кърча кърара сослан ташладан, боз юйлеча, тегерек юйле, бир-бирлерине арт эшикле бла джюрюрча узун тёртгюл мекамла этиб, адамын ары джыйыб, кёлю рахат болгъанды.

Стауатларында къаб-кърара джана тургъан джилли кёзлери бла кийик къойланы тутуб юйюрсюндюре, эчкиле,

онтёрт да кзуланны юретиб, джерлеб минерча атла этгендиле. Доммайла, Темирни заманындан кийик болуб кетген тууар малла, стауат ийисни ангылаб, джууукъ келселе, бир-бирлери ол юйюрсюннген хайуанлагъа кшошулуб, къалыб да кетедиле. Сейир тюлмюдю, къачан эсе да ата-бабасы юйлю болгъан хайуанла, стауатха илеширге дыгалас этиб, кеслери келедиле.

— Келмей кзой, кыш биченчиклерибизге келе, къалыб кетерикдиле, — дейди Адурхай, маллагъа кзууана.

Тегерекде кийик, бир бай ханны стауатында ууакъ аякълыдан эсе кёбдю. Акъ, сары эчки сюрюуле, джандыра кёз текелери бла, белек-белек болуб, къоркъмай-юркмей отлай айланадыла. Къоркъуу болса уа, илгиздик болуб, зыр-р-р деб, джыбчыкъ сюрюу учханча, къаялагъа юрюлюб, думп болуб кетедиле. Къара кзой сюрюуле уа, эчкилеча, стауха алай джууукъ басмайдыла. Къара къаяла кзуру да сескекли айланадыла. Бек сакъдыла, илгиздикдиле, къаб-къара кёзлери бла. Алай а джашла аланы да, кюзусун, токълусун тута да келе, иги танг сюрюу джыйгъандыла.

— Быллай кзойлагъа биз бабабызны атын айта эдик. — Къарачайны. Къарачай кзойла дей эдик, къарасына, кёгюне уа боз дей эдик; — деди Баладжан. Сен кёрген, ма бу къара зыбыр джюнлеринден ол Хубийни къанджыгъасындача къара джамчыла эте эдик, кийизле, гебенекле. Мамугъундан къара чебгенле, джабагъысындан джастыкъла, тешекле, акъларындан андыр салыб джамчыла, ак чёгенле, акъ башлыкъны эте эдик, — деб хапар айта тургъан Баладжанны аллына Джантуугъан, тёртгюл-тёртгюл атлаб келди. Аны ызындан алтынчач Боташ бетчиги да дуу джана.

— О джолда туугъан джан бала! — деб къарт къатын эки къолун анга узатыб эркетете, хотасыны этеги бла бурнун сюртюб, джаягъындан бай этди, — таш джыяргъамы келдинг, балам?

— Хо, — деб башчыгъын силкди Джантуугъан.

— Да кел сора, экибиз эки сабан тюб ариуласакъ, атанг саугъа берир, кел. Мен санга зыкала, кюзукъулакъла да джыяйым, кел, — деб уллу-гитче да таш арта тургъан джерге алыб кетди Джантуугъанны Баладжан.

Таш къалаулагъа къараб, — хой-хой-хой, джер да къалай кёлтюреледи бу къадар затны? Аман хансча, таш да кюзлай болурму? Алай болур, — деб, этеклерин бюгюб таш арта тургъанлагъа кшошулду. Къартла бла сабийле,

тиширыула ташланы ариулаб, къалау-къалау этген джерни джашла доммайланы сабан агъачлагъа джегиб джырдыра эдиле, олсагъатлай, джер кебгинчи урлукъ себиб, ызы бла сабанны юсюнде урлукъну къайын чырпыладан баласла этиб, ала бла басдырыб чыгъа эдиле.

Мисирде, джерчиликни анасы джерде кѳрген затларын былайда этерге кюрешген Къарча, амалсыз джерде амал таба, арпа, зытхы, къара будай сабанла себеб ёстюре эди.

Кюз джетгенлей бары бирден чыгъыб, къылычла бла чалыб, кюлтеле этиб, ёрге-ёрге сюеб, кюнде кѳбдириб, ындыр басыб бошагъынчы орунга джатыб джукъламай эди. Джылны бир чагъы да анга тынч кѳрюнмей эди. Джаз сабанла, кюз сабанла, бичен, къачда отун этиу, къасаб. Къасаб этер ючюн а уугъа айланыб, асхагъын, къартын ёлтюрте эди.

— Тауда кийиклеге артыкълыкъ этген адамгъа зорлукъ этген кибикди деб алларына тюбеген кийикни ёлтюрюб баргъанны унамай эди Къарча.

— Субайын, тирисин — урлукъгъа.

Асхагъын-бусагъын — тишликге. Мырдадан чыкъгъанны — азабха. Марда, джорукъ сакъланмагъан элде бет да къалмайды. Бетин тас этген инсан джаныуардан осалды. Джюрекде отугъуз тейрини отуча, джарытыб, джылытыб турсун. Кюйдюрмесин, суюндюрсюн. Сабыр акъыл ётгюр джюрекни кишениди. Ойлашмай, ойнамагъыз, — деб сабийле бла хуна ташланы къалай тургъанлайына, Къызгъыч табадан дауурланы эшитиб, къолунда джассы къара ташны, бир джанына салыб, сол къолу бла кѳзюнкюнден джаба, ёзенни ёрге къарады Къарча.

Бир бѳлек джаш ала айтханнга сыйыныргъа унамагъан бир адамны, хыны-хуну этиб алыб келгенлерин эследи. Джууукълашханларында, юсюнде узун, ийленген эчки териден кѳпчеги, къаралдым чачы, къына салынганла къызылдыла, сакъалы узун, къаралдым кѳзлю, къуу джаякълы бир уланны алыб келгенлерин эследи.

«Эбзеледен болур», — деб келди Къарчаны кѳлюне. Джашны аркъалыгъы Орусланны къолунда, къылычы — Будуянда. Джаясын берирге унамай, бир джабышмакъ садакъны да анга тартыргъа хазырлай, джюрексиниб, неле эсе да айта, Къарчагъа джууукълашханлайына, аладан айырылыб, садагъын да бир джанына эте, неле эсе да айтды.

— Кимсе сен? — деди Къарча, джашны ётгюрлюгюне эсин ийиб.

— Мен?

— Хо.

— Да сора мен инсаннга ушамаймамы да, деу джюй-юсхан? — деди джаш, Қъарчаны башындан аягына дери сейирсиниб къарай.

— Ол джюйюсхан тюлдю. Қъарчады! — деди Оруслан.

— Джюйюсханыгызгъа элтигиз сора. Ол керти тоз къабукъуладан эсе уа, сауутуму къайтарыгъыз. Қъонакъ-байыма джолугъалмагъанма сора алкъын. Чыгын-гъыз. Ким-кимни къабласа да кѣрюрсюз.

— Бизде джюйюсханла джокъдула, улан. Бизде эл барды. Бир эл. Бир джорукъ, Хар адам къолундан келген элге джумуш этеди. Эл да аны — кесине улан.

— Оноучу уа кимди да сора? Хайыуанлада да барды алчы, бал чибинледе башчы болгъанча.

— Атабыз Қъарча, — деди Оруслан.

— Атагъыз? Атагъа ол асыры сабийди. Алай тюл эсе, къайда, атагъыз кимге баш урады?

— Улан, сабыр бол. Сен хантны ашаб кѣрмегенлейинге, татыуун айтырга ашыкъма, Дыгалас этме. Биз ата-бабабыздан келген бир ашхы джорукъну бузуб, арбазыбызгъа киргеннге кимсе деб сорабыз алгъы бурун. Айыб этме. Ол сорууну санга да сорлукъбуз.

Тосмуса, джаумуса?

Джаш, джунчуб, эрлай джууаб эталмады. Қъарчаны кючлю къарамы аны онгун алыб бир кесекни къымсыз этди. Не дыгалас этиб кюрешсе да, ол андан ычхыналмады.

— Кимсе сен, къайданса? Бу джерледе не излейсе? Бизден не умутунг барды? — деди Қъарча джылы ауаз бла, джашха къылычын къайтара.

— Энди ангыладым. Сен бу джерни ханыны ѳзюрюсе, хан а тюлсе. Ханла тохана юсюнде сѣлешедиле, кеслери да кѣзлерин ачмагъанлайларына хар нени да кѣрюб тургъанча акъылман сѣзле айтадыла.

— Бизде хан джокъду.

— Мен а ханнга керек эдим, амалсыз тюберге ай, мени анга бир сорууум бар эди.

— Айт, — деди Қъарча.

— Огъай, мени джазыуум аны къолунда боллукъду. Ханыгъызгъа барайым, — деб мыдах ауаз бла джууаб къайтара, къылычын къынына салыб, аркъалыгъымы да бер дегенча, Қъарчагъа ышаннгылы къарады.

— О оюмсуз улан, Қъарча атабызды, барыбызны да. Ол сууну-ташны тилин да ангылайды, сени къой эсенг, айт! — деди Оруслан, аркъалыгъын анга узата.

— Хан тюл эсе, бир ишими экилик нек этеме? Бийсиз

чибинлеча, хансыз къалай джашайсыз да? Мен къайыт-маздан кетген бир адамма. Ханды, къуру ханды мени ангыларыкъ. Манга ызыма сокъмакъ джокъду, — деб ахсынды джаш, къургъакъсыгъан тюб эрнин джалай.

— Хан орнуна халкъ барды. Эл. Элни атасы Къарча. Хан ючюн деб биз энди атдан тюшмейбиз. Узакъ джолоучу болгъанынг тозураб тургъан юсюнден да белгилиди, айтырынгы айт, — деб Оруслан къаты селеше башлагъанлай, Батча боза алыб келди. Джаш шемшер аякъгъа джутланыб къарады.

— Ичмеге къоюгъуз. Эсин да бир джыйсын, — деди Къарча

Джаш бозаны джутланыб иче, Къарчаны кёзюне ышангылы къараб:

— Хан, мени элим джокъду. Мен джасакъчыланы ёлтюрюб къачханма, ызыма джол джокъду.

— Кимсе? Не деб ёлтюргенсе биреуню?

Джаш башын энишге ийиб ахсынды.

— Атым Шадибекди. Айтханыма ийнана эсегиз.

Ант этеме, кёкню, джерни да неси бла ант этеме, монде терслик болмагъанды. Ала бёрюле эдиле. Бир сылыкъ бёрюле. Аланы зорлукъларына джюрегим тёзюб болмады. Бир къолум бир къолуму тыя, не этерге билмей, кёб кечелени ит болуб улудула. Бийибиз да аланы къуллаары эди. Андан дертими алдым. Аны ёлтюрдюм. Санымы бошладым. Мен хайыуан тюлме да. Инсанма. Инсанны къолун, бутун бугъойлагъанлыгъынга, эсин бугъойлаяллыкъ тюлсе. Ол а зийданнга да бугъоу салыб ата эди. Мен джесир болуб джашаяллыкъ тюлме. Сен да джесир этерикме деб тура эсенг, умутунгу юз, сени да ёлтюрлюкме. Джаным ичимде болуб мен къул болаллыкъ тюлме! Алай тюлдю дей эсенг, ёлтюр мени! — деб, сермеб къылычын чыгъаргъанлайына, Оруслан олсагъатлай аны бууунуна уруб, къолундан къылычын тюшюрдю.

Экисине да кёзюу-кёзюу къараб, башын энишге ийиб:

— Къылычха эслеб узала тур, улан. Сен адам, ол къурч, сени ётюнг — аны аузуу. Сёзюнг-бетинг. Кеси разылыгъынг бла кирсиз иннетинг бла келиб, бизни бла бир юйюр болуб джашарыкъ эсенг, кел. Бир джарлыны ачытыб, баш кечинмек излей келе эсенг а, унутма, санга да келликди кёзюю.

— Мен артыкълыкъ этмегенме. Артыкълыкъгъа тёмей, ёлтюргенме. Мындан ары тёзаллыкъ тюлме анга, — деб, джерге къарады джаш.

Аны сыфатында дюргенлик джокъ эди. Халал ётгюрлюк бла таукеллик бирлешиб, къарагъан адамны кесине илешдирген сыфаты ол ётюрюк айтмагъанын билдире эдиле, Алай болса да, анасы джыламаз дегенлей, Къарча анга айтырын унутмады.

— Сен къалгъанладан башхарылыб, мен деб джашаргъа сюесе. Бизде уа, ма ол будай башлача, барыбыз да бирчабыз. Бир будай башдан кимге зауукъ, кимге джарсыу? Сабан а хазнады. Ол элникиди.

— Огъай! — деди джаш. — Мен кесим ючюн тюл, адамлыкъ, адамны багъасы ючюн бузгъанма адамлыкъ джорукъну... Билеме, адамны ёлтюргенден осал иш джокъду. Алай а къазауатда ёлтюрербиз да? Джер-суу ючюн бир-бирибизни талайбыз, соябыз, намысыбыз, сыйыбыз ючюн а гурушхадан ары ётмейбиз. Алай нек болады? Хар неда адамдан багъалы болуб нек къалады?

Къарча джашны джаратханын билдирмеди. Джууаб бермей, мурукку этди. Олсагъатлай арлакъда къая тюбюнде аркъаусуз четен къошдан джюджек инджилиб къычырыкъ этди.

Бары да таууш чыкъгъан таба къарадыла. Гогош балачыкъла топал бабуш балачыкъны ауузлары бла чимдеп-чимдеп къычырта эдиле. Бабуш бала аладан башын алыб къачмай барыб таш тегенеде иче тургъан сууларына кириб, джюзерге умут этиб, керпеслене, тугюн ариулай, кеси-кесин ийнакълай, эркелете тебресе, ичген суубузну бокълайса дегенча, биягъынлай чимдеб башлай эдиле.

— Кёремисе, улан къуру кесим дегеннге элде къой эсенг, къанатлыланы ичинде да джокъду орун. Халкъ бла бирге джашай эсенг, халкъдача болсун джазыуунг да.

— Не да болайым, учузлукъгъа тёзерик тюлме!

— Къартны къачы, тиширыуну хатери хар адамны адамлыкъ сыйы элни джоругъуду бизде.

Джашны бети джарыды. Кёзлери ойнаб, эсин джыя, эринлерин джалады. Бир кесекден, эсине не зат эсе да тюшюб, къайгъылы болуб, Къарчагъа бурулду:

— Мен уа сизге къалгъанлача сёлеширге эркинлигим бармыды? — деб сорду джаш, — сизде керти да джорукъ алай эсе?

— Бизни ююрню джорукъларына сыйынсанг, бизни бирибиз боллукъса. Олсагъатда уа, айхайда! — деди Къарча.

Алай эсе, мен сабанчыма. Чабакъчыма. Тенгерте юйле сала билеме. Дагъыда, къалгъан эркишилеча, чекде сюеле билеме. Ишлесем, белим талмай, къазауатда тобукъларым

бюгюлмей, сени сыйынгы джакъларгъа ант этеме, Къарча, — деди джаш.

— Элни сыйы ючюн, Тотурну сыйлы къулу, элни сыйы ючюн, — деб чертди Къарча...

* * *

Къарчаны къара къая ташладан ишленген юлеринден онгуна кетиб мазаллы талгъыр къая ташны салкъынында къызла олтуруб, кийиз бѣркlege чалдыула токмакъла тиге, Файрузгъа джырла деб тиледиле.

— Ий, Файруз, исси кюн бауурундан къара суугъа къабланыб ичгенча болама, сен джырласанг. Шо, бир джырла, — деди тишлери бла чилле халыны юзе Акъбилек.

— Оу, сен а, былай этесе да тохтайса, — деб къызарды Файруз, ариу сѣзден тагъалана.

— Джырла, джырла! — деб тиледиле къалгъанла да.

Адурхайгъа, атасына, ушагъан узун сюекли, ала кѣзлю, балбетли джохар чачлары ючден эшилиб, ауузун къымылдатханы сайын гокга хансны дарий джурунчукълары джелде титирегенча, титирей тургъан къызыл эринли Файрузну бети джунчугъанында, андан да бек къызарды.

— Джырла, джаным, джырла, — деди кѣб болмай Мансургъа келген келинчик, джаргамлада ойнай тургъан улакъчыкъладан кѣзюн алмай, — ол узакъ Итилде суйгенинги юсюнден джырла, эшитир эсе уа.

— Къююгъуз джарлыны. Не узакъ Итил-митилди ол? Алакѣз наны къатында къайнайды. Бизбиз кѣлге атылгъан ташлача, кишини кѣзюне тюртюлмей тургъан, — деб кюлдюрдю Сарычач.

— Аллай бир этгенигизден ары сизни атыгъыздан сизни суйгенлеригизге джырлайым, — деди, тамагъын ариулай Файруз.

— Кимни аты бла да джырла, кесинги ауазынг бла джырла ансы. Башла, эжиу этеме. Хайда.

Итил эркин, суу толкъун, хоу-хоу, — деб ариу назик ауаз бла башлады Файруз.

— Хоу-хоу, — деб эжиу этдиле къызла.

Итилдеми экен суйгеним, хой-хой,
Элге къуугъун келгенди, ой-ой,
Елген болурму экен суйгеним, хой-хой.
Итилни ара джагъы ала къаргъа, ой,
Бери джагъы къара къаргъа, хой-хой,
Барсанг, салам айтырса
Мени наным бал балагъа, ой-ой,

Кеси берген ала джаулукъ
Тозду дерсе, хой-хой,
Энди джашлыкъ экибизден
Озду дерсе, ой-ой.
Къырны къырдым, излейим деб,
Дангыл тартыб чыгыб кетдим,
Бешлеб эшген джохар чачым
Букъу басыб, хой-хой.
Айгъыр ойнай джылкъы бла,
Хансха батыб, ой-ой.
Улан ойнар наны бла,
Тюнлер къатыб, хой-хой.
Чолпан тууар, ай батар, ой-ой,
Чолпанлы кѣзден танг атар, хой-хой...

— Хой-хой, деб, къызла эжиу эте, Оруслан бла Лайпан таш артында тынгылаб тургъанларын эслемедиле.

— Кел, ол кѣкенлени артына барайыкъ. Былайдан джукъ кѣрюнмейди, — деб шыбырдады Лайпан, бети къызара.

— Огъай, кѣрселе, илгиздик болурла. Къымылдама, — деб Лайпанны тобугъундан басды Оруслан.

— Кишини кѣрмейме, айхай.

— Кимни кѣрюрге сюесе? — деди Оруслан, эгечинги кѣре эсенг, болду.

— Анга сен къара. Мен Акъбилекге къарайым. Ол эжиу этгенледенди. Ауазы башхарылыб турады. Эшитемисе?

— Мен а тауушун эшитмесем да, тюрсююн кѣрюб турама, — деди, суйюмлю ышара Оруслан, толгъан айча, ариу эгечинги.

— Къалай? — деб сейирсинди джаш Лайпан.

— Кѣзлерими къыссам да, алай таяныб къалкъысам да, кийикни ызындан къуусам да...

Файруз, Файруз, Файруз деб тебеди джюрегим, Файруз, Файруз, Файруз деб джаналла, кече болса, джулдузла да, сен а союб къаблагъанча ушайса эгечинге. Аны ючюн айланама сени ызынгдан да.

— Алдайса? Кюлме...

— Ант этеме.

— Насыблы. Мен а къуру тюз аллына сюелиб кѣзюне къарасам, кѣреме, кеси билсе уа, ёлюб къаллыкъма.

— Сора суймейсе, бош къыйналма.

— Мен? Акъбилекни? — деб къычырыб ийди.

Къызла, сескекли болуб, тѣрт джанларына къарадыла Акъбилек, ёрге къобуб, таш артында джашланы кѣрюб:

— Ай джарлыла, айю талагъан чочхалача, нечик симсиреб турасыз? Джууукъ болугъуз!

Джашла эрлай ёрге туруб, джунчудула. Артыкъсыз да сабий Лайпан, эгечинден да тартына.

— Келигиз, джууукъ болугъуз.

— Сау болугъуз. Шо, айыб этмегиз. Бир ариу джырлай эдигиз да, бѣлмейик деб, былайда чѣгелеб тынгылагъанек. Айыб этмегиз, — деб, къызара-къызара тиледи Оруслан, — кечигиз, Лайпан чымырта джыяргъа ашыгъады, мени да къаты джумушум барды.

— Тейри кечсин, бизге не хата этгенсиз? Келигиз, деб, чакъырды къызлагъа тамадалыкъ этген Мансургъа келген келинчик, — суююмчюгюзню да кесигизге берейик.

— Уятлы болдукъ. Алай болса да, айыб этмегиз, — деб, не эсе да айтыргъа башлагъан Орусланны ауузуна чаба, биягъы келинчик:

— Къайгъырмаз, тейри джарыкъды деб кеслерин отха атхан гѣбелеклуча, кюйюб къаллыкъ тюлсюз. Магъыз, нохтабауун унутмазсыз, — деб джашланы башларына эки чыммакъ акъ кийиз бѣркню кийдирди.

Джашла андан да бек джунчуб, не дерге билмей, сим-сиредице. Сора Оруслан эсин джыя:

— Энди келсек, Мансурну да ала келирбиз, — деди.

— О хариб, эриб, балауз болуб къаллыкъды, анга тий-мегиз.

— Айыб этмегиз, адетин этербиз. Сабан агъачланы алыргъа бара эдик, — деб, башын алыргъа тебрегенлей, къызла бирден кюлдюле.

— Биягъында чымыртала джыяргъа барабыз демейми эдинг?

Къачдан сора бышлакъ табха! Оракъ оругъа джетиб тургъанлай, сабан агъачны не этесиз? — деди Элия, джашланы андан да бек джунчута.

— Алайда ол бузулмагъан тымны кѣремисе? Джазгъа сабан тюб хазырлайбыз, Элия, сен уруб къара кесеу этиб къоймасанг.

— Хы-ы, сора мен терсме, гюнахыгъызны алдым, — деди Элия, сабыр ауаз бла, — иги джалынсагъыз иймезма, сары джау гыбытчыкъны Боташчыкъны алыб, келсегиз а, ёмюрлеге унутурма атыгъызны, маркъачыкъ болуб, киндикчигинден бал агъа турады, чачлары да алтын текени зырмаларыча, энишге тѣгюлюб.

— Тохта, джаным сууча, эрлай къошулуб къалма да. Санга сѣз джетмегенди, — деди келинчик, джашлагъа кѣл эте, — кѣремисе сен аны, тойгъа къошулгъаны зат джокъ, къангкъылдаб тургъанын?

Оруслан бла Файрузну кёзлери, бир-бирлерине тубешиб, бир-бирлерин ийнакъладыла. Келинчик аны эслеб, джашланы ташлагъа олтурта:

— Джырлатмай иерик тюлбюз. Ашыгъа эсегиз, эрлай джырлагъыз. Биз да болушурбуз, — деб къадалды.

Алайдан кетерге ашыкъмагъан Оруслан, эрлай тамагъын ариулаб, джырларгъа онгсуннганын сездиргенлей, биягъы Элия:

— Файрузгъа этген джырынгы джырла, башха дж ар ёчге кирмейди! — деди.

— Ах, сени тоханагъа олтуртуб, бир сынар эди иги сагъан, не этер эдинг да? — деди келинчик, Элияны джунчутайым деб.

— Джерни тутхучу болса, кёлтюрюб ёрге тутар эдим, Файрузча буюгъуб турмай, — деб кюлдюрдю Элия.

— Ах, джашны эркеси бёрю болур, къызы эркеси тели болур деб, сенича бирге айтхандыла. Гитчесе деб эркелете, тели этиб къойгъанбыз. Тын, джашланы джырлама къой. Джырла, Оруслан, джырла, бу гергеджыз тохтарыкъ тюлдю, элтиб чибин къабчыкъгъа сукъсала да, къангкъылдаб турлукъду.

— Тохтадым, тохтадым. Джырласын, — деди Элия, кийиз бёркню чалыуун тигиб бошаб, башына кие.

Оруслан таб олтуруб, башын энишге ийиб:

Аргъызы бойну акъ терек,
Салгъырны бойну сал терек,
Салыныб агъад балыгъыз,
Алтын арбаны ал къызы,
Дуня сайлагъан Балкъызы.
Джети арбаны ал къызы,
Джёнгерлери бла бирге
Тойла тойлагъан Балкъызы
Тогъуз арбаны ал къызы,
Кёрпе тону джел эте,
Тойда ойнагъан Балкъызы.
Ой, кёк кёгюрчюн кёкде ойнар,
Кёлеккеси джерде ойнар,
Балкъызча суюгенинг болса,
Алтын бычакъ къолда ойнар...

— О-о, кеси узун, джыры къысха, Боташчыкъны чакъырсагъыз, ингирге дери джырлаб, эрикдирмей турлукъ эди. Бу уа эки кере Балкъызы деди да бошады, — деб кюлдюрдю камсык Элия.

Башын энишге ийиб, ышарыб тынгылагъан Файруз, алайдагъыла бары да анга къарагъанларын сезе эди. Аны ючюн джунчуб, кишини кёзюне къараялмай, къууанчы ичине сыйынмагъанлыгъына, кишини кёзюне къарайма да

деб кьоркъя эди, артыксыз да кьатларында олтургъан кьарнашчыгъыны.

— Айыб этмегиз, борчубуз бойнубузда, джумушубуз сакълаб турады, — джашла бирден ёрге кьобдула.

— Ол мени энчи борчуму унутмагъыз! — деди Элия.

* * *

Танг атмай, стауатдан ёрге айланыб, Къызгъыч бла чыгъыб, къызлагъа борчларын кьайтара, уугъа кетдиле Оруслан бла Лайпан.

Кийик кёб тюбеди: джугъутурла, къашхы эчкиле, джилтинкёз къара кьойла...

Аланы бирине да садакъ атмады Оруслан. Нени да дженгил этиб кьутулургъа суйген сабий Лайпан тёзмей:

— Алан, Апсатыны эмчек уланы тюл эсенг, бу кьадар затдан бирин сайла. Алай тюл эсе, мени борбайым тозду, — деди.

Оруслан алгъаракъ суу джагъасында бир акъ марал сюрюу кёргени эсинден кетмей, джашчыкыгъа сабыр джууаб этди.

— Бу джерни хар атламы таурухду, аны тахсаларын кьуру джулдузла биледиле. Джулдузла. Емюрлюк кьуру аладады. Адам а, ёлюм къазауатха аджалын кьойнуна кысыб баргъан бир инсан, джулдузлагъа кёре аны ёмюрю бир такъыйкъа да тюлдю. Бу джерледе ненча джау, ненча душман артыкълыкъ этгенди. Джулдузлача джана тургъан ненча акъ назик кыз сабий мууал болгъанды, ненча мермер къала тозуралгъанды, ташлары бирем-бирем тоналыб, ненча сейир тохана оюлгъанды...

Сейирди, кийиги, джанууары да къалай кьалгъанды, ташлары кюл болгъан джерде?

— Кьой-кьой, джумушунгу эт, къачан эсе да бир-бирлерини терилерин союб тургъандыла, бюгюн аны санга неси керекди? — деди, таш артындан чыгъыб Шадибек.

— Къайдан чыкъдың? Биз сени кёрмегенек, — деди Лайпан.

— Да сиз кимни кёресиз. Джулдузла, къызла деб, ол сени ауузунга бал кьуюб, сен да кенгине ачыб тураса.

— Ол хаманда иги хапарла айтады. Кесинг кёргенча боласа, тынгыласанг.

— Да сора айтсын. Мен да тынгылайым. Кимни кьолу кьармагъанды бу джерлени, — деди, бёркюн кёзлерине баса-баса Шадибек.

— «Персле, урумла, арабла, Чынгыз, Темир ит... Ёр-

тенча, бири кетсе, бири келиб тургъанды. Бу сейир джерни тонаб, адамын кзурутуб, кесин энчи этерге излеб, ала салмагъан не кыйынлыкъ къалгъанды?

— Бюгюн да саллыкъдыла. Унутуб кыйгъанла дебми тураса? Къой-къой, кеч, — деб, ауушну сол къабыргъасына чыкыгъанлайларына, энишге, къулакъ суугъа эниб баргъан джангы къозлагъан акъ маралны кёрюб, сескеклениб сир болдула. Оруслан джаясын энишге тутуб, эсин маралгъа ийди...

«Файруз, Файруз... Марал болуб аллыма чыкыдынг, чыммакъ акъ марал... Субай санлы, эки кёзю да майна, тамам сени кёзлеринг, кюн тылпыудан санларынг... Файруз», — деб, бойнун созаракъ этиб, эркелетди андан хапары болмай тургъан бузоулу маралны Оруслан.

— Алан, энди уа не деб тураса? Баласын тутайыкъ, кесин ышаннга салайыкъ Болду, Кийик кёрмегенча нек этесе? — деб, бети кызара хыны этди Шадибек, Орусландан талай джылны гитче болъанын эсине алмай.

Огъай! — деб джаясын тобугъуна басыб, шаркъ деб эки кырккыб бир джанына быргъай, — не деб атарыкъса ол сейир затны? Анангы ёшюнюн сойгъанча, саурукъ маралны къалай соярыкъ эдинг? Сен сабийсе, эсгермейсе. Сагъыш этчи.

— Бу Аймушха бир къара? Бар сора аны къатыш кёлге кир да кет. Бири ата, бири бала... Дуния сенича болса, сен сатылыб, ёксюз, джерсиз, джуртсуз болурму эдинг? Бир къуджурса, бир табсызса сен. Адам-адамны аямагъан дунияда, сен тауда кийиклени джазыкъсынаса. Къайт ызынга, мен Лайпан къатыш кесим урайым, — деб джаясын ёрге кёлтюргенлейине, Оруслан сермеб аны онг бууунундан тутуб, садагъын джерге тюшюртдю.

— Ауузунгдан сютюнг агъа тургъанлай, алай къаты къалай боласа?

— Къолуму бери ий!

— Эсинги джый, ит кючюк! Эндиден сора алай этсенг, мен сени джаягъынгы кыздырырма, джаман зат. Мен сенден кичи эсем, адам тюлмеми да? — деб кёлкъалды болду Шадибек. — Ким не сюйсе, аны этеди, къарысузгъа джетгенлей а, бир сылтау. Сен сабийсе. Къарча алай айтмайды да? Къарчагъа сен да мен да бирбиз. Алай эсе, мени да юлюшюм барды. Сабийсе, сабий болсам, мен сизге тюберик тюл эдим. Бийими ёлтюрюб келгенме мен, эсингде болсун.

— Сен келтирлик кёреме, джууугъум. Кимни кюркю-

тургъа излейсе, бийим зат деб? Артыкъ юлюш излейме деген халкъ бла тенг юлюшюнден да къалады.

— Чегетде мен бир маралны ургъанлыгъыма, санга не боллукъду? Сени энчи стауатынгмыды?

— Манга джукъ да огъай, санга уа — джюрегинг къатарыкъды. Экинчи да аны излериксе. Алай эте, джорукъдан таярыкъса, олсагъатда уа хан да бир, сен да бир — элге азаб!

— Анда кимни иши барды, сѣз ючюн, сени ненг къорайды?

— Ол сени ишинг тюлдю! Мен да сени кибикме.

— Элни иши мени бетимди! Сен ангылаялмайса алкъын.

Нелени сандырайса? — деб джумушай, ангылашдырыргъа кюрешди Оруслан.

— Биз бу элден тюлбюз, биз аягъан бизники тюлдю.

— Мен сенден къаллай бирге тамада эсем, аллай бирге эркинлигим да артыкъды. Мен бююннге дери элни уланыма деб турама, сен а джубуран таууш этиб, джерге кирирге излейсе. Бююнден ары дыб десенг, ма бу садакъ сени юлюшюнг боллукъду, — деб аны да къыркъыб бир джанына ата, тартыб къолундан джаясын алды. Ауур солуй, тѣгерегине къараб — бююнден сора ауузунгдан ол сѣзю чыгъарсанг, ѳле туруб да менден ѳзге бир инсаннга алай айтсанг, тилинги кесим кесерикме. Мен санга адамса деб, тенгиме, къарнашыма ышанганча ышаныб айланама, сен а адам тюлсе, эшек джауурлукъса. Шадибек, сокъураныб, не этерге билмей, айтыб ангылатыргъа кючю джетмей, Элия, джанындан багъалы Элияны къууандырыргъа деб, маралны бузоулу болгъанын энтда эсине джыялмай, ол айтханларына да эс бѳлелмей эди. Аузуна келгенни айтыбмы ийди огъесе Орусланнга ачыуланыммы айтды, ол дунияны къатышдырайым деб тургъан Чибинден заран джетиб, аны ауузу бламы сѳлешди? Не чурум бла этди эсе да, Орусланны джарасын къозгъады, джюрегинде къарнашлыкъны алтын тоханасынэ тюкюрдю

«Сакъалы-мыйыгъы болмагъанлай алай этген, сюеги къатса, не этер?» — деб ойлаша да экили бола, бир сабийди дей да джазыкъсына да кече, бир да ачыулана да джангыдан аджаштырды Оруслан...

* * *

Къарча сабанлыкъ джер излей, Аргъызны ѳрге чыгъыб башындан энишге къараб тургъанлайына, чыгъана кѳ-

кенледе адамны эслеб, арлакъда мазаллы джассы ташны ышыгъына бурулуб, джаясындан сол къолу бла тутуб алай туракълагъанлайына зы-ы-нг деб, чыгъана кѣкенледен садакъ учду.

Къарча, башын бир джанына этиб, аджалын ташха джиберди. Садакъны атхан муратына джетмегенин ангылаб, къалач бюгюлюб, кирпича энишге тѣнгереб кетди. Башы тѣгерек айланыб тамам онгсуз болгъанында тохтаб, ташдан тутуб, къуйругъуна олтуруб, ёрге къарады. Ол маргадан аны ызындан сюрмегенин кѣрюб, кѣргенине ийналмай, ахсыныб, сейирсинди.

«Ургъан болурму эдим? Ай анасыны? Андан бошасам, къанымы аллыкъ эдим... Ызына къайтырмы эдим? Огъай, сынаб, мараб тура эсе уа? Садакъ ташха тийген эди. Анга атханым къуру да зее болады... Дууасы болурму оютабаны? Ким биледи. Къой, башымы алайым да къачайым. Танымагъанды». — деб, айтханына тамам ийнаныб, энишге тюшюб кетди Чибин. Бир кесекден шыбыла ургъанча, эрлай тохтаб, — Ол манга не этгенди? Мен аны нек кѣрюб болмайма? Ауруу болсун деб ауузундан бир сѣзюн эшитмегенме... Нек суймейме да мен аны?.. »

Кеси-кесинден джийиргене, этген мураты толмагъанына джарсый, амалсыз болуб, — ы-ых, — деб, башын къайгъылы булгъаб, къычырыкъ этиб джылады. Нек джылады? Аманлыкъ этерге излегенине сокъраныбмы, огъесе мурдарлыкъ мураты толмагъанынамы?..

Къарча Чибинни джабышмакъ садагъын кесини садакъ орнуна салыб, джангы табхан сабан орунларындан да талай джерни ташдан ариулаб, белгиле этиб, кеч бола, стауатха къайтды.

Алына Боташ чабыб:

— Къарча, о Къарча, бизге бюгюн къарнаш туугъанды! Суйюмчю, суйюмчю! — деб къычырды.

— Алай дегенинг? — деб кѣзю-башы джарыды Къарчаны.

— Мени анам манга къарнашчыкъ табханды. Будуйан аття уа анга Элкъан атагъанды.

Эшитдингми — деди Боташ, хар сѣзюн, ташны хунагъа салгъанча, деменгили айта.

— Эшитмей а, игитда эшитеме, — деди Къарча, эси башха затха кете.

«Тоба-тоба, шоол итни кѣремисе? Джолда къылыгъын ангыларгъа кечерге боллукъ эди. Ангыладым, кечдим. Энди уа не этейим? Да не этерикме? Елтюрсе уа? Ай анасы-

ны, ол хансны табхынчыма ёлсем, не деб барырма атамы аллына? Къалайда эсе да, ма былайдады. Табыб а къоялмайбыз. Мен ийисгемеген ханс къалмады, мен», — деб, андан арысын айтмай, эсин башха затлагъа бурду, алай а юйлеге джууукълашханлай, сабий джылагъан тауушну эшитиб, сагъая:

Э-эй, джашко, туугъан тынч, ёсген къыйын, тейри салган джанынгы тели алыб къояргъа боллукъду

Не? — деди, Боташны бетине къараб.

— Огъай, телини аллай къарыуу джокъду. Телини мен да джыгъарыкъма. Сен мени биргеннге элте тур. Энди мен садакъны марамай атыб, къушну джерге тюшюреме, — деди Боташ.

— Алай де.

— Тейри.

— Ба-ба-ба, да сора сен уучума де да къойсанг а.

— Уучума.

— Хай-хай-хай, къара сен анга доммайланы ата болурса кесинг да сора?

— Огъай, Будуян аття да аталмайды аланы, джаралы доммай къутуруб келсе, теблеб кетерикди дейди. Уллу болсам, Оруслан тенгили, неда Лайпан чакълы бир болсам, дейди Будуян аття, мараб туруб доммайны бир джеринден атыб, эрлай не къаягъа, неда мазаллы терекге ёрлерге керексе, джетиб тюбюнден ёкюргенлейине уа мангылайындан басаса, не шок бла, неда ючгюл къурч садакъ бла. Башха зат бла доммайны джыгъаллыкъ тюлсе, — деб, эринлерин джалады Боташ.

— Да сен тамам да залимлеринден кёреме.

— Огъай, мен алкъын сабийме, Будуян аття алай айтады.

— Алай эсе, бир кесек сабыр болайыкъ, не?

— Экинчи джашла биргелерине элтирикдиле. Бири мени быйыл огъуна да тарпан тутаргъа элтирикди. Джюрюсем, мен аладан артха къалмайма, аття иймейди ансы, бир джаш мени элтирге айтханды, — деди Къарча, уугъа барыугъа кёзю къарагъаны бет тюрсюнюнде кёрюне.

Джаш бетсиниб, аттянг иймезин билиб айтады ансы, элтирге суйсе, ол аттянга кеси тилерик эди, — деди Къарча, сабийни ичин билирге излей.

— Огъай, иймейди. Аття иймезлигин бек ариу биледи. Мени бла барлыгъынгы кишиге айтма дегенди. Ары дуппурну артына кесинг джангыз аууб кет да, мен алай барсам, къошулурса да кетерсе дегенди.

— Ай а, алай джашыртын барыргъа излей эсе, ол уучу тюлдю, гудучуду. Кеси да къызбайды.

— Огъай, ол къызбай тюлдю. Емюрде огъу джерге тюшмегенди. Сары садагъы уа бир къушну ичи бла чыгъыб, дагъыда бир къушну агъызады. Ол джигитди, — деди кѣлкѣалды ауаз бла Боташ.

«Джигит» ким болгъанын джашчыкъ кеси ауузу бла айтса деб, сѣзну ол джанына буруб тургъан Къарча, муратына джууукълаша:

— Да сора джигит келиб манга айтса уа, мен анга огъаймы этерик эдим да, не да кесинги чабдырса уа.

— Мени?

— Хо.

— Огъай, мен унутуб айтыб ийдим, ол Къарчагъа чырта джукъ айтма, ол хуна тешерге къуууб иерикди деген эди Чибин, — деб сокъранды джашчыкъ, «Чибин» дегени бла Къарчаны джюрегин чанчдыргъанын сезмей.

«Ай ит а, сабийге бир джукъ этерге айланады, ай ит а, элте барыб сатыб кетерге умут этеди», — деб, къайгъыргъанын джашчыкъгъа билдирмезге кюрешди Къарча. Олсагъатлай бурнуна джуртуну хансны ийиси урду, Ий деб, дыгалас этиб, джерни тырнаб, тѣгерегине къарады. Алысын эртден къырау уруб кюйдюрюб тургъан джерде, кѣзюне илинир ханс эслемей, ахсынды. Ол хансны кюнлени бир кюнюнде бу аллында сюелген джашчыкъ, Боташ, мазаллы джаш, уста уучу болуб, кеси да билмегенлей табыб келиринден алкъын Къарчаны хапары джокъ эди. Не ол, бу деб сынаб этгенча, ол ханс табылгъан кюн Къарчаны энчи джашауунда эм къара кюнлерини боллугъун да сезмей эди бюгюн кечеси кюню да хансны излеб табалмай айланган Къарча. Эси сагъышха кетиб, кѣзюн чыракъ ие:

«Бертату акканы джолу бу болмазмы эди ? Огъай, хар неси да келишеди, хансыбыз ѳсмейди ансы. Биз кетгенлей-икге ол да къуруб къалгъан болурму, тамыры бла къазыб, от салыб думп этген болурламы? Къарча сууларыбызны, гараларыбызны джерден уруб чыкъгъан джерлерине кий-излени буштукъ этиб, юслерине джер къуюб, таш къалаула бла басдырыб кетгендиле. Насыбха, къартладан андамында бир адам къалгъанды да, ала табадыла...» — деб, кеси-кеси бла къуру да сѣлешуочюсюча, ичинден сѣлешиб тургъанлайына, джашчыкъны кѣзю къара къамачыкъгъа кетиб тургъанын эследи. Ол ауузун ачаргъа, Боташ:

— Къарча-акка, сен кесинг уллу, къаманг а алай гитчек некди? — деди

— Гитче заманымы къамасыды, джашко.

— Бир кысыб кёрейим, не? — деб тиледи.

— Ма, кыс.

— Огъай, кесим, — деб, кёзю-башы джарыб, къамачыккыны кынындан чыгъарыб, башы кёкге джете, къууанды.

— Къарча, о Къарча, ма бу не затды? — къаманы сабындан энишге аууз джассысы башланган джерде тамганы кёргюздю Боташ.

— Ол атабызны, Батдал бийни тамгасыды.

— Тамгасы?

— Хо.

Сени тамганг а?

— Мени тамгам да олду.

— Меники уа?

— Сеники?

— Хо.

— Эркиши тамгъа эркинлигин адамлыгы бла алады. Ашхы адам, джигит улан болсанг, кесинги энчи тамганг боллукъду. Халкыгъа къаршчы бир зат этсенг а, энчи тамгъа джюрютюрге эркинлигинг боллукъ тюлдю.

— Аття тамгасын манга берсе уа? Ол тамгъамы джашыма берликме дейди хаманда?

— Аны аллай эркинлиги барды, алай а сен аны джюрютюрге эркинлигинг болганлыкыгъа, ол сеники тюлдю. Хаух тамгада.

Боташ Къарчаны арт сёзлерин эшитмеди.

— Къамачыккъда кынгыр къачны ичинде джаягъа тартылыб турган садакыгъа¹ эси кетиб эди аны. Дз-зы-ынг-нг! — деб эсинде кёкге тартды ётгюр сабий тамгада садакыны. Ол кертиси бла да джиуу деб учханча, къууанды. Къарчаны да бети джарыды.

— Аперим, кындан чыкыган кылыч кибик бир адам боллукъса.

— Будуян-аття да алай айтады, ання уа, эчкилеринг асыры дженгил келедиле ансы, хатанг джокъ эди дейди. Мен а аланы кёрмейме. Къуру ання кёреди аланы, — деб, Къарчаны ышартханы бла бирге.

«Къуугъун!» «Къуугъун!» — деген тауушну эшитиб, секириб ёрге турдула экиси да.

«Къуугъун!» «Къуугъун!» — деб чачыб келген Батча эди Талагы туруб, онсуз болуб, стауатха джетерге,

— Къарчаны тамгасы.

джыгъылыб къалды. Батча чабыб келген джанындан тю-
тюн чыкыгъанын кёрюндю

— Сабанларыбызгъа от тыкыгъандыла, Мансур джа-
ралыды, Къуджа бла Чибинни байлаб алыб кетдиле, —
деди Батча, къургъакъсыгъан ауузунда тилин кючден бла
бутдан кымылдата. Эркиши табылгъан къуугъуннга чаб-
дыла.

— Сабийлени ызыбыздан джибермегиз! — деб чабыб
кетди Къарча.

Чабыб джетселе, джол юсюнден джан бере тургъан
Къуджаны кёрдюле. Оруслан эрлай аны къатында тохтаб,
хапар алыргъа умут этди, алай а алайсыз да азгъын чарх-
да ёмюрю илгиздик болуб тургъан адаргы джан, кёк
джашнагъан чакълы бирге зинг болду да къалды. Узун-
чукъ созулуб, бир уллу кыйын ишден къутургъанча, сой-
ланыб джатхан Къуджаны ауузуну эки джаны мардасыз
айтыр затын айтмагъанлай кетгенине сокъуранганча, аз-
буз мыдах ышара эди.

— Ай джарлы сабий а! Мурдарланы кючлери къуру
сангамы джетди? — деб джылады Оруслан, душманлагъа
тишлерин кыса.

Андан узакъ бармай, ауур джаралы Мансур, арлакъ
кетиб да байланыб, болгъаны къан джугъу болуб, быды-
рындан джерге атылыб тургъан Чибин.

Къарча джетиб аны сыртына бурду. Эрлай санларын
тешейим деб, къамасына узалса, ол джокъ. Къуугъунну
эшитиб, къамасын Боташны къолунда унутуб кюйгъанын
сезиб, кезлик бычагъы бла эрлай кесиб, азатландырды.
Чибин, туюлген киштикча сойланыб джатханлыгъына,
саны бош болгъанында, секириб ёрге турду. Къарчаны
джюреги чанчды. Алай а ол талай кере манга аманлыкъ
этерге излегенине дерт къайтара болурмамы деб къоркъа,
эсине келгенни бир джанына силдеб, аманлыкъчыла
къайгъылы болду.

— Ай медет! Джетиб сыйралмасагъыз, атыб кюреш-
мегиз, ат артларында сабийле бардыла. Къуджа не этеди?
Аны уруб джыкыгъанлайларына, чабхан эдим, — деб ан-
дан ары къарыусуз болуб сёлешалмады Мансур.

— Джаным ичимде болуб мен аланы ызларындан
джетмей къалмазма деб, Оруслан, биргесине да Байры-
мукъ, Джанкёз, Теке, суу таба мыллыкларын атдыла.

Къатышханда, киши аны къайгъылы болмагъанын се-
зиб, Чибин джумдуругъу бла уруб, бурнун бузуб, андан
шыр деб къара къаны къуюлгъанында, тентиреген кибик
этиб, заф деб джол джанына джыгъылды. Джаралы Ман-

сурну алыб келген Чома бла Дола, аны алай салыб, джыгъылгъан таба чабдыла.

Сол бурнундан тютюнлеб къаны юсюне джагъылыб уюб, мыйыкъларына джабышыб, бетин адам джийиргенирча этген эди. Джашла аны бетинде эски къаны Мансурну къаны болгъанын, бусагъатда бурнун кеси уруб къанатханын тургъанын билмей эдиле. Аны итлигин кѳрген Къуджа энди бир сѳз да айталлыкъ тюлдю.

«Ай, насыбым бар эсе, ол ит мисирчи да гимигиб къалыр, аны къулагъын мен юзгенме. Билмейди, насыбыма. джыгъылыб тургъанлай сермегенем, ары бойнун тартыб къойсам, бусагъатда къайгъысыз боллукъ эдим... Огъай, ол мени эслемеген эди. Артындан келиб сермегенем... Ол эшек Улакъ деб къычыргъан эди. Джангыз ма олду мени айгъакъларыкъ эшитген эсе...», — деб Чибин кесини джаныуар сагъышларына сингиб тургъанлайына, Мансур къатындагъыла ёлдю деб, аны кѳзлерин джабханларын кѳрюб къууанды.

«Ыхы, энди мен джарсыгъанланы бириме. Экисин джер джутду, ол шайтанланы уа ким джетер, джетселе да, шкокларыны ауузлары от чагъа, къамаларына хауада талаша, союб атарыкъдыла, джаныуардан да джаныуар бирледиле. Алай эте мен ол сары чач азмычларын да, ол джолда туугъан къанджиликлерин да аланы къолларына тутдурурма. Ханнга да билдирирме... Анда кѳк тенгиз, джай салкъын . къыш джылы... Мында уа кече бѳрю, кюндюз ит болуб улу, ол да шашхынлы токълуча, ол хансны излейме деб, бизни бери созуб келеди. Излесин. Аны ата-сыны осияты манга неге керекди?..

Тау уя — ма джандет десенг, джандет. Анда бир кюн джашаб ёллюк эсем да, ары кетерикме, кете туруб, дерти ми да аллыкъма. Биреу-экеу элтдире, биреу-экеу гимикдире, артларын этерме, ол Алаугъаннга уа, уй анасы къатыны боллукъ, окъ тиймейди, садакъ урмайды. Бычакъ бла узалама десенг а, къутургъан толкъунча, юсюнню басыб къоярыкъды...

Къайгъырмаз, бедженлери тешилгенди, къара ырхыны аллын энди киши да тыялмаз», — деб, кѳл кенгдире, ёлюк-лени ызындан харам къан алыб бара эди мурдар Чибин...

— Джашла, эки ыз барды. Биз да эки юлешинирми эдик? — деди Оруслан, — Теке бла мен берги сокъмакъ бла, сиз да, Байрымукъ бла Джанкѳз, ол ыз бла барырсыз, кетсек, юч кере экишер къат сызгъырырбыз. Не? — деб, эрлай сол джанына бурулуб, къалын хансны джырыб ётген сокъмакъгъа кирди. Теке да ызындан. Чачыб барыб

шхылды кекенледен озуб, таш тыгъырыкълада талай адамны кёрдю.

— Теке, майна, кёремисе? Бир, эки, юч, тёрт, беш, алты. Алты атлы. Бизден да алты. Энди эслеб атмасакъ, кесибизникиледен бошаргъа боллукъбуз, тейри. Къалай этейик?

— Оруслан, кел, ма ол раса тала бла тюз алларына чыгъыб къаллыкъбыз, — деди Теке.

— Огъай, алларына чыкъсакъ, къуру экибиз, къармаб къоярыкъдыла. Ма алай озма къояйыкъ да, Сары къаяны арты бла чыгъыб, шхылды кёкенледе бугъуна, бирем-бирем къагъыб къоярыкъбыз.

— Сызгырыргъа унутуб турабыз, — деди Теке, эсине тюшгенине къууана.

— Огъай, ала да сызгырмайдыла. Сескеклендириб къоярыкъбыз. Шыбыртсыз чыгъайыкъ да, садакъла бла эрлай эки кере атсакъ, тёртю джокъ. Бирин келечиликге къоярбыз, не?

— Болсун, — деди Теке, сызгырыб, джюреклерин алмагъанларына сокърана.

Энишге бююлюб, сыртлыкъчыкъда сюркелиб, эрлай Сары къаяны онг джаны бла чыгъыб, ташла арасында шхылды кёкенлени артында бугъунуб, джыртхычланы мараб атарча таб джарашдыла. Ала алайда атларын да бошлаб, джесирлерин бир-бирлерине байлаб, ёрге къобалмазча этиб, кеслери къайгылы болду. Бири кеси джарауна джаллады, экиси да чымырта джыйыб, от джагъар дыгаласда джайылдыла, бири джесирлени къатында, экиси да артмакъларындан къатхан бышлакъ тилкем бла бир арпа гютдюню чыгъарыб, тепси къурар дыгаласда айланганла, ол чамыртала джыяргъа баргъанларындан бошагъанларын аклъын сезмей эдиле. Аланы къампайтыб, ол кеси джарауна баргъанны чёгелеб тургъанлайына сокъдула. Ол къычырды. Аны къычырыгына чабхан экеуленлерини да анга джетгинчилерине сыртларындан ючкюл бурун сары садакъла къабдыла. Экисини да аркъалары артларына кетиб, дорданлары ызларына бююлюб, кёзлери кёкге аралыб къалдыла. Бир такъыйкъадан заф-заф деб аудула. Джесирлени къатындагы аланы эслеб, шашхынлы бола, къычырыкъ этиб, атлары таба мыллыгын атханлайына, онг билек къошуна шыб деб джабышмакъ садакъ тийди. Ууакъ деб ол джерге джыгъылды. Джесирле, ол байланыб тургъан джесирле, къозгъалыб, къычырыкъ-хахай этдиле, не медет, къоллары-аякълары байланыб

тургъан джарлыла, ёрге туралмадыла. Ол атлагъа чабхан билек къошундан садакъны джукъуб алыб, итча къансый, бирин къагъыб, кёлюмю бир кенгдирейим деб ала бурулгъаны бла Оруслан бла Текени алайгъа джетгени тенг болду.

Оруслан керилиб аны эрлай къулакъ джанына бериб аудура, байланыб тургъанлагъа чабыб, бычагъы бла джантауланы кесиб ычхындырды. Къараса, Файруз!

Кёк чартлагъанча, джашны ёшюнюнде бир заты къабынды. «Алай джетмесем, не этерик эдим?» — деб, санлары титиреди. «Билгенем келлигинги», — деб суююндю азатланган къызны джюреги. Олсагъатлай алайгъа Къарча чабыб джетди.

— Не этесиз? — деб, сойланыб тургъанланы кёрюб, ташха чёгюб, бёркюн теше, бетинде терин сюртюб, солууун алды.

— Ол бирлери джеталмагъандыла. Сокъмакъларынмы алмаштыргъандыла, огъесе узайыбмы кетдиле. Ай, бир иги юйреб башлагъан эдик. Къайдан чыкъдыла бу сарыубекле? Сабанларыбызны да зее этиб, илипинлерибизни сууларын башында башха джары буруб. Неда болсун, быланы джол усталары барды. Кёремисе, экиси эки ауушха, бирибиз тутулсакъ да бирибиз къутулурбуз деб, Къарча башын булгъаб, инджилди.

«Ичибизденмиди, огъесе ол тау артындан келгенледенмиди, къайдан билгин. Алай дейсе да, ала терс тюл эселе уа, былай айтаса да, ким биледи. Антсызды не дерге билген», — деб олтургъан джеринде мычымай, ёрге къоба:

— Эй сизни огъесе, алай къолларына тюшюб къалай къалдыгъыз? Биреринг бир ташны алыб башларына урсагъыз а.

— Биз эски сабан ызлада таш ариулай тура эдик. Мансур, Чибин, Къуджа къылычлары бла арпа чала. Билмей тургъанлайыкъгъа, джерден чыкъгъанча, юсюбюзге ёре туруб, къамаларын кёзюбюзге тиреб тохтадыла. Джашланы уа къазауат этиб алдыла, — деди Джохар, джантау буууб эзген билегин сылай.

«Чибин тюз айта болурму? Кёк тенгизден алыб келиб, ач бёрюлени алларына атыб, эшиклерин джабыб къойдум болурму? Ханс да джокъ, тынчлыкъ да джокъ... Бертату да былайдан бу затла ючюн кетген болурму эди?» — деб инджилди Къарча, алай а не мычыб кесин булджутургъа, не олтуруб сагъыш этерге кюн джокъ эди...

Онг джанында сандыкъда Мансур. Кёзлерин къаты къысыб, эринлери бир-бирине кёлкъалды джабышыб, къа-

лын тум-къара къашлары джылтырай, джата эди.

— Эй къарнашым, сабийлик джан тенгим, не деб бара-са сен манга? Алай къалай этдинг, алай болумсуз къалай болдукъ? — деб Мансурну мангылайын сылады Къарча. Алайдагъыла, къычырыкъ этиб, джыладыла. Сен а, энди элге чабыб келиб ким суйюмчю айтыр, халал улан? Елюрге дебми туугъан эдигиз экигиз да? — деб, Къуджаны эр-келете къатында Адурхайгъа къарагъанында, аны бети акъ учхун болуб, сакъалына акъ уруб тургъанын эследи «Эй, къарнашым, ала келиб, эшигинги джабыбмы къой-дум?» — деб ахынды. Сандыкъланы башларын джабыб, агъач чюйле бла бегитиб, тышларындан чий терилеге чырмаб, мийик къая тешикледе басдырдыла. Талай заманны элге кюн тиймегенча, мыдах болуб турдула. Бу затны юсюнден сагъыш этмеген киши джокъ эди. Тюзюн а къуру бир инсан биле эди. Ол а энтда элге джангы джылау салыр-гъа джангы лагъымла излей эди...

* * *

Къарча къаты уруб келген къызгъыч сууну джагъа-сынды тамгъыр таша чөгюб, эки къол аязы бла мангылайындан тутуб, Мансур кёзюне кёрюнюб, бир сагъышы биринден ауур, не дерге билмей тургъанлайына, къатына Оруслан бла Хубия келдиле.

— Не этесе, Къарча? — деб, сагъышын бёле, къатына чёкдюле.

— Тейри, былай къарайма да, биз былайда бош къутура болурбуз деб турама. Тюзелдиле, стауатыбызгъа къан сокъмакъ салдыла бу итле. Киши тюбюбюзнюмю берди кеслери ызлабмы табдыла, билмейме, хандан бир зат келе эсе да, ким биледи.

Бу тегерекде бизни джакълар джан джокъ, биз ышыгына къысылыр къая джокъ... Не этейик деб аны сагъышын этеме. Къарт джуртубузда ташатын къаланы алкъын табалмагъанбыз. Бияс да къайытмагъанды. Анга да бир джукъ болуб къалмагъа эди... Билмейме, — деб кёзлерин къысыб, бетин зыбыр къол аязлары бла сылады. — Азбыз. Азны кючю да аз. Къыйынлыкъгъа аз-кёб деб къарамайды, азгъа кёб джарсыу сала келеди... Не этерге билмейме. Ол сабий келиб тюшюмде къойнума киреди, Къуджагъа айтама, Мансур а, дуняда бир игилик кёрмей кетди. Бизни амалтын туугъан топурагъын къюкюб келген эди, чырт кёзюмден кетералмайма. Хаман тауушун эшитиб турама, ол мени амалтын тас болду. Элинде — джеринде турса,

джашаб турлукъ эди. Нек алыб келдим мен аны, нек алда-
дым? — деб ахсынганьнда, аны тылпыуу джетген джер
кююм мукъут болгъанча кёрюндю джашлагъа.

— Къарча, — деди Хубия, мыдах къара кёзлери инд-
жилгенин кёргозе, — мен сени амалтын отха-суугъа да
кирликме. сен халкъ ючюн деб кесинги талаб, юйдегинги
инджитиб джашагъан бир инсанса. Мен джашагъан дуни-
яда аллай адамгъа тюбемегенме. Кёзюнге айтханым ючюн
айыб этме, мен да сенича бир таулу, къатымда Оруслан
болгъаны ючюн базыб сёлеше турама. Мен сени къынынг-
къаманг да болайым, атхан садагъынг, кийген кийиминг
болайым. Оруслан онг билегинг... Кесинге ышанганча
ышанаса бизге, билебиз. Сау бол. Алай а бир тилегибиз
барды, барыбызны да: сен кесинги аямай, бек инджитесе.
Биз да сени тегерегингде онглуруз ансы, чачылыб кетерик-
биз. Сен кесинги сакъла, бизге оноу эт, биз джумушха ха
зырбыз. Мен Тау артына барайым. Анда къарнашлары-
быз джашайдыла. Оруслан Эресейге барсын, ол да къар-
нашларындан бир болушлукъ излесин. Ол къадар къыйы-
нынг тас болуб къалмасын.

— Да былай сыртыбызгъа тюк ура башлагъанлайыкъ-
гъа, джолгъа чыгъыб барсакъ, джол азыгъы болуб
къаллыкъбыз. Алайсыз да — Мисир, Тау уя, Инал — Тё-
бе, Аргъыз... Ахыры къалайда тохтарыкъбыз, ким биледи.

— Бияс да бир къайтсын, — деди эндиге дери джукъ
айтмай тургъан Оруслан.

— Бияс тенгизни бийи эди, былайлада уа ол да алджа-
рыкъды. Ичибизде бир ит болурму деб къоркъама, — деди
Къарча, кёзюне Чибинни кёргозе.

— Суу челекни тюбю сууда къалыр дейдиле. Ол да та-
былыр. Барыр джерибизни билмегенлейикге бюгюн
джолгъа чыкъмайыкъ.

— Эшта, эшта, бюгюн джол къайгъылы тюлбюз, алай
а ауушдан аугъанлайынга тенгиз, тенгизде ханны кемеле-
ри, къараб-къарагъынчы джетиб къаллыкъла, таша кибик
болгъанлыгъыбызгъа, гюз къатларындабыз, — деди Хубия-
гъа Къарча.

— Сагъыш этеме да, Бертату, ол акъылман адам, асси-
рийлени хорлаб, эрменни азатлаб айланганны кючю да
болур эди да, былайдан ол нек кетгенди. Ариу, джашаргъа
таб, хауасы аламат? — деди Оруслан, — мени кёлюме кел
ген бла, ол да джауларындан къоркъуб кетгенди былай-
дан. Аны джолу бла барсакъ, къалай болур?

— Аны джолу — Эндрикъой, Байталчабхан, Элтаркъ-

ач, Басхан, Хурзук. Эндрикъой бла Байталчабхан Къобан ауузундадыла, Элтаркъач бла Басхан кюнчыкъгъанда, Хурзукну уа билмейме, Атын да Адурхай айтады, — деди Къарча. Бир сескекли джукъ айтмай туруб, дагъыда:

— Къабырла уа, Мансургъа не деб кетербиз?

Джашла башларын энишге ийиб, анга джукъ айталмадыла, тегереклерине къараб, сабан ызлада таш къалаулары, къара таш юлени, тѣбеледе къалаланы, къой сюрюулени кѣрюб, аланы барысына да хар бирини къыйыны киргени, уллу къабайым, акъырын атлайым деб, кесине игини теджеб, кесин аягъанны бу деб айтыргъа табылмазлыгына ишексиз болуб, быллай бачама бла не къыйынлыкъга да тѣзерге хазырлыкъларына ишек болмай эдиле.

Къарча да алай ышана эди алагъа. Бир джангызын къарнашларындан кем кѣрмей эди, оноуда аланы къарнашларындан алгъа сюей эди. Адурхай, джумушакъ Адурхай оноуда да джумушатыб къоя эди, аны эгиз нѣгери Будуйан, ол ѳтгюрлюгю бла ашыгъыш оноу эте эди, Науруз неге да асыры къатышыб кюрешмей эди, тутхан ишин чийсил этмегенлигине, оноугъа къатышыргъа сюймей эди. Кесин къара ишге бериб, арымай-талмай кюрешген адам эди. Таякъ къарнашла уа — Бияс, Оруслан, Хубия — неде да бирер деменгили таянчакъ болуб, Къарчагъа халал тенглик эте эдиле. Кѣбню кѣрген, кѣбню билген Бияс, анга дагъан болалгъан Оруслан, акъылы ѳтю да болгъан Хубия...

— Джаш тѣлю аякъланыб, уллулагъа тенглик этиб баргъан заманда, сизни юйленмей тургъаныгъыз джургими джауун ашаб тауусуб барады. Былай той-оюн этиб къууанчыбызгъа къууаныр кюнубюз джокъ эсе да, къурманлыкъла этиб келтирейик, шо, тилеб айтама, бу ишни артха салмагъыз, — деб ачыкъ айтханына къууана, Къарча Орусланны бетине ышаннгылы къарады. Ол, джунчуй келиб:

— Къабырланы сууума къой Къарча, — деди, Файрузну мыдахлыгъын кѣзюне кѣргюзе.

— Тамбла не болурун Тейри биледи. Айтама да, той-оюн этиб, кишини джанына тиймезсиз. Ишни уа тамблагъа атмагъыз. Адам къой эсенг, къобанда суу да таркъаяд. Сиз алай эте тургъанлайыгъызгъа, сизни туягъыгъыздан туугъан Боташ, кѣрюрсюз, экинчи атасы, кимни болса да алыб келиб къаллыкъды.

— Тышына барыб бир къайтайыкъ да, — деди Хубия.

— Тышында сакълаб тургъанларыгъызмы барды?

— Огъай-огъай, барысы да арбазыбыздыла. Аны оноун сенсиз ким этерикди, — деб, Къарчаны ышандырыб, къобурасыны¹ юсюне, къамасыны бурну бла Хубий тамгъаны джырыб салды. Оруслан, ышарыб, Къарча тѣбени къатында ташда тамгъаланы кѣзюне кѣргюзюб, аланы ичинде Хубийни тамгъасын да табды...

Эки къаланы арасында джер тюбю джол бла барыб, Къарча тѣбени ташатын эшиклерине чыкъгъанлайларына, алайдан экеулен, джаядан ычхынган садакъча, тѣгерек бюклениб, сыртдан энишге тенгередиле.

Хубия садагъын тартыб атаргъа тебрегенлей, Къарча:

— Ашыкъма, майна, бирини бѣркю артында къалды. Акъыртын анга чаб, биз ызынгдан барайыкъ, — деди. Хубия, учхалаб, бѣрк таба чабды.

Бары да ишек этген адамны бѣркю...

«Мен аны тамагъы бла узалыб, ашхынын бери алыб ит-леге атарма, кѣкюрегин къолум бла джырыб, ол къара къанлы харам джюрегин бери алыб, отда тишлик этиб, кесим ашарма... Шо, анга не керекди?» — деб, ауур солуй, ызына чыгъыб, Къарчаны аякъ тюбюне Чибинни мелте бѣркю атды.

Къарчаны санлары бирден джызылдаб, ол адамны этген аманлыкълары бири-бирин теплей, кѣз аллына къаландыла. Аланы артларындан Мансур бла Къуджаны мыдах тюрсюнлери сюелдиле.

«Ай ит а», — тюб эрнин къаба Къарча, — «Ай ит а...»

Оруслан кѣрген кѣзлерине ийнанмай, энишге ийилиб, бармагъыны учу бла бѣркню ѳрге кѣтюрдю.

— Аныкъыды, — деб, джийиргениб, ызына атды, — Джолда, огъуна гимикдириб къояргъа керек эди.

«Айхай анасы уа?» — деди ичинден Къарча, тышын-дан да:

— Халкъын сатханнга кечим джокъду, — деб, джер джарылгъанча, мыдах ауаз бла айтды.

— Ингирде не деб келликди экен стауатха? — деб. бѣркню къолуна алды Хубия.

Бѣркню чохунда кюйген джерин кѣрюб:

— Оруслан, бери къара, ма ол кюн кѣк джашнаб ол терек къабыннгандан кюйгени. Бери къара, эсингдемиди?

— Былай кѣргенлей да билген эдим. Ол биргесиндеги кимди ансы?

— Ол эшта бизден болмаз. Бизден болса, ташатын эшикде не джумушу барды? Хы, Чибин бюгюн мал кюте шойду да?

— Огъай, отундады? — деди Оруслан.

— Алай дегенинг?

— Къайсы бла эсе да ауушдуруб кюреше эди, ол да хо дегенин эшитгенем.

— Ит тегенеге тагъыб турсакъ да тыяллыкъ тюлбюз, ол къарт анасына не этейик ансы? — деб инджиле. — Келигиз, стауатха барайыкъ, ингирде элни джыярсыз. Джумуш кѣбдю.

— Ай къара гыдуа, шо сени союб бир кѣлюн къандырыр эди, — деб, бѣркню аягъы бла уруб ийиб, барыб, тагъыны учуна илиндириб алды...

Ингирде, къаланы арбазында эл джыйылгъанында, отундан келген Чибинни башында тамам ол джашла табханча бир бѣрк, чохуну къыйыры да тамам аныкъыча юйюб. Аны кѣрюб, Къарчаны бети къаралды. «Бошуна айта тура болурбузму?...

Алай а къолларын сыдырылыб тургъанын кѣрген Къарча, аккыллыгъын унутуб, джашны ызындан къарауул салыргъа мурат этди. «Кимни? Текени? Огъай, анга ийнанырыкъ тюлдю. Кѣкенни? Хо. Ол энди бир «хата» этерге керекди сора. «Хатасы» ючюн да «азабын» чегерге...

* * *

Кѣкен уугъа барыб, мазаллы джугъутурну ѳлтюрюб, ариу союб, тишлик этиб, ырыслаб, ауузуна бир тилкемин да салмай, кеч эте, юйлерине алыб келиб, джашыртын сабийлеге берди.

— Ашаялгъаныгъызыны ашагъыз. Кийик этди. Хар кюн сайын бирни ѳлтюреме, тишге илинир бир хуртда джетиб къалады. Кѣкенни атасы Атлы, ортабойлу, къарашилли къатангы киши, сабийлерини къолларында тишликлени кѣрюб, тюнгюч джашын чакъырды:

— А джаш, неди бу энчи юлюш? Огъесе сени къарнынг къалгъанланы къарынларындан артыкъмыды? Къайдан чыкъгъанды бу зат? Кѣкен, атасыны кѣлюн къыздырыр дыгаласда, «терслигин» сезгенча, башын энишге ийиб, дыфсыз болду, алай а, атасы джукъ сезмесин деб:

— Кюн сайын келтиргеними эл ашайды, бир кере кесибиз ашасакъ, не боллукъду?

— Ай итден туугъан а, къартлыгъымда мени бетим бла не деб ойнадынг? — деб, сюеклени джашыны аллына атды. — Мени бетими джойгъанынгча, мындан ары бѣркню башынгдан тутта билсенг, эркексе, алай тюл эсе, итден туугъан ит, ол бузулдукъ къарнынг амалтын мени арбазы-

мы нек келепен этдинг? Элге бетими не деб кѳргюзейим? Ай андан эсе сен туумай кѳалгѳа эдинг. Кѳзюмден кѳораб, думп болуб кет! Аягѳынг мени тыбырымы басмасын! — деб, ауур солуй, кѳзлери кѳарангы этиб, отджагѳада дюггюшчюкге олтурду. Сабийле аталарына кѳараб, кѳайгѳыра, ашагѳанлары ичлеринде ач ит кѳюккле болуб, хатхуларын талагѳанча, кѳоркѳгѳан да, джийиргеннен да этиб, аталарын джазыкѳсыныб, кѳарнашларындан кѳллери кѳалыб, не этерге билмей, симсиредиле. Эшикден кирген Балий, эри алай чѳгюб, джашы симсиреб, кѳалгѳан сабийлери да шум болуб тургѳанын кѳрюб:

— Оу мен джарлы, не болгѳанды? — деб, алгѳа джашына, артда эрине бурулуб сорду. Сабийлерини барысын да сау-саламат кѳргенинде эсин джыйыб, джаным чыгѳыб кете эди, сиз а ауузларыгѳызгѳа суу уртлаб, мени кѳозуйму турасыз?

Атлы башын бир джанына ачыулу бура:

— Ай, аны хатхусунда кѳуртла кѳозгѳалсынла, — деб, ѳрге туруб, эшик артында муджарасы бла джантауун алыб, кѳайры баргѳанын да билмей, чыгѳыб кетди.

— Не болгѳанды? — деб, Балий симсиреб тургѳан уллу джашыны аллына барды.

Кѳекен, кѳз кѳабакѳларын ѳрге кѳлтюрюб, анасына акѳ сютюню хатери ючюн аллында ѳмюрлюкге бюсюреулю тобукѳлана тилегенча, кирсиз кѳараб:

— Анам, бюгюн сен менден джукѳ да сорма. Сизни сындырама деб этмегенме. Заман кеси ангылатыр. Соруб, джанымы кѳыйнама, бетими джойду деб, инджилме. Сизни уялтыр зат этген эсем, юсюме терек аусун, — деб кетиб тебрегенлей, гитче эгешчиги, Кѳозтерек, кѳычырыкѳ этиб, ызындан чабыб, босагѳада бутларына чырмала:

— Кетме, мен санга худжу юлюшюмю да берирме, кетме. Аппа да кетди, сен да кетсенг, бизни хан алыб кетерикди. Кетме, — деб тиледи.

Кѳекен, энишге ийилиб, эгешчигин эки кѳолтукѳ тѳбчюгюнден ѳрге кѳлтюре:

— Агѳач кѳоянчыгѳым, мен кетмейме, санга алтын кѳозчукѳла излей барама, билесе да? — деб, бетчигинден бай этгенинде, назик сабий джыламукѳ да, ачыб чыкѳса бола болур, уллу адамныкѳыча, тузлу болгѳанын сезиб, ахсынды.

Аны тюрленнгенин сезген Кѳозтерек:

— Джылама. Сен уллуса да. Эркишисе, эркиши джыласа, кѳая джарылады дейди ання. Джылама, — деб кѳол аязчыгѳы бла кѳарнашыны ауузун джабды.

— Мен ёмюрге да джыламайма. Джыларыкъ да тюлме. Тюлкюле джыласынла, бёрюле джыласынла...

— Қяаллыбыз джыласын, — деди кыызчыкъ, анасы айтыучу сёзлени эсине тюшюре.

Бар, бар энди, сен аннягъа болуш, мени ишим барды. Ингирде мен санга джохар сыргъачыкъла алыб келликме. Бар.

— Алтын кюзчукъла да.

— Алтын кюзчукъла, кюмюш кюзчукъла. Бар.

— Иги джолгъа бар.

Атынг абынмасын,
Шкогунг къарылмасын.
Отунунг джибимесин,
Джибинг юзюлмесин,
Ингирде къайтыб кел,
Манга алтын кюзчучукъ бер!

Бар. Сакълаб турлукъма, — деб, къарнашын босагъа дан ашырды.

Ол баргъаны бла барыб, Къарча тёбеде хар ким джумшун билиб, чачылгъан джерге келди. Атасын алайда кёрмей, къайгъырды. Тёрт джанына сескекли къарай, Орусланны табыб, неле эсе да айтды. Оруслан билмейме дегенча, эки кюлун эки джанына этиб, Боташны кёргюздю.

Боташ, джангы сакъал-мыйыкъ чыгъа тебреген, къарагъанны кёзлерин къаматырча кюнде джилтинлете тургъан сары алтын къалын джохар чачы имбашларына тегюлюб, кимни да эсин белюрча бир сейир улан Оруслан аны излегенин ангылаб, шыб деб къатына келди. Оруслан анга неле эсе да айта, бир джанына бурулду. Боташ бир кесекни арсар болуб тура, болумну ангылады болур эди. кёкенни бир джанына:

— Манга къалам алтын кюзчукъла, неме, хы-ы, кюмюш тозчукъла, дагъыда, неме, ы-ы, ма, джохар сыргъачыкъла алыб келликди! — деб, чабыб, анасыны кюйнуна кирди.

— Кет, гергеджыз, халкъ башы къайгылы болгъан заманда сен да къасабчыгъа мал къайгы, жарлы эчкиге джан къайгы деб, — дей, гурушха этгенлигине, баласын кюйнундан тюрталмады. Отха кёзю чыракъ бара, бир къайгысы бир къайгысына кюшула, бюгюн не болгъанын билирге излеб, сабийлери таба бойнун бургъанлайына, кёб болмай атасыны аллында Кёкен сюелген джерде, иги кемирилмеген сюеклени кёрюб, къарангыда алджа-

гъанча болуб, аллына силкинди. Сюекле джангы ашал-
гъан этден эдиле. Мазаллы малны сюеклери.

— Тоба-тоба, была недиле? Не джугутур, не зырма
теке, не?

— Бала келтириб, ашагъыз деб тишликле берген эди.
Биз ашаб, аппагъа да юлюш бергеникде, ол бизге урушуб,
этлерибизни да сыйырыб, ачуланыб кетди.

— Бала? Кёкен? !

— Хо, — дедиле бир аууздан сабийле.

— Сора ол аллай бир этни къайдан алгъанды, тишлик
этни?

— Четгден. Анга мамурачла бергендиле, — деди бир
затны билиб айтханча Къозтерек.

— Тохта.

— Атагъыз не болду да?

— Аппа?

— Хо.

— Къызгъыч таба кетди. Къотур къаялагъа.

— Бала уа?

— Ол а Къарча тёбеге.

«Ах мен джарлы, ач къарным, тынч къулагъым деб,
сабий заманларында къалай иги эди. Джомакъ бла той-
дураем, белляу бла суусабларын къандыраем, ариу бла
къалкъытаем, белим талгъынчы джумушуму эте эдим да
ох деб джашаем. Энди уа, хар бирини кеси тенгли бир
къайгъысы, анагъа бары да бир болуб, джер тенгли бир
илгиздик джюрек...» — деб сагъышха эсин ийди алкъын
не болгъанын билмеген Балий...

Атлы, джюреги асыры къыйналгъандан не этерин
билмей, къызгъычны ёрге чыгъыб, къара къотур къаяланы
арасында, кёлю аз болуб, бир джассы ташха чёгюб,
ышымларын ёрге тартама деб башын энишге ийгенлейине,
къанат таууш эшитиб, сескекленди. Узакъ болмай къабан
чаралаб кетген бир мыллыкны юсюне эки мазаллы
къуш къондула. Къошхабашла. Къарамлары къор джау-
дура, ууакъ боз тюкю боюнлары джыланланы боюнлары-
ча, бир-бирлерин сояргъа хазыр, кёзлеринден къара от
джилтинле тёгюле, кюкю тырнакълы аякълары бла мыл-
лыкны юсюнден басыб, джити къынгыр бурунларын терен
батдырыб ийиб, анда буруб-буруб, табалаб юзгенча,
джулкъуб алыб джута, мазаллы къабыргъаны эрлай та-
лаб бошадыла. Бирбирлерине къангкъ-къунгкъ деб чамла-
на келиб, мыллыктан ауурланганларын сезгенлеринде,
боюнларын бирден кёлтюрюб, неге эсе да сакъ тынгылады-

боюнларын бирден кѣлтюрюб, неге эсе да сакъ тынгыладыла. Узакъдан къанат таууш келди. Мыллыкъчы къушла, джел ургъанча, эрлай бир джанларына турдула.

Эндиге дери аланы сейирлерине къараб тургъан Атлы сесеккли болуб къамасына узалды:

«Ай, мен ол итни атасы болмагъа эдим да, ма бу харам затла джыртхан мыллык да болгъа эдим», — деб, кеси-кесине ачыулана, къамасын ызына сукъду, — «Ай анасыны уа, шо мен алай учуз болурча, тейриге не этгенем эке? Кѣремисе, сау кюнню элни аты бла ууда айланыб, табханын элден джашырыб, кеси ашаргъа кюрешгенин деб, кѣремисе, аны ол этгенин? Андан эсе... », — деб, эсине келген сѣзню ауузу айталмай, башын бушуулу булгъаб ахсынды.

Тѣгерекни джел этдире, олсагъатлай алайгъа бир мазаллы мыллыкчы къуш къонду. Тѣбесинде къалпакъча, бир боз джоппусу, къанатлары югюл бюгюлген джерлеринде эки-юч тукден эки джоппу ѳрге-ѳрге туруб. Мыллыкчы эркин, кѣлкенгдире атлай, онг аягъын мах деб мыллыкъны юсуне деменгили салыб, къанатларын бошлады. Ала сыртына атылгъан джамчыча салындыла. Ол къанат бюгюлген джерде тук джоппула, мизлеча, шын турдула, кѣзлери от джандыла. Джылан бойнун къурч бурруу этиб, къынгыр бурнун мыллыкга сугъуб ийиб, онг аягъы бла тебериб, бурну бла чучхуб, бурну бла чучхуб, буруб-буруб юзе, лыкъ-лыкъ деб джута, эрлай башын ѳрге тутуб, кючлю бармакълары бла мыллыкны бир джанына бюге, джаханим къысхашча аджал бурну бла кесине тартыб, мыллыкны бир джанына бурду. Кѣзлери биягъынлай, къара от джандыла. Шырт-шырт деб юзюб, лыкъ-лыкъ деб джута, мыллыкны талаб бошаб, къанатларын андан да бек бошлаб, ийисли кекире, бир джанына туруб, къонгкъ деб, башын ѳрге кѣлтюрдю. Арлакъдагъыла анга джалынчакъ болгъанларын билдиргенча, къонгкъ деб джууаб этдиле.

Тѣббели мыллыкчы, эки аягъын бир-бирине тиреб, къанатларын аз-буз кѣлтюре да къагъа, чынгаб-чынгаб аланы къатларына барыб, эрлай къанатларын бир къакъгъаны бла къотур къаяны башына къонуб, бойнун дордук кѣлтюрюб, барыгъыз да тырнакъ тюбюмдесиз дегенча, кючюне бойсундургъан таууш бла къонгкъ-къунгкъ деб къычырды. Аны ол харам тауушундан джер илгенгенча кѣрюндю. Алгъа келген эки мыллыкчы эрлай ѳрге туруб чорт бюклеб, аякъларын джоппу этиб, бирден ѳрге-ѳрге чынгай, тебсеб тебрелле. Къаядагъы башындан

энишге бюсюреусюз къараб туруб, къан тулукъла, ауурлангансыз да энди тепсеген да эталмайсыз дегенча, биягъы тауушну къысха этиб, къанатларын кѣлтюрдю. Эки мыллыкчы эрлай тохтаб, боюнларын созуб, ёшюнлерин джерге урдула. Къаядагъы, ала кѣлюнеми джетдиле да, башха хыны таууш этмей, ёзенни ёрге учду...

«Бу хылы-мылы джерге нек келдим мен? Бу джий-иргеншилиени кѣрюрге дебми?» — деб ахсына, муджура-сына таяна ёрге къобуб, не этерге билмей, симсиреди Атлы. Ай, шо бир джарагъан кийикни ёлтюрюб элтсем, ол итни хатасын джууарем. Кѣремисе ёмюрледен ата-бабаларыбыздан келген огъур адетни бузуб, ёлтюрген кийигини джашыртын уча этиб, кече бла юйюне алыб келеди... Ай андан къарыллыкъ, бир кюн эт, эки кюн эт алай, артда халкъ билир, олсагъатда не дерсе да? Елтюрген кийигинги энчи ашагъан бла биреуню юлюшюн джашыртын алыб ашагъанны не башхасы барды? Ай-ай-ай», — деб джумушакъ джюрекли Атлы ичинден кюе, сау кюнню къотур къаялада айлануб, къоян да джолукъмай, кѣзюнден ол мыллыкчы къушланы, эсинден джашыны «хатасын» кетерелмей, ызына къайытды. Ингирде юйге келгенинде тыбырда мыдах юй бийчеси, отлары джанмай, къазанлары асылмай, сабийлери бирери-бирер джерде симсиреб тургъанын кѣрюб, сескекли болду. Тѣрт джанына къараб, Кѣкенни кѣрмегенинде:

— Ол ит къайдады? — деб сорду.

Къатыны, башын кѣлтюрмей:

— Белибауун сыйыртханды, — деди.

— Ай аны джанын тейри сыйырсын. Эркиши сыйлысы эшикде ёле эди, меники уа бедиш ёлюк, — деб, джер джарылгъанча, ахсыныб, къатыныны къатына чѣкдю...

Кѣкен кеси барысындан да бек къыйналса да, халкъ ючюн кѣлтюргенин эсине тюшюрсе, джюегин баса:

«Аппа артда билсе, ичинден аперим деб, тышындан да джаман зат дерикди», — дей, кеси-кесине кѣл эте эди.

Кѣкеннге айыб сала, тере:

Бизни элде джюрюген адетни бузгъанынг ючюн — ёлтюрген кийигинги элге теппе-тенг юлешмей, джашыртын уча этиб юйюнге элтгенинг ючюн, биринчи кере тюшгенинги да эсге ала, бир айны ичинде белинге белибау къысмай джюрюб айыбха джолукъдурабыз. Сени бизден эркинликсиз не элде, не кеси тыбырында белибау къысама десенг, бир тюз кюн къой, джау чабхан кюнде да, азабынг эки къатланлыкъды. Ангыладынгмы? » — деген эди.

Бу сѣзлеге эрлай къанатла битиб, сѣз суюген къулакъ-лагъа къоннган эдиле. Кими ачыулана, кими алай нек болду деб сокъурана, кими, джазыкъсына, элде аны эшитмеген къалмады. Биреуню абыннганы бла хайырларыгъа излегенле да чыгъыб къаладыла. Аллайланы бири, Къарча умут этгенча, Чибин болуб чыкъды...

* * *

Адамла арасында къой эсенг, бир тауукъну тюбюнде джуджекле да тенг тюдюле. Сынаб бир къарачы, джуддузла да, джерде ташла да, ол къой эсенг бир терекни юсюнде, бир тамырдан ёсген эки бутакъ да бирча тюлдю. Аны къой, ма къошунгда бармакъларынг да — хар бири бир тюрлю...

Ол а, ол айютабан, бизни барыбызны да тенг этиб джашатыргъа излейди. Не хан, не патчах этмейди алай. Бу ким болгъанды? Хы, онгсузгъа, къартха, асхакъгъа-сокъургъа болушайыкъ. Анга мен огъай демейме. Барыбыз да тенгбиз, бир юйбюз деб, ёлтюрген кийигинги джигейине дери элге чачдырса, джюрегинг джарылыб къалмаймыды? Не уа ма сен. Эх, сенича бир болгъа эдиле. Мени кишим джокъду, ол джангыз анамы аны тюбюне атыб кеталмай-ма ансы, мен аякъ ызларымы ызлаб да табалмаз эди ол... Сен а, — деб, Чибин Кёкеннге джити къарады. Ол да, эсин джыйыб, анга тыйыншлы джууаб этерге кюрешди:

Юйде джюрегими дыгъы этиб тургъан бир гитче эгешчигим барды. Къозтерекчик дейбиз. Мен кетсем, ол аны сатыб иер деб ичимде джаным джокъду. Бир джаны бла да, кетиб къайры барлыкъса?

— О, сен къатын кёреме! Нек бармайса? Сѣз ючюн, салыб ханнга барсакъ, ол бизге бирер джарагъан атны кереги бла берликди. Аскер да берликди. Джол уста этиб иерикди. Бешдюз атлы аскер бла келсенг, къараб къарагъынчы бойнун юзюб атарыкъдыла.

— Къаласында бугъунса уа. Аны къаллай джер юйлери барды дейди аппа. Ары джини да кираллыкъ тюлдю.

— Ауузунгу ач да тынгыла. Джер юйлени ташатан къабакъ эшиклерини джолун мен билеме. Бир кюн былай ичине киреме дегенлейиме, ол айютабан эгерлери бла шыб деб юсюме чыгъыб къалады дейсе. Гагарак болуб тенгереб энишге тюшюб кетдим. Башымда бёркюм да тюшдю, алай болса да, тамам аллай бир бёркюм юйде кече бла, барыб аны кийиб чыгъыб къалдым. Эшеклеримча, джукъ сезмей турадыла.

— Сезиб ол санга не этерикди? Белибауунгу теши да, бир аяз къакъдырды.

— О-о, сен алкъын сабийсе. Тахсасын билгеними билсе, ол мени ургъаны бла джерге кѣмер эди.

— Кѣммей а, белибауунгу тешсе, бир уллу къыйынлыкъ салама деб турады. Мени аппам да алайды...

— Ала бойсунурга юрениб этедиле. Биз а не ючюн жалыныргъа керекбиз. Тюбюнде аты, белинде къамасы болса. Эркишиге андан сора не керекди? — деб Чибин къойнунда алтын сомуна тийиб кѣрдю. Ол бирси кере чабханла берген эдиле анга ол доббакъ къара сомну. Анда Мансур бла Къуджаны къанлары уюргъа унамай, Къарчаны, саулай элни къозгъаб тура эди.

Чибин ачханы Кѣкеннге кѣргюзюб, кѣзюн къаратыргъа термиле, алдырыб къойсам а деб да акгыллы бола, не этерге билмей, къойнуна узалгъан сылтау бла джокълай да эркелете, экинчи джумушун толтурса, дагъыда аллай бир тюшерине ишексиз бола, Кѣкенни кесине харам джѣнгер этерге излей эди. Чалкъыны заманы джетиб келеди, олсагъатда элтиб биченликге урсала, джюннге батхан тауукъча болуб къаллыкъма, былтырча, не уугъа, не отуннга бар деб ийселе уа, ах анасыны, мен алагъа ким болгъанымы кѣргюзюрем деб, дыгалас эте, чыдаялмай, Кѣкеннге ачыкъдан айтды.

— Алан, эркишимисе, огъесе, мант башымса? Белингден белибауунгу тешиб алгъанларында, баштебен болуб кетиб къаласа. Шо, сени орнунда бир болгъа эдим...

— Ол алай къыйын иш тюлдю. Мазаллы бир джугъутурну мараб ат да, уча эт да юйюнге элт. Экинчи кюн быдырынгда джел ат ойнатыб айланнгына сѣзсюз бол.

— Мен, белибаусуз? Сен башхала бла сѣлеш алай. Билемисе, ма ауушха барыб сызгъыргъанлайыма, ненча адам шыб деб джетерикди. Ала мени халал тенглеримдиле.

«Гырджынынг алай халал болсун, харам иште халал тенг бола болур, атанга голия», — деб тынгылай эди Кѣкен. Бир сѣзюмю джерге тюшюрмейдиле. Эх, анам болмаса, мен ала бла ат белинде айланырем, къаракъаш, алакѣз джесирлени италий кюпеслеге сатыб, алтын-кюмюш ийис этиб айланырем... Тейри мени, кѣк джашнагъанча къанаты болгъан иште деб джаратханды. Уугъа баргъан бир да къуруса да кѣлюнню да бир кенгдиреди. Бу сабан сюрген, ийне бла кѣр къазгъанча, бу бичен чалгъан, чачынгы джулкъгъанча... Адам кеси-кесин аллай бир туймей, ке-

чиндиралмаймыды? Ауузу-тили болмагъан джаныуарла бизден эсе эркин джашайдыла...

— Джаныуар кзуру башын кечиндиреди, биз а адамбыз. Бизни башха борчубуз да барды,— деди тѣзалмай Кѣкен.

— Не борчубуз? Кеси-кесибизге азаб салыб джашасасакъ болмаймыды? Мени сарытын борч-морч деген бош затды. Джашау деген буз къаяды. Къарыуунг бар эсе, тырнакъла да башына чыкъ, тайыб бауурунгу буза эсенг а, зангк бол. Къылыч бла биченликни чалгъанны, сабанны оргъанны мен тюзге санамайма. Къылыч къындан чыкъды эсе, керти къуллукъ этерге керекди,— деб, къамасын къынындан чыгъара келиб, ызына сукъду.

«Хадауус, бир зат сезиб, башымы юздюрюб алыр да деб, арлакъгъа турду Кѣкен

— Не, джюрегинг гып-гып этеми башлагъанды? Къоркъма, менден санга хыянат джетерик тюлдю. Кѣзюмде огъум болса, ол айютабанны, Биясны, ма ол къазмачычхан мыйыкълыны, Хубиягъа айтама Орусланны, Будуянны, хы, ол кюнбашлыкъны, Боташ деб бир бууала бууарыкъ гыбышы ёседи, кѣрюрсе, ол айютабанны башы бла бармаса... Ант этеме, мен аланы, къарыуумдан келсе, бир узалыб башларын тюшюрюр эдим. Айютабанны уа, не эсе да, кѣрюб болмайма. Аны этин да ашарыкъ эдим... Къой, къой, санга бир айтырым барды. Ашхы улан болсанг, юлюшюнг да ашхы, хый-мый этеме десенг, башынг тобукъларынга тюшерикди. Мен былайда отун эте турайым, балта таууш чыгъа турса, сакъ боллукъ тюлдюле, сен а ма ол айрыгъа бар да, мазаллы чынар терек барды, гырын къууушу бла, аны бир бутагъына мин да сызгъыр. Олсагъатлай бир мазаллы самыр шыб деб джетерикди. Ма, мени бѣркюмю кий. Самыр джетгенлейине, бѣркюнгю юсюне ат. Ол аны алыб кетерикди. Бир кесекден да онг кѣзю байланыб бир чолакъ къарт келир. Анга, къоркъма да, былай айт:

«Джетегейли джети айланмай,
Сюрюучюге танг атмаз».
Суу таркъайса, айю сюзюледи
«Он бармагъым он киши болсун».

— Улакъ къулакъда отун этеди, бѣркю да аны джумушун этеди де. Чибин деб иерсе, ала мени ол атымы билмейле. Башха бир сѣз айырмай ызынга къайтыб кел, къоркъма. Ала санга тиерик тюлдюле. Манга джолдаш болгъа-

нынгы билселе уа, менича кёрлюкдюле. Хайда, — деб, Кёкенни айрыгъа ашырды.

* * *

«Джетегейли джети айланмай, сюрюучюге танг атмаз»... «Суу таркъайса». Он бармагъым он киши болсун».

Келгенигиз унутулмай, келирге болмайды.

Айны ахырында келирге боллукъду. Келечиге ёлюм джокъ.

— Мени кёлюме келген бла магъанасы алайды, — деди Бияс.

— Чолакъ тамбла Битдир дорбунлагъа кел, Чибинни хурджунун да ала кел дегенди. Ол келмесин, сен кел. Хурджунну уа унутма деб чертгенди, — деди Кёкен.

— Хы, акъылы терен тюлдю Чолакъны. Ол сени сынай турады. Чибинни адамы эсенг, Чибинни сёзю бла барлыкъса. Хурджун деб ала тахса сёзлерине айта болурла, кёрюрсе тамбла. Алай а бир да сакъ бол. Ала сени сынаб этерге да болурла. Аперим, кёзюбюз кёре тургъанны кёолубуз туталмай, къаллай бир къыйынлыкъ чекдик. Эх анасны уа, ма ол Тау уядан келе огъунакъ гимикдириб кёыйсакъ, бюгюн тынч джашарыкъ эдик.

— Айхай, анасын къачын эте, тиймейбиз ансы, аны башын юздюрген къыйынмыды?

— Хы, бар энди тынчай, атанга айтханбыз. Къайгылы болма. Джылаб кёойгъанды ол джумушакъ адам.

— Асыры къууаннгандан джылагъанды, — деди Оруслан, дагъыда бир айтырын излей, алай а Бияс, аны ичине кириб чыкыгъанча:

Чибинни аугъа джыйсакъ, келинчик келтирликбиз. Тепсерге хазыр бол, — деб, джунчугъан Орусланны кёргюздю.

* * *

Бияс акъ туу байталгъа миниб, Файрузну ат аллысына алыб, кюеу дженгерлени араларында, атны джюгенин артына тартыб, омакъ джюрютюб, Къарча тёбени башына чыгъаргъа, къуугъун дуппурну тёппесинде от джаннганын эслеб, эрлай атны джюгенин бошлаб, джортуб къаланы арбазына кириб, секириб атдан тюшюб, Файрузну тегерегинде сюелгенлеге бериб:

— Къарча, о Къарча! Къарча къайдады? — деб къычыра, тёрт джанына къарады.

— Не болгъанды? Къарча джер къайдады, — деб, аллына чартлаб Теке чыкъды.

— Къайда?

— Майна, сыра джыкгырны къатында сюелиб турадыла.

— Къарча, о Къарча! — деб, эрлай, сослан таш басхычла бла атлаб тюбуне тюшдю Бияс.

Къарча алаша сау эмен джыкгырдан агъач челеклеге мазаллы къара чөмюч бла къара сыра къуя тургъанын кёрюб, Бияс эрлай аны къатына барыб:

— Къарча, туура ма бусагъатчыкъда, мен тѣбеге ёрлеб келе, тютюнлеб, Къуугъун дуппурну башында юч аякъда от джакъдыла. Майна, къарачы! — деб, ауур солуй, бармагъы бла кѣргюздю.

— Эшта-эшта? Билеем бюгюн тынчлыгъыбыз болмазлыгъын, — деб, Къарча чөмючню къатында тургъаннга узатыб, чабыб эшикге чыкъды.

Къуугъан тѣбени башында тютюнлеб, от джана эди...

— Ауушла да къар джаугъанды. Андан ёталлыкъ тюлдюле. Бизни юсюбюз бла ары киши да бармагъанды. Тауланы тюбю бла джол джокъ эсе, антсызды аланы къайдан чыкыгъанларын биллик, — деб Адурхай сагъышына, джууаб излегенча, тѣгерегине къарады. «Аман хансча, ала чыгъар джер таба болурла», — деди кеси-кесине Адурхай, къараб-къарагъынчы джыйылыб, юч юлешиниб баргъан джашланы ызларындан къарай.

— Тиширыуланы джер юйге, сабийле да ала бла! — деб, къабдаланы эки этегин къара таш басхычладан учуб тюшгенча, чабыб тюшген Джаншохну ызындан.

— Мен джер юйге кирлик тюлме, мен аппаны ызындан барыргъа сюеме, — деб Джантуугъан джылаб-джылаб джетди.

— Алай деген ненгди? Сабийле къайры барсала, сен да ары бар. Аппанг джауну аллына кетгенди.

— Джау джокъду, — деб, ынгырдады джашчыкъ.

— О балам, джау джокъ деме, джар артындад, джаллы джокъ деме, тюз къатынгадады, — деб Баладжан дже-тиб Джантуугъанны кѣолундан тутуб, анасы таба бурула, — джаным, сен башында къалсанг а, джетген кыызча чабыб айланыргъа джарамаз, ауурса, — деб Джаншохха акъыл юретиб, оноуну кѣолуна алды акъылман Баладжан.

— Келемисиз? Бек анасы джыламаз дейдиле, барыгъыз джаным, барыгъыз. Къарчаны къара таш къаласы Тейрини кылычыны артындад, келигиз. — деб Джантуугъан-

ны да кьолундан тутуб, джер юйге тюшген тиширыулагъа къл этди.

— Амма, къартла да тюшерми эдиле ары? — деди Джаншох, алайда талай акъсакъалны кърюб.

— Тоба де, къызым, тоба де! Акъсакъал аланла джаудан бугъуна тебреселе, ахырзаман келди де да кьой. Кеслерине эшитдирирсе. Къолларына кылыч алыб, джашла бла тенг бичен чалгъан таулуланы бюгюн гезеннге къалай джыаренг? Аланы къабакъ эшиклеге сюесинле, джаудан биз кѣббюз, Тейри кылычы биздеди, къоркъмагъыз, — деб джер юйге кирген тиширыуланы сыртларына тие, санаб ийгенча, джокълай келиб, — ий, кызладан киши нек кърюнмейди? Къайдадыла? — деб сорду.

— Къызла унамайдыла, — деди къатынланы бири.

— Нечик?

— Эркишилерибиз тургъан джерде турлукъбуз? — деб турадыла.

— Ах мен джарлы, алай деген неди? Сора алай этиб, аланланы бетлерин джояргъамы умут этедиле? Тейри бизден кери этсин ол затны. Къайдалла? — деб, энишге къарагъанында, къара хунаны джанында, къолларында сауутлары, юслеринде кийиз кюбе тюблери, башларында ёребаш кийиз бѣрклери бла къазаут этерге хазыр болуб тургъан кызланы кърюб, кѣлю кѣлтюрюлсе да, алагъа эслетмей:

— Кѣремисе сен аланы! Къарнашларыгъызгъа ырысламай, масхарала болуб, не деб джыйылгъансыз былайгъа? Барыгъыз, ийленмеген териле бардыла, таралмагъан джюн барды, джумушугъуз башыгъызны тюгюнден кѣб бола тургъанлайына, джауну аякъ тюбюне башыгъызны быргъамагъыз да, барыгъыз да ишигизни этигиз.

— Амма, къарнашларыбызны аяйбыз, — деди Файруз, бети кызара.

— О балам, ала сау болуб сен турсанг, къаллынгы кѣлю кенгер. Бу элде эркиши джокъду деб юрюлюр. Бар, кызланы да ал да джумушха олтуругъуз. Аллыбызда кыуанчыбыз. Бар, джаным, бар.

— Амма, джауну аягъан джарлы болур дейдиле. Аямайкъ. Бирден юрюлюб къоркъутсакъ, экинчи келлик тюдюле.

— Огъай, кызым, мен аланы аямайма, сизни аяйма. Барыгъыз — деди.

— Амма, биз ант этгенбиз. Джашла къайытхынчы былайдан тебмезге деб. Антыбызны буздурма, — деди Элия,

Файруз, тартыныб, амманы айтханына хо деб къяды деб къркъя.

— Ай санга ант джетмесин, сен адамны эки аягын бир уюкыгъя тыгъя билесе, санга ант джетмесин, — деб, башын булгъай, къртла таба кетди, — Не да болсун, тышына кърюнегиз, къанкъ дегени эшмесинден къабакъ эшикте тагъыб къярыкъма.

— Арбазынга джау кирсе, батырма деб кычырма. Аны бла элден тышында тюбеширге керекди, — деб къртла да бир оноугъя келишелмей тургъанлайларына, Баладжан алайгъя джетди.

— Эй, къайран кишиле, не этесиз былайда? Бертауну ётунден тамчысы болгъан джокъмуду ичигизде, — деб джарыкъ ауаз бла сорду Баладжан.

— Эй, эгечим, Бертауну дейсе, Итилми дейсе, Къубратмы, Батбаймы, Къарачаймы? Къайсын айтайым? Биз да бурнубуз бла суу ичмегенбиз, эгечим, алай а джангызны тауушу чыкъмаз, джаяуну аты арымаз деб, азыракъ болуб, кёлюгюзге джеталмай болурбузму?

— Огъай, джаным, аз тюлсюз. Биреринг бирер къяя, майна, сиз къой эсегиз, кюн таякълача, кызыларыбыз да, садакъларын джаялагъя тартыб, джаныбыз ичибизде болуб, джауну джанын алмай, амалыбыз джокъду деб сюелдиле, — деди амма.

— Тоба аста, кызы сабийлени алай сюеб сора, биз эркиши тюлбюзму?

— Кызыны къркъ джаны барды. Сюелме къой. Кёллерин кенгдирсинле, таула къобубму кетедиле, арбазгъя джауну ким иерикди? — деб, къртланы кёллерин басды Баладжан...

Чегет чатны ёрге бурулуб, суу ызы бла гузаба бара тургъанлайларына, Оруслан тохтаб:

— Къарачыгъыз, — суу бокъланыб келеди. Узакъ болмай, бери джанына ётген болурламы? — дегени бла бирге джыж-ж деб, сол билегини кысха илигини чабакъ этиб джырыб, чоп деб суугъя тюшдю садакъ. Сермеб джарасындан тутуб, тентирей барыб, къяя ташха сюелгенлейине, алайгъя да бир садакъ келиб тийди. Чыр-р деб ташны чачыб, джилтинлендирди.

Джашла, эрлай чачылыб, бирери-бирер ташны артына кысылыб, джауларын кърюр муратда сескекли болуб, бугъундула.

— Киши кёремисе? — деди, баууру бла сюркелиб келе Хубия, — къайда, билегинги бери тут, — деб, башлыгъы-

ны кьанатын кьамасы юздюрюб, бир чапыракъны тили бла джалаб, юсюне салыб, кьаты байлады. — Кьоркьма, юйге кьайтсакъ, кьызыл от бла джууарбыз.

— Болду, болду, — деди Оруслан.

— Кёб болмазла.

— Ненча болурла?

— Да бир ондан артыкъ болмазла.

— Биз а?

— Биз джетибиз да?

— Биз джети, ала он. Алай деген неди? — деди Лайпан.

— Кьоркьма, ит да стауатында кьайыр болады. Сюркелиб бар, кесингден бошатаса. Ол сабийни бош алдыкъ. Боташха айтама, сабийликден оюмсузлукъ этиб башына бир хата салмагъа эди, — деб, сюркелиб барыб, аны кьатына кьысыла, — эшитемисе, кесинге бек сакъ бол. Былайдан ычхынсакъ, таблыкъ бизде боллукъду. Биз башында, ташатында, ала тюбюнде.

— Ала кьуру экеулендиле. Ала бизге, алджаб, танымай, айта турадыла. Экиси да бизникиледиле. Бири ары чабыб кетди, бири да, манга кьоолу бла кет деб билдирди, бугъун деб. Ол Кёкен эди, Атлыланы Кёкен. Мен анга мыллыгымы атыб, кьатына барыргъа тебрегенлейиме, ол келме, сёлешме деб билдирди. Ол бири уа, аны сыртын кёрдюм. Ол да мени кёрмеди. Кёкен садакъларын да бир тюрлю ата эди, бизни таба буруб, кьалай эсе да бир сёдегей. Бизни ол джаныбызда джау болур. Мен ары да барыб келейим. Мени киши да кёрлюк тюлдю, — деди Боташ.

— Кьалай кёрмейди? Кёрдю дейсе да.

— Анга мен кесим кёрюндюм, юч кере бёденеча сызгьырдым да, кьатына джууукъ бардым. Кёр дегенимде, кёрдю. Ма былай, — деб сызгьырыргъа тебрегенлейине, Хубия аны ауузун джабыб, башын энишге бюкдю.

Олсагъатлай, садакъ келиб, ташны чыкьырматыб, джилтинлендирди.

— Кёрдюнгю?

— Огъай, ол не бизни кьоркьутургъа этеди, не да ары джанында джаугъа атады. Ол мени таныгъан эди, Кёкенди ол, — деб, ийилирге унамады Боташ.

— Сен адам айтханны эт. Майна, Орусланны билегин чачыб кьойгъанын кёрмегенмисе? Бери мени ызымдан кел. Биз ма ол деббанчыкьгъа чыкьсакъ, аланы башларындан кьараб кьаллыкьбыз, — деб, аллына силкиниб, баууру бла сюркелиб, джашчыкьны да ызындан элтди Хубия. Барыб,

кёкенледе мазаллы ташны артына бугъунуб, бёркюн таякъ-гъа чанчыб, джартысын ташны бир джанындан тутуб кёргюздю. Олсагъатлай бир-бири ызындан юч садакъ келиб, бёркню тёппесин пара-чара этди.

— Кёрдюнгмю. Къайда ол джанындан да бир къарайыкъчы, — деб, таякъгъа башха бёркню къаблаб, ташны онг джанындан тышына тутду. Эки садакъ шыб деб джетдиле, бири-бирини тауушундан артха къалмай.

Бу аны къол ызыды. Эки атыб, тауушун бир этиучю.

— Да сора биз болгъаныбызны ангыламай эте турадыла. Мен келечиге барайым? Билмей тургъанлайларына аякъ тюблеринден чыгъыб къаллыкъма.

— Сен кетсенг, биз не этерикбиз? — деди Оруслан.

— Огъай, хапар билирге келгенме. Биз сизни танымай бугъунуб турабыз дерме, — деди, бети къызара.

— Да таныды. Кет деди дейсе да.

Аны Кёкен айтды. Ол кетиб бара...

— Барма къой. Бир кесек къозуюкъ да, садакълары бошалса, кёрюрбюз кюнлерин.

Чибин бла Кёкенни садакълары кертиси бла да тауусула эдиле.

Ай анасыны уа, ненчаларын гимикдиргенбиз экен? — деди Чибин, мангылайындан къара терин сюрте. — Мени сарытын, ма деб сайлатсала, юч садагъымы джоярыкъ эдим. Алай а ала ючюсю бирге джюрюмейдиле — Айютабан, ол атасын сатыб келген бла ол Мисирчи файгъамбар... Ма ол ючюсюнден бошасам, мен элни ууучума джыярыкъ эдим. Олсагъатда уа мен алагъа ассирий азабны кёргюзюр эдим..

«Къарча, Оруслан, Хубия...», — деди ичинден Кёкен — «Къарча, Оруслан, Хубия...» Бу джангыз садагъымы мен муну баууруна джиберирми эдим? Бу итден туугъан бир итди, Тейри... Огъай. джаны саулай, итлигин ауузу бла айтсын, аны къара ауузундан къара къаны келсе, этген аманлыгъы къара джерге джутулуб къаллыкъды... Алкъын джашама къой», — деб ахсынды Кёкен

— Нек ахсынаса? — деб сескекли болду Чибин.

— Къуру юч садакъгъа ышаныб, не этер умутунг барды? Мен аланы барысын да бир ит тегенеде соярыкъ эдим.

— Э-э, къарнаш, аланы бир-экисини эринлерин тешиб, тыбыналаны суууруб, алай такъсанг, къалгъанлары къулунг болуб къаллыкъдыла. Ассирийле, билемисе, кёллери не джетмегенлерин, джанлары саулай терилерин тулукъ союб алгъандыла, кёзлерин къармаб, богъурдакъларын,

эринлерин тешиб, ары тыбыналаны суууруб тургъандыла. Бизни Айютабан а аманлыкъчы къачыб келсе, эки таякъны бир-бирине чалышдырыб ёрге тутады да, къолуна от кёсеуню бериб, къарнаш болдунг, мени кибиб бирсе, джаша деб къояды, — деб, чырпыланы къолу бла бир джанына эте, — Киши къымылдамайды, барысын да гимикдириб къойгъан болурбузму? Бир бешин а кесим къампайтханма. Къалгъанлары — экибизге эки тенг, деб кёзлеринде къара харам джилтинлени ойнатды. — Барыб бир кёрюмю эдик, джукъ билмегенча?

— Огъай, мен барлыкъ тюлме, — деди Кёкен.

— Нек?

— Танымасынла.

— Елюк кимни танырыкъды?

— Джаралысы бар эсе уа?

— Ол не биледи? Сен да кесинги аныча эт да, къанын болгъанынга джакъ да бар...

— Огъай, кёрсем, ёлтюрмей чыдааллыкъ тюлме. Мен алагъа ол къадар ачыууму алай сенича, юч садакъ бла кечаллыкъ тюлме. Сен асыры халалса, — деди Кёкен, не айтырыкъды экен деб сынай.

— Кел, асыры кёб мычыдыкъ. Мени эркишилигими сынар кёб кюнюнг болсун. Алкъын мен санга асыры ышанмай тура эдим, ёбгелеб айланаса деб, — дей, ичин ачды Чибин. — Кел, кетейик да къалайыкъ, ала бизни эслегинчи, ингирде салланы санасала, ичлеринде элчилерибизни танырбыз.

— Садакъларыбыздан танысала уа?

— Ала бизни садакъла тюлдюле. Сен алайчыгъын да эсгермей къойгъанса. Бизни садакъларыбыз дорбундадыла — барысы да. Кел, — деб, Кёкенни этегинден тартды.

«Джаны ичинде болуб, мындан ары да къаллай бир къыйынлыкъ саллыкъды бу ит... Гимикдириб къоярмы эдим?» — деб, бир къолу бир къолун тыя, аны ызындан бара тургъанлайына, Чибин, кесгин тохтаб:

— Ечешемисе, мен сени акъылынгы айтайым.

— Огъай, сен манга ышанмай, кесинге тенгге санамай, ишекли боласа. Бир кере айтдынг, джаныма тиймеди. Сёз ючюн, мен да алай сынарыкъ эдим, энди уа не дейсе? Атам ичлеринде эсе да билмейме. Аладан ёлген бар эсе, мен ёлтюргенме, энди уа мен артыкъма. Суймей эсенг, кетдим. Манга да табылыр бир дорбун. Атам, анам, эгечим, къарнашым. Манга къараб тургъан киши джокъду, — деб кесгин джууаб эте, бир джанына бурулду Кёкен.

— Сен чырт накъырдыны билмейсе. Мен ойнаб айтама. Бюгюн юч джерден мени шохларым келликдиле. Ала ханнга билдиргендиле. Ол тау артындан келиучю сытчыу джыйын тюлдю бу джол... Ханна адамларыдыла. Къан той, къан той боллукъду бюгече, не да бедиш, ёмюрлюк бедиш, — тишлерин къыса, Кёкенни къучакълады Чибин...

...Езенни башындан тюл, ол Къуугъун дуппурну тёппесинде къуугъун от джанган джанындан тюл, суу баргъан джанындан, ах, суу ызы бурулуб, Къарча тёбеден бир инсаннга джау энишгеден келеди, ол сиз келген ыз бла уруб келеди деб айталса, бир тамчысын энишге иймеэ эди, бир тамчысын джер джумтаз эди, джел чапырмаз эди. Хан келеди, хан келеди деб, джангур болуб джауар эди Берги Инджик, кём-кём Аргъыз сарнар эди, элт, хомухла, не этесиз деб кёл этеред уруб келген акъ кёмюккю къызгъыч сууу... Ай медет, суу ёрге бармайды, джау, джарыллыкъ, ёрге — энишге да джюрюйдю, ахлуларыны къабырларында джюрюк...

Кеч эте, эл Тёбеге джыйылгъанында, Къарчагъа келечи келди.

Хан келеди. Тау уядан сыйлы хан, Къарданикден¹ аууб келеди. Аны бёркюне тыйыншы босагъаны алтын тоз бла джаса, эшигини безгилерин кюмюшден эт, тыбырында эмен отунладан от джакъ, къуу тёше-мёшеледен орнун джарашдыр, тул байталла союб, азыкъ эт, кете туруб элтирин хазыр эт, юй башындан бир къунаджин, беш да ууакъ аякълы, бир темирли тары не да будай, джауу-бышлагъы, тергеуге кирмеген суу суратлары...

— Амалыбыз джокъ. Хан келе эсе, боюнубуз къылдан гитче. Къонакъ кибик кёрюрбюз, бир затны да джашырмайын, къолубуздан келгенни берирбиз, — деб, ариу айтыб, келечини ызына ашырды Къарча.

Олсагъатлай Къарчаны аллына Къарылгъач келди:

— О Къарча, къурманынг болайым, бир аман тюш кёргенме бюгече, мени ханнга берме, — деб тиледи Къарчадан эмчек къызы Къарылгъач.

— Чеб атайым балам, сакъалымы тюгюнден эсе джумушум кёбдю, алай болса да, Тейри санга не дей эсе да бир кёрейик, — деб, эрлай аркъасында къара джамчысын

¹ Эвлия Челяби (1611 — 1682) — тюрк джолоучу, алим, джазычу «Джолоучуну историясы» деген он томлу китабында бизни джерлирибизни юсюнден айта келиб, Къарданик деген сёзю да айтады.

джерге джайыб, чеб атды. Къарылгъач узалыб алса, ханнга тыйыншлы болуб чыкъды.

— Оу мен джарлы, биле эдим, тюшюмде белиме дери бир къара балчыкъгъа батхан эдим, юсюм джалан. Ботим кир болуб, ызыма къайытхан эдим... Берме мени, тунпар Къарча ол итге, — деб джылады Къарылгъач.

— Бермем тейри, джылама, — деб ариу айта, Къарча джер юйюне кетди.

Эй, бери келчи! — деб Атлыны чакъыртды Къарча. — Джашладан бир-экисин ал да, къабакъ эшикледен кириб тебреселе, адамы сайын онг джанына бир таш, аты сайын сол джанына бир таш атдыр. Олду сени джумушунг.

Эй, деб къасабчыланы чакъыртды, — байталны биз ханлагъа соймайбыз. Бар, доммай ёлтюрюб келигиз. Къарын къарыннга да къурулдайд, хан да адамды, кёкденми тюшгенди. Доммай этни да ашар. Эй, былай келчи! — деб чагъырчыны чакъырды. — Сен къара сырангы эркин эт, гара болуб бир тамчы да джюрютме. Шорпасын аз эт, башын аулама, тузлу эт, къара сыраны аяма.

Эй, энди амманы бери табыгъыз. Келдингми, Баладжан, сыйлы алан аммабыз, не дейсе сен бизге бюгече.

— Деу Къарчагъа мен не дерме? Амалынг болуб, бир тал чыбыгъынгы да ол къантулукъгъа берме. Тюзелселе, чычханла гёзеннге тюзелгенча, тохтарыкъ тюдюле. Бир туугъан бир ёледи, бедишден эсе, эрге ёлюм ашхыды. Азыгъынгы тузлу эт, шорпасын аз эт, тузлу эт, суу джюрютме, ырысымды, эт семизди, чегилеригизде бузлаб къаллыкъды де. Иги ауурлансала, балсыраны, къара сыраны, аяма. Отоугъа тиширыу орнуна бир ётлю уланны омакъ эт да сал... Билек кючу онг болсун, анга мени джарлы джаным къор болсун... Мыллыкчы къушну къанаты ууалса, палапанлары уясындан агъарла... Къара сыра аланы тунчукъдурур.., — деб юретди, акъылман амма Къарчаны...

Къарча тебени тегерегинде багъыр къазанла къайнайдыла. Доммай эт бишеди, учала эмен мыдыхлада къызара, бир къазанча къайнайды. Къарча тебе Архыз суу къозгъалыб барады энишге, ёрге уа-бир джыйын. Араларында баргъан, ол ханма деген — отуз джылында. Узун субай адам. Хан а тюл. Ашаб-ичиб, мюлк излеген бир джыртхыч. Хан алай бош келмезин биле эди батыр Къарча, алай болса да, хан деб аллына чыгъаргъа хазыр болады: къара джамчысын киеди, акъ башлыгъын аркъасына силдейди, бёркюню чоху белине джете, къара къынында къара къамасын билейди Къарча, эс ташламайды...

Ол келген а, келечиси хапар алыб джетгенлей, кертда ханма деб, мыйыкъларын бурады, ат белинде тамам ханлай турады. О медет, ханны аскери — тул-тубан болуучанды, муну уа бир бѐлек дигизасы, юслери-башлары мутхуз, боз абаларына букъу кьонуб, эски мазарны¹ юппесича² тозураб келедиле... Келселе, келсинле. Къарча тѐбени къабакъ эшигине джетгенлейлерине, Атлы аланы санларын билди. Бир джыйын, атасы-анасы да. Доммай мыллык алагъа бир ыйыкъгъа да озуб боллукъду. Къарча чыкъды алларына, ариу айтды, ичкери киригиз, кьонакъ эсегиз, кьонакъ кибиб кѐрейик деди. Кьонакъбыз деб бири да сэгъынмады, джюйюсханбыз, тѐгерегибизге айлан, кьынгыр къаш тарт, бизни аллах аманындан сакъласын деб, кирди-ле арбазгъа джаула. Шохха шохлукъ, джаугъа джаулукъ этерге устадыла былайда да.

Тепсилеге тютюнлей тургъан доммай этлени салдыла, сохталарын тиздиле, тузлукъ этиб, татыран салыб джарашдырдыла.

— Тоба-тоба, туу тюелей, не этди бу? Татыууна татыу джетмеген, ашасанг, ауурлукъ этмеген? — деб джутланыб ашадыла, ызы бла джугъутур учала келдиле, къара сыраны гоппанла бла бердиле, айю къакъладан ашатыб, сырагъа джутландырдыла, ичлери дуу джана, сырадан джутланыб ичдиле.

— Берекет берсин бу юйге. Ким кѐргенди быллай тепси, — деб хычынлагъа, ичлеринде да ууулгъан бышлакъ бла мурса чапыракъ ариу ийис эте, — узалдыла. Бу да не сейир хант. Бири-биринден татлы, — деб гамаймай, ашадыла, сууукъ къара сыраны, кюн иссиде суусабны ичгенча, джутланыб ичдиле.

Ол хан деген а, эслеб узала эди тепсиге, дигизаларыча, мыллыгын атмай эди. Аланы уа бошлаб кьойгъан эди.

Ашадыла, бир аямай ичдиле. Гамайгъанларында, ол хан деген къатындагъыны кьулагъына бир зат айтды. Ол да, мычмайын, Къарчагъа:

— Эй, Къарча, сизде джырлай билген адам бармыды?

— Айхай да.

— Кимни юзюгюсюз? — деб сорду ол ханма деген:

— Бертатудан келеди аллыбыз. Итилден, Къубратдан, Батбийни уланы Къарачайдан...

— Башчы скифледенсиз сиз? Анагъыз тау тешиб суу

¹. М а з а р — тохана, храм.

². Г ю п п е — мазарны, мекамны тѐгерек башы, купол.

чыгъартхан Менуаны¹ кызы Сатанай. Ашхы. Экинчи сорлугум. Джаугъа джаулукъ, тенгнге тенглик эте билген юзюк, келе келиб бу тыгъырыкълагъа нек киргенди?

— Ат туягъына, къуш уясына базады.

— Ыхы, сизде кюн къайсы джанындан тиеди? — олду ючюнчю сорлугум.

— Башыбыздан, джюйюсхан, башыбыздан. Биз тейри-чилебиз. Кюн бизге къуру башыбыздан тиеди.

— Ашхы, — деди ханма деб чёкген, бир керексиз затны айтдырыб неме деб къоркъа. — Энди джырчыгъызыны аузун бир эшитдирсегиз. Бу тилегимди, — деб чертди ханма деген...

Адурхай, тамагъын ариулаб, эжиучюлеге къарады. Шапа анга гитче агъач аякъчыкъны ичинде, юсюнде да сары сюек къашыкъчыгъы бла джангы чайкъалгъан акъ джауну узатды. Адурхай къашыкъчыкъ бла бир джауну аузуна салыб, эритиб, тамагъын джумушатды. Отну мыдыхына кёзюн чыракъ ийиб:

Алтын Деуетни уланындан туугъанед,
Къара Шауай, Алаугъанны деу джашы.
Бугъоу бузла болдула аны сууу, ашы,
Томураулай эмеген кызы — анасы,
Ол болгъанды нартны пелиуан баласы,
Юч джыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Сабийлигинде акъ маралны тутуб кесгенди,
Анасындан джашырдыла, ёсгюнчю,
Тулпар болуб, пелиуан кюч келгинчи.

«Бу не дейди, адамларына баш къакъдыра келиб, ойсуратса, менден бошамазмы? Эмеген къатындан туугъан пелиуан ул да не дейди? Къанджал айыл зат деб да бирлени айтады», — деб сагъая келиб, чючкюрдю ханма деген. Ол сагъатлай дигизалары эс джыйыб, симсирелле.

«Ай, аз ичгендиле. Сагъайыб къалгъанларына къарачы», — деб, Къарча къайгъырды.

— Къызыл учала! — деб буюрду шапагъа.

Джабышмакъ таякълада джугъутур учала бердиле. Экеуленнге бир учаны белинден эки кесиб салдыла. Ханма дегеннге уа — чынг алгъа элтиб энчи тепсиде сау учаны салдыла. Ол учадан тилким юзюб, Къарчагъа узатды. Къарча аны, сыйлаб алай, ашады. Ханма деген ийилиб,

¹ Урартуну ара шахары Тушпа болгъанды. Мазаллы къаяны башында шиленнген къадама болгъанды ол, Ван кёлю тюз джагъасында. Ванда суу бек тузлу болгъаны себебли Менуа патчах, тауну тешиб, суу быргыла салдырыб, ара шахарына узакъда тау суулары келтиртиб хайырландыргъанды (Бизни эрагъа дери 8-чи ёмюрде).

учаны ийисгеб кёрдю. Тау джайлыкълада ариу хансланы ийиси урду аны бетине. Кёлю ачылыб, джутланыб ашады, сууукъ къара сырадан да сюйюб ичди. Дигизалары уа, мыллыкчы къушлача, мыллыкларын атыб, юлюшлерин джутдула. Къалайларына да бара эди.

Къарча шаркъ деб эсине бир затны тюшюрдю.

«Кёкен айтхан хапарны тинтиб, сюзюб, бусагъатдан, кишиге джукъ сездирмей, Чибинни зийданнга атыгъыз деб билдирди.

Джашла барыб, Къарчаны буйругъун толтурдула. Тебеден туюне тюшюб, къычырса, тауушу къалагъа Хелмезча таш зиданнга атыб, туюне мурджар этиб, эртденблагъа дери тынчай, шохларынг кетселе, чыгъарса дедиле.

— Сатлыкъ! — деб къычырды, зийдандан Кёкеннге. Сатлыкъ! Сени бойнунгу итни бойнун тартханча, нек тартмадым мен? — деген къанга ташха тийиб, ызына тюшдю...

Ханма дегенни тыбырында эмен джаркъала мыдых болуб, аралыгъында кюмюш чырахтанда джау чыракъла джана тургъан къара сослан ташдан этилген отоугъа элтдиле. Тёрде чардаш мийик чардаш орундукъну къулагъына таяныб тургъан тиширыуну кёргенинде, этден ауурланыб келген ханма дегенни джюреги гып-гып-гып деб гузаба-гузаба тебди. Ызындан келгенлеге бёркюн узатыб, къолу бла къорагъыз деб, билдирди. Ала эрлай ызларына бурулуб, джюйюсханларыны бёркюн босагъагъа салыб, экеуленлери да бёркден узакъ болмай сюелдиле.

— Келигиз, тепсилерибиз сууугъунчу энтда бир кесек олтурайыкъ. Бачамаларыбыз солусунла, — деб Оруслан бла Хубия «къонакъларын» джангыдан тепсилеге олтурдула. Айю къакъланы тишлетиб салдыла, джылы доммай омрауланы, тёнгеклеча, алларына алыб, джутланыб ашдыла. Биягъы къара сырадан басдыла.

— Эй, ол джырчы не болду? — деб къычырды бирлери.

— Ай, ол эсириб джукълайды, — деди Хубия.

— Башханы табыгъыз! Джыр махтау джыр!

— Бусагъат, джюйюсхан, бусагъат. Бир кесекчик сабыр бол. Хан келинчикге илеше турады. Ашайыкъ, ичейик. Джаратмай, ызына чыгъыб келсе, не дербиз. Бир кесек сабырчыкъ болайыкъ, — деди Хубия, «ханны» отоуда хан турлугъун кёзюне кёргозе.

— Ол айтханынг да тюздю, алай а бирер джылы орунга кирирге бизни да огъайыбыз джокъ эди, ых-ых-ых, — деб хырха тамагъын бошлаялмай кюлдю дигиза.

— Хандан аллай эркинлигигиз бар эсе, ким огъай дейди, — деди Хубия, эсинде джангы джетген джашланы санай. «Ауурланыб, халек болгъандыла, башлары джастыккъыгъа тийгенлей бишерик эдиле... Ханны этибми къойгъанды?» — деб Хубияны акъылына алай келгени бла эшикден Батча кирди.

— Къасабчы мен, ашагъан сиз! Езденлик джокъ.

— Юй ишлеген балта эшикте къалыр дейдиле.

— Отунчуну ачыуу бурнунда. Ашар къайгъым джокъду. Бир таяныр джер табсам, кёзюмю ичи бла бир джукълаб къобарем. Ишим кёбдю. Бауну кютерге керекме, — деб, ишин тындыргъанын билдирди.

— Ашамай эсенг, бар тынчай, биз да барайыкъ, танг атыб келеди, эрлай хан келиб къаллыкъды.

— Бизге бир ючеулен барсала, орун барды, — деди Батча, элтиб арт бла киргизиб, ханлары сойланыб тургъан юйде аланы да къампайтыр муратда.

— Сайла, эм ариулары сени бла — деди Оруслан.

— Бир зат уртлатыгъыз, ичим кюйюб барады, — деб, чөмючге узалгъан Батчагъа дигиза учасындан юлюш бере:

— Эй, тулпар, ма, бу сейир тишликден ашачы. Кеси аллына ауузунгда эриб барады.

— Тишлик къуру да алайды. Ма ол хычынынгдан алайым, — деб Батча дигизаны къолундан уча тилкемни алмай, хычыннга узалды.

— Ол да бек алапат затды, алай бу уча, — деб дигиза Батчагъа узатханын кесини аузуна элтди.

— Ол эшикдегилени да чакъырыб бир кесек олтуртайыкъ. Хапар айтыгъыз, — деди Оруслан.

— Аланы хан отоугъа чакъыргъанеди, — деди Батча, аладан да бошагъанын ангылата.

— Хан, къарауулланы? — деб сескекли болду дигиза. Хан болгъан отоуда ала не этерикдиле.

— Бир эшикден юч отоугъа киресе, юч орун хазыр этгенек: ханнга, ёзюрге, тёреге, — деди Хубия.

— Хы-ы, алай эсе, игиди. Ансы бизни ханыбыз бек къаты адамды. Ол къараууллары уа — экиси эки эгечинден туугъан. Аланы бизден эсе бек эркетете болур, — деди къара сыра мыйысын къыздыргъан дигиза. — Биз да бирер къысылыр джер табсакъ, — деб, кёзлерин ойнатды. — Хан джангы келинчик бла, бизге уа эски болса да, болады.

Аны эртдеракъ айтсагъыз а.

— Сылтау кёбдю, къарнаш, табаргъа суйсенг.

— Эшта-эшта, танг атады.

Ханма деген сойланыб, эки джанында да эки дигизасын кёзюне кёргюзе, Батча:

— Кюн башланы джарытхынчы хан кесин ийнакълатдырыб турлукъ болур. Алай тиширыуну кьойнундан ычхынмакълыкъ тынчмыды дейсе? — деди Оруслан.

— Хан ханды. Ол кеси-кесине тёре.

— Былайда джыйылырбыз сора. Бу ашарыкъланы да ары джыйыгъыз, берирсиз, — деди Хубия шапагъа.

— Болсун, — деб джаш тепсини джыйыб башлады.

Джашла юлешиб, бирери бир дигизаны алыб тебрегенлейлерине, Хубия Батчагъа:

— Алан, сен ючеуленнге иги къараялмазса, бирин Орусланнга, бирин да манга бер, — деди.

— Огъай, манга да бири джетеди. Бири Къуджагъа, бири Мансургъа.

— Бир таяныр джер, — деди дигиза

* * *

Къарча Тёбеде кьоду кычырды:

— Уллу тюзде тёре ташха джыйылыгъыз! Уллу тюзде тёре ташха...

Тёрт джанындан къарт да джаш да джыйылыб келдиле. Тёре ташха Къарча, Адурхай, Будуян, Науруз, Оруслан, Хубия чыкдыла. Алайгъа кьоллары байланыб турган Чибинни алыб келиб, аякъларына кишен салдыла.

— Аланла! Къарт да джаш да, эркиши да тиширыу да тынгылагъыз. Ма бу инсан бизни ичибизде биз ашагъанны ашаб, биз ичгенни ичиб турады. Алай а бизге багъалы анга учузду, биз хо дегеннге бу огъай дейди. Къыркъ киши бир джанына, кыйтыкъ киши бир джанына деб ма быллайгъа айтхандыла. Узун сёзню кысхасы: бу затны итлги бла бизге джаула джол табыб, адамларыбызны, малыбызны сюрюб, ырысхыбызны тонаб, эки уланыбызны ёлтюрюб кетгендиле. Ол тюнене келген«хан» джыйын да муну ыслаб келген эдиле... Суу челекни тюбю сжууда кьалыр деб сакълар турмай, бу затны айыбына джолукъдуруб, айныб келген элибизни кыйынлыкъдан сакъларгъа барыбыз да борчлубуз. Сиз бу затха кьаллай азаб теджейсиз? — деб сорду тёре.

— Елюм! — дедиле бирле.

— Зийданнга! — деб кычырдыла бирсиле.

— Эки аягъындан эки терекге!

— Елюм! Меники, сеники эсе да — ёлюм! — деди бир киши туруб, — халкъын, ююн, ол джарлы анасын сатхан

кимге игилик этерикди. Ана джюрек неге да тѣзе биледи. Тѣзер, — деб артына тургъанлайына адамланы эки кѳолу бла эки джанына этиб, Чибинни анасы тѣре таба чыкъды. Къарчаны инчиклери сууукъсураб, тѣппе тюклери ѳрге турдула. Анасы кѣзюне кѳрюндю. Джер джарылса, ары кириб кетерлей болду. Туура ма бусагъатдача амалсыз, мадарсыз болуб билмей эди.

Чибинни анасы тѣгерегине мыдах къараб, хар къарангъан адамына «мени орнума кесинги салыб бир ойлаш» дегенча сюеледи.

Тѣгерек дыфсыз болду. Дуния уюб къалгъанча болгъанында, сууну шоркъулдагъаны эшитилди. Сыртлада бир-бирлерин чакъыра, джолгъа хазырлана айланган къанатлыланы тауушлары келди.

Къырылгъан дуниягъа эсгертмеча дыфсыз сюелиб тургъан тиширью башында джаулугъун сыдырыб алыб, джерге ата, башын ѳрге кѣлтюрюб:

— Алан юзюк! Мени ахыр сѣзюме бир тынгылагъыз. Мен да сизни бир бюртюгюгюзме. Мен бир чѣб башы болуб, къылыч ауузун тюшге эдим, таш болуб джерге кирге эдим да бюгюн сизни аллыгъызда былай сюелмеге эдим... Биз кѳрмеген не къалды, биз сынамагъан не барды? Сатылгъан да этдик, учуз да болдукъ, ачлыкъ-джаланигачлыкъ да сынадыкъ. Алай а бюгюн кѳрген къыйынлыгъыбызны тейри бизге бермеген эди. Элни бетине тюрюген, элин сатхан, сизни сыйыгъыз да теппемде болсун, мени баламды... Ах, аны табмагъа эдим да бир къара таш табха эдим. Бюгюн ол халкъыны аллында къара бетли болуб сюелмеге эди да, ма ол эгиз нѳгери бла къара кѣсеу болуб кюйге эди. Аланы обаларында джаным саулай эсгертме болуб сюелге эдим да, бюгюн сизни аллыгъызда кюймеге эдим... Не этейим, урама да ѳледи, сатама да келеди. Къурманыгъыз болайым, мени джаным саулай, аны джанын алмагъыз... Эркишиге ѳлген неди. Эркишиге бедишден уллу аджал джокъду. Бедишлик болду. Къарча, балам, сен эл ючюн кѳрмеген не къалды? Бюгюн аны орнуна сен ийлыгъыб, джерге кирлик болуб тураса. Бѳрю кибик джалан айланса да, мен анама, джаны ичинде айлансын. Аны орнуна мени ѳлтюрюгюз! — деб, къабдалын эки джанына джырыб, ѳшюнюн ача, элни аллында тобукъланды.

Джарлы ана аллай бир инджилирча ол не этгенди? Соя эсегиз эл кѳрмеген джерде сойсагъыз а? — деб къычырды ким эсе да.

— Тюз айтады! Бюгюн ол, тамбла бири, алай бла арты-

быз боллукъду, — деди дагъыда бири.

Хубий башын энишге этиб тургъан Къарчагъа:

— Тюз айталла. Кёремисе, бири-бирин кыыздыра, эл къобуб къалыргъа боллукъду.

— Айтханынг барды, алай а этгенибиз да тюздю. Эл билиб, эл кёрюб этгенинг эл ючюндю... Анасын джазыкъ-сынама ансы... Ерге къобарыгъыз, — деди Къарча.

— Аланла, — деди, джукъланнган ауаз бла, — бюгюн кибик эсимдеди, эсимде къой, анамы исси къаныны тылпыуу бетиме ура турады. Асхакъ Темирни аллында баш ур, балаларынг, кесинг да ёлюмден къутулдугъуз, джашауугъузну ол сакълады деб буюргъанларында, мени анам, биз да тегерегинде, аллына атлаб, эмирни бетине тюкюрген эди. Олсагъатлай джауну кыылычы аны белинден эки юздюрюб атхан эди...

Учузлукъдан эсе эрча ёлююню сайлаб ёлген анам, мени хар атламыма асыл ёлче болуб, терс болсам, терслигим ючюн сёге, тюз этсем, тюзлюгюмю элге юлешеди.

Чибин элни сатады. Не затны да болады кечерге, не затха да болады тёзерге. Элин сатханны уа къалай кечгин? Ма ол джарлы ана аны ючюн мени ёлтюрюгюз деб, былайда эки ёле турады.

Сатлыкъ чынг алгъа кесин сатады. Ол кеси разылыгъы бла кесин элден сыйырады. Бюгюнден ары элин сатханга — ёлюм! Бюгюн а кетсин, ол бизге эртде ёлгенди. Ёмюрде ызына къайтыб келмезча кетсин.

«Джокъду!» — деб, къаяла зангырдадыла.

— Джокъду! — деб халкъ бирден кычырды.

Теке Чибинни бошлаб, Къарчагъа къарады.

— Бар, баргъан джолунг ызынга сокъмакъ болмасын. Къораб кет! — деб, башын энишге ийди Къарча.

Чибин, бойнун джерге кирирге излегенча кёкюрегине салындырыб, Къала сыртны кенделен тюшдю. Аны ызы бла, чачы тозураб, джаулугъун джерде суйрей, ол да къауралагъа илине да артына тарта, бютеу дуняны джарсыуун аркъасына алыб баргъанча, тёрт бюклениб, ачюдан сыннган анасы аякълары тентирей, кёзлери мутхуз болуб, джер тюбюнде баргъанча, тентирей кетди...

* * *

Джаз, ёмюрде болмагъанча, хыны джелле уруб, сууукъ джангурла джаууб, сабан сюрюрге мадар бермедиле. Джауум асыры кёб джаугъандан, ырхы келиб, арбазланы басыб, ууакъ аякълыла, артыкъсыз да кёзула, ырхы тю-

бюне тюше да кырыла, элге кѣб заран джетиб, инджилдиле. Маллары арыкъла, джиликсизле, сабийле, къартла аууруучула болуб, кимине кесекле тийиб онгуз этиб, кимини чабхыны къозгъалыб, кимини бели кзурушуб, къаргъыш джетгенча, хар юйде бир мадарсыз.

Сау кюнню уугъа барыб айланыб келгенле, ырхыладан мийикге чыгълалмайбыз, кѣрген кийигибизге огъубуз тиймейди, деб, къоян-моян тутуб келген болмаса, тишге илирин зат табалмай, мыдах болуб къайта эдиле.

Сабанланы юсюн балчыкъ зыгъыр, таш басыб, алгын сабан агъачны джырыгъы сылыб эки джанына атыб баргъан джумушакъ джер энди ууакъ чауул таш, зыгъыр, ырхы джыйгъан башха кир хабчюкню тюбюнде, анда-мында бир чыгъана сууукъдан къоркъмай башын джерден ѳрге узатыргъа кюрешгенин кѣрген адамла, джюреклери эзилиб, не дерге билмей инджиле.

«Ай, биз, аркъабызгъа джанта атыб джурт-джурт деб джортуб айланганлыгъыбызгъа, тейри бизни бурдух этиб атаргъа излей болур, кешлерибизде¹ чычханла мижеги салыб, кубелерибизни чибин ау кючлеб, къылычларыбызны тот кесиб, джерибизни ырхы басыб деб, инджилиб не этерге билмей, Къарчаны терслегенле да кѣб эдиле элде. Бир ингирде, Къарча джангыз кеси уугъа айланыб, ырхы да бурну бла балчыкъны чучхуй тургъан бир мазаллы арыкъ къабанны да ѳлтюрюб, джабагъасын арталмагъан бир эки къоянны да анга къошуб, арыб ит болуб, стауатха къайтды. Мыллыкланы элтиб, къасабчыны аллына атыб, эрлай Адурхайны юю таба бурулду. Ичкери кириб, кымсызлыкъны сезгенлей, джюреги чанчды.

• — Эй, юйде киши бармыды? — деди.

— Кел, юйдебиз.

— Къайсыса?

— Менме, Къарча, къарнашынгы бели кзурушханды да, отха атаргъа да чымырта табмай, юсюн тонла бла басырыб турама. Къарча Адурхайны къатына чабыб келиб:

— Не этесе, джатыбмы къалдын? Джюрегим кюрме туюлюб, джаным чыгъыб къала эди.

— Алай бош, биягъы белим кзурушханды да, онг бутуму урчугъун кымылдаталмайма. Къыш сууукъ болду, джаз анга эришгенча, къыйналдыкъ, тейри, алай болса да эс ташларгъа керек тюлдю. Джазыу бизни сынаб эте эсе

¹. К е ш — садакъ орун.

уа, къоркъма, — деб, ёмюрю тынч Адурхай бюгюн таукел болуб, Қъарчагъа кёл этерге кюрешди.

— Тейри не дерге да билмейме. Эл инджиледи.

— Кюн да бир ачылыр, сабыр бол, «алай а быйыл биз сабан сюрюб, мюрзеу ёсдюрюб, онгарбыз деб билмейме...

Былайдан кетерге керекди! — деди, башын ёрге кёлтюрюб къуйругъундан олтура, эндиге дери, къурушуб, къымылдаялмай тургъан Адурхай.

Қъарча, кёргени да, къулагъы эшитгени да бир-бири юсюне болуб, алджаргъа джетиб, джунчуду.

— Не, унамаймыса? Мен къуру да кёчгенден суймезим джокъ эди. Бюгюн а былайда къалма дейме. Хакимни халпарларын эсинге бир тюшюрчю. Кертату Архызда, Қъарданикде, бу тегерекде джашаб, айныб баргъанлайына, ырхы келиб, сабанларын басыб, маллары къырылыб, адамы джарсыб, джашаялмай кёчюб балыккъгъа баргъанды. Батбай да хазарладан айырылыб, алайгъа баргъанды. Сен да элт бизни ары! — деб, силкинди Адурхай.

Қъатыны, эри талай кюнню инджилиб, бир санын эркин къымылдаталмай тургъанын кёрюб, кёзюне джукъу кирмей тургъан тиширыу, сейирсиниб, не дерге билмей къалды. Адурхай а, несин да унутуб, азгъын билегин ёрге тутуб, Қъарчагъа акъыл юрете эди.

Ары бир къарачы. Ол келгенлени кёремисе? — деб, къаланы башындан чабыб тюшдю Оруслан.

Кими сабийни къолундан тутуб, кими къойнуна алыб, талай тиширыу келе тургъанын кёрдю Қъарча.

— Пай-пай-пай, къара сен Гойтосирлеге! ¹ Не дегенликлериди экен?

— Айтырлары келгенлеринден белгилиди. Қъара. Хазыр бол, Қъарча.

Қъарча тикгичин бир джанына салыб, юсюн-башын къагъыб, ышымларын ёрге тартыб, аланы алларына тебреди.

— Қъайры бараса?! Пара-чара этиб атарыкъдыла. Сууусала чыгъарса. Биз барайыкъ. Сабыр бол.

— Огъай, сиз керекли зат джокъду бусагъатда. Келме къоюгъуз. Инджиулерини ахыр тамчыларын тексюнле. Мен аланы ангылайма, келсинле, ала да мени ангылар эселе уа...

Джул ургъанча, тиширыула шыб деб джетдиле. Қъыйын эди аланы азгъын тюрсюнлерине къарамакълыкъ, юслери-башлары тозураб, къарынлары ач, кёллери мыдах,

джюреклеринде умут джокъ... Ач къарынны токъ билмез дегенлей, бу джазыу талаб, союб айланган амалсыз инсанланы болумларын ангылаб бюгюн алагъа ким себеб этер, бюгюн аланы ач-джаланнгач сабийлерин ким тойду-рур?

Къарча? Къарча кез джауун да къызгъанмайды халкъындан, алай а бюгюн аны да тарбууунга тыйылгъан кюннюдюз. Бюгюн аны къарыуу — былайдан кетейик — дерикди. Тиширыулагъа уа сабийлерине ашарыкъ, сууугъан тыбырларына отун керекди. Тохтаусуз джаууб тургъан джауум, дуняаны башын алгъан ырхыла, отха атаргъа бир чымырта табдырмайдыла. Ачдан, сууукъдан инджилиб ынгырдай тургъан сабийлерини кезлерине къараялмагъан анала, ахыр мадарларын тауусуб, бири-бирин къыздыра, терс-тюздю деб ойлашмай, не этерге билмей, келе турадыла.

Ай медет, не этсин, не этсин Къарча? Мадары болса, бир бутун юзюб да берлик эди, къолларын отда джандырыб да джылытырыкъ эди инджилген элин...

— Сен ким болуб алдадынг бизни? Аланса деб, тейриге ышанганча, ышаныб тизилген эдик сени ызынгдан. Бир кюнню тынчыкъ кёрмедик. Энди не дейсе? Неди бизге оноуунг? Бери бир къарачы! Къабырдан чыкъгъанлача бу джансызлагъа не дейсе, не? — деб, былай джетиб парачара этиб къояргъа хазырча, хыны дау этдиле тиширыула Къарчагъа.

— Эгечлерим, джанларым-кёзлерим, бусагъатдан джылы эт, шорпа берликдиле, аладан аяб нени артха тутабыз. Кюн ачылыккъды, къоркъмагъыз, не да орнуна келликди.

— Энди бизни джомакъла бла тишлерибизни тюзюрме! Къолубуз бла тутдукъ, кезюбюз бла кёрдюк, сен алан тюлсе, шайтанса, джексе! — деб, къыза башлагъанлайларына, тебентин айланыб келген адамны кёрюб, симсиредиле. Аны аркъасында бир къуджур джюгю бар эди.

Ким эке деб, бары да аны таба бурулдула. Таныб:

— Боташ келеди! Боташ келеди! — деб къууаныб, бир бёлек сабий алына чабды.

Боташ, къуру да этиучюсоча, аланы эркелетмеди, чертлеуюк, гагарак саугъала бериб къууандырмады. Ол кетиб айланганлы ыйыкъ бола эди. Биргесине да Къарчаны джети джыл болгъан джашчыгъы — Джюзбий...

Ол келгенин бузмай, киши бла сёлешмей, сабийле да, сууб, ызындан созулуб, Къарча бла тиширыуланы къаты-

на чыгыб, аркъасында тегене маталлы четенин элтиб
Къарчаны аллына салыб:

— Джашынгы ёлтюрюб келеме, ма, сён да мени сой, —
деб, белинде къамасын алыб, Къарчагъа узатды.

Энишге ийилиб, эрлай чапыракъланы ары-бери атыб,
сабийини бетине къарайма дегенлейине, бурнуна ийис, ол
ёмюрю излеб айланган ийиси урду. Шашхан адамча, са-
бийи къайгъылы болмай, ол чапыракъланы кёкюрегине
къысыб, къычырыкъ эте келиб, Боташны эки имбашындан
тутуб силкиндире:

— Къайдан табханса бу хансланы? — деб джарсыуу
бла къууанчы бир-бирине къатыша, сорду.

Боташ не дерге билмей, акъылындан тая турады деген-
ча болуб, джукъ ангылаялмай симсиреди.

— Къайдан табханса джерибизни сыйлы хансын дейме
мен санга? ! — деб, андан да бек силкиндирди Боташны.

Былагъамы айтаса? Ала къара залыкъылдыдыла.
Минги тауну тубюнде ёседиле..,— деди Боташ, Къарча
алагъа алай нек эс бёлгенин унутуб.

— О джарлы бала, сени джанынг бизден тири болуб,
алыбмы барды эски джуртубузгъа? — деб, къара залы-
къылды чапыракъланы Джюзбийни бетинден бир
джанына эте, баласыны бетине бетин сала:

— Кетдик, сени джанынг чыкъгъан джерге кетдик. Ан-
дады, андады бизни эски джуртубуз...

